

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Остряк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 28 грудня 2011 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

- Троцька В.** З історії дослідження випалювальних споруд
X–XIII століть Лівобережної України 3
- Пономаренко О.** Формування української національної ідеї в
XVII ст.: історіографічний аспект 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Кондратьєв І.** Скільки років Ріпкам? 23
- Пиріг П.** Соціально-економічний розвиток
Стародуба в другій половині XVII століття 33
- Блакитний М.** З історії села Костобобрів 44

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Колесник О.** Благодійність православного духовенства у
справі поширення жіночої освіти в Чернігівській губернії
в другій половині XIX - на початку XX століть 56

РОЗВІДКИ

- Маслійчук В.** Дитина на Північному Лівобережжі
у другій половині XVIII ст. 63
- Костенко Л.** Магічні прийоми впливу на урожай
у період оранки та сівби на Лівобережному Поліссі 69
- Рига Д.** Чернігівський державний історико-культурний
заповідник у 1929–32 роках 76
- Герасименко О.** Переселенська політика на Лівобережжі
під час столипінської аграрної реформи 82
- Шевченко В.** Ринкова мобілізація земельної
власності в роки столипінської аграрної реформи
(на матеріалах України) 89
- Казимір В.** Діяльність В. Дубровського на чолі харківської
«Просвіти» (1941–1943 рр.) 96
- Дорошок Н.** Діяльність земського статистичного відділення
по опису та оцінках промислових підприємств Чернігівської
губернії 103
- Іваницька С.** Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках:
імперський та регіональний виміри 108
- Боровик А.** Чи не настав той час? 125
- Морозов В.** Дворянки Лівобережної України
та література другої половини XIX - початку XX ст. 135
- РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ**
- Студьонова Л.** Семейкина Н. Н. Две певичы – две судьбы.
С. Ф. Селюк-Рознатовская и Г. С. Селюк-Лапина. –
Харьков, 2011 140

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Валентина Троцька

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПАЛЮВАЛЬНИХ СПОРУД X-XIII СТОЛІТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Про історію дослідження гончарних горнів доби Русі на території Лівобережної України (за архівними джерелами та публікаціями вчених).

Ключові слова: доба Русі, гончарні горни, дослідники, вивчення, Лівобережна Україна.

Вивчення пам'яток доби Русі на території Лівобережної України та виявлення на них знахідок розпочалися з середини XIX століття зі становленням археології як науки. Дослідники роблять перші спроби визначити призначення накопичених матеріалів, спираючись переважно на власну інтуїцію, дослідження зарубіжних археологів та дані етнографії. Джерельна база цього періоду щодо вивчення гончарства доби Русі вкрай обмежена. Археологи майже не аналізували гончарне виробництво, не приділяли основної уваги фіксації горнів — спеціальних печей для випалювання глиняних виробів, які в писемних джерелах згадуються під назвою «гърнь» [25].

Перші відомості про горни доби Русі знаходимо в працях першої чверті XX століття. На теренах України найкраще вони досліджені на Чернігівщині та Київщині (правобережна частина), адже ця територія нині серед інших регіонів найповніше археологічно вивчена. За будовою випалювальні споруди, виявлені на Лівобережжі, склалися з двох камер: верхньої (випалювальної або посудної) округлої чи овальної в плані форми рідше прямокутної або з прямокутно-заокругленими краями, в яку вкладали вироби для випалювання, і нижньої — «топки», в якій розпалювався вогонь. У більшості горнів топкова камера розділена опорною перегородкою — «козлом», яка підтримувала черинь, хоча на згаданій території вони досліджені й без «козла». Зафіксовані «глинобитні» горни та побудовані з плінфи, причому в багатьох випадках археологи фіксували використання сирцю для їх будівництва.

Варто зазначити, що іноді за архівними джерелами та опублікованими матеріалами не завжди можна дізнатися форму та розміри горнів, оскільки через їх зруйнованість дослідникам не вдається відтворити окремі конструктивні елементи. Бувають випадки, коли чітко не зафіксовано навіть внутрішню їх будову. Доречно також зауважити про неправильно вживані окремими археологами терміни щодо опису назви частин гончарних горнів, які інколи не відповідають гончарській термінології.

Мета даної статті — узагальнити накопичені матеріали про досліджені гончарні горни X — XIII століть, розкопані на території Лівобережної України, за архівними матеріалами та публікаціями дослідників.

Уперше гончарні горни для випалювання посуду згадуються у статті Олександра Федоровського «Археологічні розкопки в околицях Харкова» в збірнику «Хроніка археології та мистецтва» (1930). Автором зафіксовано залишки п'яти двокамерних горнів на Донецькому городищі (Харківщина) доброї збереженості. Чотири — з округлою у плані випалювальною камерою та опорною перегородкою «козлом»,

© Троцька Валентина Іванівна — старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

п'ятье, за твердженнями Олександра Федоровського, «... має чимало конструктивних особливостей. Тут гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений у самому поді, а від нього розходилася низка тонких каналів, що пронизували під» [26]. Варто зазначити, що серед матеріалів дослідження гончарних горнів на території Лівобережжя горно з такою конструкцією віднайдене поки що єдине. Прикро, що в публікації не подано жодних креслень його будови, не вказані розміри. Крім того, використано термін на позначення череня горна — «під» [26] російською мовою «под», що в перекладі українською означає «черинь» горна чи печі. Гончарні горни з Донецького городища описані і в монографії Бориса Рібакова «Ремесло Древней Руси» (1948). За принципом облаштування топкової камери дослідник розділив їх на два типи. До I типу відніс 4 двокамерні горни з опорною перегородкою «козлом», до другого — «двокамерне горно з кільцевим каналом» [19].

Відомості про виявлені у 1951 році археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Володимира Богусевича на південній околиці чернігівського Подолу залишки гончарного горна для випалювання плінфи почерпуємо з наукового звіту «Раскопки на Черниговском Подоле в Елецком монастыре» (1951) [3] та зі статті «Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.» (1955) [4]. Там зазначено, що «плінфовипалювальна піч», датована XI століттям, побудована з плінфи розмірами 2,8x27x35 см. Випалювальна камера округлої в плані форми діаметром до 5 м. У середині «печі» зафіксовані «остатки одной поперечної стінки» [2, 3], найімовірніше, це залишки опорної перегородки «козла», що розділяв топкову камеру на дві частини. Тут доречно сказати, що Олександр Шекун у статті «Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове» (1989) згадував про розкопану Володимиром Білецьким у цьому ж році ще одну «плінфовипалювальну піч» саме біля Єлецького монастиря [32]. Але звіт про розкопки на згаданій території спростовує цю тезу [3]. За твердженнями Володимира Богусевича, у таких «печах» випалювали плінфу, яка «використовувалася в мурованому будівництві Чернігова» [2].

Важливо відмітити, що найбільша кількість гончарних горнів на території Лівобережжя зафіксована під час археологічних досліджень саме в 1980-х - 1990-х роках XX століття та в 2000-х роках XXI століття на Чернігівщині Чернігівською археологічною експедицією, відділом охорони та вивчення археологічних пам'яток Чернігівського історичного музею, Археологічним центром Північного Лівобережжя, археологічними експедиціями ІА АН СРСР та АН УРСР, Чернігово-Сіверською експедицією Археологічного центру Лівобережжя, експедицією Чернігівського архітектурно-історичного заповідника, Дніпровською Давньоруською експедицією ІА НАН України тощо. Незначна їх кількість — на Сумщині — Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР у 1977 році та на Черкащині в 2000 році — співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

Так, у 1983 році на Чернігівщині, на території Хатинського городища, урочище Городок біля села Радичева Коропського району, Володимиром Куриленком виявлені залишки двокамерного горна для випалювання посуду з округлою в плані випалювальною камерою та з опорною перегородкою — «козлом» у топковій камері. В ньому знайдені горщикоподібні посудини та «сковорідка», датовані XI століттям. Горно було обстежене Олександром Шекуном, про що зазначено у його звіті «Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г.» [28]. Про дану споруду згадувала у статтях «До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху» (2001) [33] та «Старожитності IX — XIII ст. Мизинської округи» (2008) [34] Людмила Ясниська. Але, на жаль, у публікаціях відсутня будь-яка інформація про будову горна.

Кілька горнів для випалювання плінфи було відкрито й на території Чернігова у 1984 році Григорієм Кузнецовим. Їх дослідження було проведене Олександром Шекуном та опубліковане у його статтях «Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові» (1985) [31] та «Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове» (1989) [32]. Дослідником розкопано п'ять двокамерних «плінфовипалювальних печей» кінця XII століття, розташованих на відстані двох метрів одна від одної, лише дві досліджені повністю. Останні три вивчені частково, оскільки

вони виявилися майже зовсім зруйновані. Конструкція двох споруд розмірами 4,8x4,6 м та 4,1x3,6 м збереглася на висоті 1,2 м. Випалювальні камери прямокутної у плані форми заглиблені в ґрунт на 0,7 м. Викладені з плінфи-сирцю розмірами 26-30 x 17-24 x 3,5-4 см на глиняній основі [31, 32]. Варто зауважити, що наявні археологічні матеріали підтверджують, що гончарні горни з прямокутною в плані випалювальною камерою, на відміну від округлої чи овальної форми, при розкопках зустрічаються досить рідко. Про розкопаний у 1984 році на території Чернігова «комплекс з п'яти печей для випалювання плінфи» згадав у монографії «Строительное производство Древней Руси (X-XIII в.)» (1994) Павло Раппопорт. В окремому розділі його роботи, присвяченому технології виготовлення плінфи, дослідник описав їх конструкцію, подав схематичний план. Але чомусь зазначив, що «...Авторы раскопок датируют печи второй половиной XII вв.» [18], хоча насправді Олександр Шекун датував їх кінцем XII століття. За наявним планом спостерігається, що «гончарні печі» мали опорну перегородку «козел», який ділив топкову камеру на дві частини [31, 32]. У цій же роботі Павлом Раппопортом подані відомості про «плінфовипалювальну піч», розкопану Володимиром Богусевичем у 1951 році. Дослідник зазначив, що «судя по размеру и характеру кирпичей (при цьому автор уточнює, що у давньоруських писемних джерелах «киричи» називали грецьким словом «плінфа»), из которых сложена печь и которые обнаружены внутри ее и рядом в завалах, она относится к концу XI — началу XII в.», а не до XI століття, як зазначив автор розкопок [18].

Залишки горнів для випалювання плінфи, двокамерних з опорною перегородкою «козлом» різних розмірів, в яких знайдено розвал горщиків XI–XII століття, «ошлаковані екземпляри плінфи», її уламки «без слідів розчину» та облицювальні плитки були виявлені у 1988 році біля с. Грабів в урочищі Кургани (Чернігівщина) Олександром Шекуном, про що стверджують дані наступного його звіту «Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г.» [29]. Про «печі», знайдені на даному поселенні, дослідник згадав у статті «До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі» (1994) [30]. Але в публікації інформація про їх конструкцію відсутня.

У статті Лариси Белінської, Володимира Приймака, Олега Сухобокова «Гончарні горни I–II тис. н.е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР» (1993) оприлюднені дані про горни, виявлені на території Сумщини. Зокрема, у 1977 році Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР знайдено кілька таких споруд різної конструкції. Дослідниками зафіксовано два типи двокамерних горнів XI–XII століття з округлою в плані випалювальною камерою. До першого типу віднесено два горна, одне розкопане на поселенні біля с. Кам'яне, інше біля с. Ніцаха. Топкова камера в них розділена опорною перегородкою — «козлом». До другого типу — горно, виявлене на поселенні біля с. Ніцаха, мало подібні до попередніх горнів розміри й конструкцію, але відрізнялося лише однією суттєвою деталлю — відсутністю «козла» в топковій камері [1]. Варто сказати, що випалювальні споруди, в яких відсутній «козел» у топковій камері, зафіксовано й на Чернігівщині [6]. Зокрема, відомості про гончарні горни, подібні до попередніх за конструкцією, опубліковані у статті Ігоря Готуна та Лесі Шевцової «Автуничі — селище гончарів X–XIII століття» (1993). На селищі Автуничі досліджено двокамерні з округлою та овально-підпрямокутною формою гончарні горни. Всі вони, за класифікацією Олександра Бобринського, віднесені до першого класу (з вертикальним рухом гарячих газів у теплопровідних каналах). Серед них виявлені горни як з опорною перегородкою, так і без неї [6]. Як зазначають дослідники, останні не набули широкого поширення через «безперервне руйнування череня при випалюванні посуду» [17].

Статті «Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова» (1995) [23] та «Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році» (1997) [22], авторами яких є Володимир Руденок та Тетяна Новак, «Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові» (2007) Володимира Руденка [20] містять свідчення про гончарне горно для випалювання плінфи з округлою в плані випалювальною камерою діаметром 4,8x5,0 м, виявлене на приватній садибі. Горно відрізнялося від вищеописаних «плінфовипалювальних печей» тим, що в топковій камері зафіксовано два топкові канали

та шість поперечних «козлів», які в свою чергу «прорізані» топковими каналами. На підставі отриманого археологічного матеріалу горно продатовано серединою XII століття [20, 22, 23].

Протягом 1991 – 1995 років опубліковано відомості про гончарні горни, виявлені на селищі Автуничі (Чернігівщина), у статтях Володимира Коваленка, Олександра Моці «Давньоруське поселення біля с. Автуничів на Чернігівщині» (1992) [10], Лесі Шевцової «Керамічний комплекс Автуницького поселення» (1992) [27], Володимира Коваленка, Олександра Моці «Жилища гончарів XI – XII вв. на селище Автуничи на Черниговщині» (1992) [11], Ігоря Готуна «Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі» (1993) [9], Ігоря Готуна, Володимира Коваленка, Олександра Моці, Андрія Петраускаса «Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів» (1995) [4], Ігоря Готуна «Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу» (1995) [5]. У дослідженнях зауважено, що горни з автуницького поселення належать до двох типів: двокамерні з опорною перегородкою «козлом» та двокамерні без «козла». За рухом гарячих газів, за методикою Олександра Бобринського, віднесені до першого класу (з вертикальною подачею гарячого повітря у теплопровідних каналах) [2]. Форма випалювальних камер у плані овально-підпрямокутна та округла. Археологи вивчили їх конструкцію, прослідкували спорудження та неодноразові ремонти. Дослідники датують їх XI - першою половиною - серединою XII століття. [14].

У 1997 році за результатами багаторічних досліджень у межиріччі Десни та Дніпра протягом 1987-1997 років опубліковано колективну монографію «Південно-руське село IX-XIII століть». Автори одного з її підрозділів «Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі» (1997) – Олександр Моця, Руслан Орлов, Володимир Коваленко та інші. – надали відомості про конструкцію автуницьких горнів, їх плани, стратиграфічні розрізи, «процес закладання основи горна» [14]. У цьому ж році виходить друком стаття Олександра Моці та Андрія Томашевського «Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі» (1997), в котрій здійснено розрахунок об'єму гончарних горнів з даного селища [15]. У 1997 році Костянтином Мироненком у публікації «Керамічний горн на Глинському городищі?» (1997) опубліковано свідчення про двокамерне горно, виявлене під час функціонування піщаного кар'єра в с. Глинське (Полтавщина) в 1971 р., в якому знайдено два невеликі «горщики». Їх культурна належність до посуду XII–XIII століття засвідчена за спогадами археолога Галини Сидоренко [13]. Але, на жаль, автор не зазначив розміри горна, де зберігаються документи, що фіксують факт його виявлення та хто його обстежував. Наступна публікація «Гончарне горно з Черкащини» (2001) Сергія Сапегіна та Анатолія Гейка містить інформацію про будову двокамерного гончарного горна кінця XI–XII століття для випалювання посуду, знайденого у 2000 році поблизу хутора Кизивер (Черкащина). Горно цікаве в плані тим, що топкова камера переділена «козлом», який складався з двох паралельно-суцільних глиняних опор [24]. Варто сказати, що горна з такою конструкцією опорної перегородки на Лівобережжі зустрічаються також рідко.

Про гончарні горни, знайдені на поселенні біля села Автуничі, згадувала й Валентина Петрашенко в одному з підрозділів «Кераміка і гончарна справа» колективної монографії «Село Київської Русі» (2003), де дослідниця подала будову гончарних горнів та їх реконструкцію [17].

Інформація про реконструкцію гончарного горна для випалювання посуду, за матеріалами дослідження на території Лівобережної та Правобережної України, міститься у статті «Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства» (2005) Ігоря Готуна, Володимира Коваленка, Олександра Моці та інших. Археологами здійснено будівництво горна, проведено випалювання в ньому експериментально виготовленого посуду [7].

Згадка про виявлений у 1997 році гончарний горн на території Чернігова на приватній садибі на відстані 50 м від знайденої «печі» в 1994 році вміщена у публікації Володимира Руденка «Давньоруські цегельні у Чернігові» (2006) та вже у згаданій

статті Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові» (2007). Дослідник стверджував, що пам'ятка хоча й вивчена лише частково, але, на його думку, за конструкцією, розмірами подібна до «плінфовипалювальної печі», виявленої в 1994 році, і віднесена до середини XII століття [20, 21].

Публікація Людмили Ясновської «До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху» (2001) містить матеріал, присвячений поетапному вивченню «керамічного матеріалу», що накопичився завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівщини та Новгород-Сіверського Полісся. В ній присутня й інформація про знахідки гончарних горнів. Дослідниця опублікувала відомості про них та їх схематичний план. Згадала про виявлену восени 1983 року біля підніжжя Катерининської гірки «яму для обпалу кераміки, в якій знайдено півтора десятки горщиків». Але, на жаль, авторка не посилається на джерело інформації, не вказала розміри та конструкцію «ями» і хто її досліджував. Адже за поданими свідченнями важко зрозуміти, чи наявна яма справді була випалювальною спорудою. Посилаючись на дані археологічного звіту про дослідження Радичевського городища у 1991 році Радичевським загonom Чернігово-Сіверської експедиції Археологічного центру Лівобережжя під керівництвом Андрія Козакова, дослідниця говорить про три розкопані двокамерні горни – два датовані X століттям, один XII століттям [33]. Але у публікації немає жодних згадок про їх конструкцію.

Свідчення про знахідки горнів доби Русі для випалювання посуду знаходимо й у монографії Андрія Петраускаса «Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст.» (2006). У ній дослідник згадав про будову горнів, виявлених на цій території, хоча основну увагу акцентує на випалювальних спорудах із селища Автуничі [16].

Завершуючи огляд публікацій, які вдалося опрацювати, принагідно зауважу, що окремі дослідники, почерпуючи інформацію з першоджерел, зокрема це стосується інформації, яка ще не введена до наукового обігу, інколи не надають достатніх відомостей про випалювальні споруди, не посилаються на джерела, які використовують. Описуючи конструкцію гончарних горнів, особливо не переймаються термінологічною однозначністю. Зафіксовано, що в одній і тій же роботі при описі горнів паралельно вживали на означення одного й того ж конструктивного елемента різні терміни. Наприклад, на позначення однієї зі структурних частин горна – «топкової камери» використовують терміни: «топочний ярус», «топочное помещение», «топочна частина» [19, 31], «топочна камера» [1], «топковий блок» [9]. Нижче перекриття випалювальної камери горна, яке відокремлює її від топки, – «черінь» називають «горизонтальна перегородка» [19], «решітка», «решітка-черінь», «перегородка-черінь», «черінь» [1, 17, 19]. Опору, що підтримує «черінь» горна – «козел» – «подпорная стенка» [19], «розподільний блок», «розсікач» [9, 14], «опорний стовп-розсікач», «опорний стовп», «стовп-розсікач», «козел» [16]. Невеликі наскрізні отвори по всій поверхні череня горна – «дучки» називають «прогари» [19], «продухи» [16], «дірка (дучки)» [12].

Таким чином, дослідниками проведена громіздка робота з вивчення гончарних горнів, виявлених на території Лівобережної України, про що говорять архівні джерела та опубліковані матеріали. Археологами зафіксовано їх конструкцію, розміри, подана схема розташування, плани горнів, їх реконструкція. Але, на жаль, відомості про випалювальні споруди маємо лише з окремих поселень Лівобережжя. Найкраще вони досліджені на Чернігівщині, адже ця територія серед інших регіонів найповніше археологічно вивчена. Прикро, що окремі публікації містять лише згадки про розкопані гончарні горна і жодної інформації про їх будову, в окремих випадках відсутні джерела, на які посилається дослідник. Також майже немає відомостей про завершення випалювальних камер – «клубук», адже ця частина в більшості випадків зруйнована, оскільки виступає над поверхнею землі. В окремих публікаціях немає згадки про дослідження «пригребиці» – ями горна, де розміщена топка. Сподіваюсь, що подальші археологічні дослідження залишків гончарного виробництва X – XIII століття на території Лівобережної України нададуть нову інформацію про гончарні горна цього часу.

1. Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Гончарні горни I-II тис н.е. з розкопок Лівобережної Слов'яно-руської експедиції ІА НАН України // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. — К.: Молодь, Опішне: Українське народознавство, 1993. — Книга 1. — С. 185-189.
2. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны (по материалам II-V в.в. н.э.) — Москва. Наука, 1991. — С. 10, 94.
3. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. — АП УРСР, 1955, Т.5. — С.5-11.
4. Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1951/10. — С.3-6.
5. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя України: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19 — 20 січня 1995 р., м. Чернігів). — Чернігів, 1995. — С. 25-26.
6. Готун І. А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (23 — 24 вересня 1995 р., м. Чернігів — Славутич). — Чернігів, 1995. — С.33.
7. Готун І., Шевцова Л. Автуничі — селище гончарів X-XIII століть // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. — Опішне: Українське Народознавство, 1995. — Кн.2. — С.62-76.
8. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А., Петраускас О. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005. — №2. — С.70-79.
9. Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія, — 1993. — №4. — С. 61-65.
10. Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 7-9.
11. Коваленко В.П., Моця О.П. Жилища гончарів XI — XII вв. на селище Автуничі на Черниговщине // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. — № 12. — С. 135-138.
12. Козловська В. Таврований посуд слов'янської доби // Науковий збірник за 1926 рік. Державне товариство України, 1926. — Т.21. — С.12-13.
13. Мироненко Костянтин [К.М.] Керамічний горн на Глинському городищі? // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1997. — № 1/2. — С.121.
14. Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Поселення X– XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) — К.:ІЗМН, 1997. — С. 40-42.
15. Моця О.П. Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона пам'яток історико-культурної спадщини. — №1. — К.:1997. — С.37.
16. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. К.:КНТ, 2006. — С.57-70.
17. Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. — К.: Шлях, 2003. — С.118.
18. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X-XIII вв.) — СПб: Наука, 1994. — С.10, 18-19.
19. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., Узд. АН.СССР, 1948. — С.345, 346.
20. Руденок Володимир. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у Середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів: Чернігів, Деснянська правда, 2007. — С.211-223.
21. Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні над-

баня Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.) Глухів, 2006. – С. 38.

22. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року. – К., 1997. – С.137-138.

23. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С.81-83.

24. Сапегін С.В., Гейко А.В. Гончарне горно з Черкащини // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001, № 2. – С. 95.

25. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Москва, Книга, 1989. – Т. 1. – С.615.

26. Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. – Хроніка археології та мистецтва, К., 1930. – Т.1. – С. 6-7.

27. Шевцова Л. В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // ПВССП. – Чернігів, 1992. – С. 15-18.

28. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1988/186. – С. 6-7.

29. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/170. – С. 8.

30. Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі: Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 1994 р. – К., 1994. – С. 39-40.

31. Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.) Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104-105.

32. Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КС ИА АН СРСР. – М., 1989. – № 198. – С.64-69.

33. Ясновська Л. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 2. – С.18.

34. Ясновська Л. Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 6. – С.33.

Об истории исследования гончарных горнов времен Руси на территории Левобережной Украины (по архивным источникам и публикациям ученых).

Ключевые слова: времена Руси, гончарные горны, исследователи, изучение, Левобережная Украина.

Summary: *The article deals with the history of the studying of pottery kilns, dated with the epoch of Rus (10 th – 13 th centuries) on the territory of Left Bank Dnipro Ukraine (based on the archival sources and the published works of the scientists).*

Key words: *the epoch of Rus, pottery kilns, study, research, history, the Left Bank Dnipro Ukraine.*

Олена Пономаренко

●

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена історіографічним аспектам формування української ідеї в XVII ст.

Ключові слова: національна ідея, козацтво, нація.

Складність сучасних процесів державотворення в Україні актуалізує потребу звернення до вітчизняного досвіду становлення, формування й утвердження національної ідеї. Пошуки шляхів консолідації української нації, властиві сучасній суспільно-політичній ситуації, подібні до проблем визначення національно-державного розвитку України, що загострилися в XVII ст. Особливістю політичної ситуації в Україні зазначеного періоду було те, що процес формування українського етносу «підійшов до етапу безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення етносу на автохтонній для нього території» [1, 16].

Становлення державницьких інституцій XVII ст. супроводжувалось ідеями державності, що в ті часи були тотожними національній ідеї. Представляючи своєю присутністю різні етнічні регіони України, козацтво виступає не тільки носієм ідей державності, але й творення її цілісності. Однак ідеї державності еволюціонували поступово. Складові цих ідей формувалися навколо питань походження українців, усвідомлення власної етнічної території, етнічної ідентичності, спільних інтересів. Саме поширення ідей єдності, Батьківщини, нової еліти на основі козацтва, яка б втілювала національні інтереси й окреслювала цілі українського руху, знайшло прояв в ідеях державності і соборності. Етнічне українське «ми» проявлялось у цей період у формах усвідомлення власної відмінності.

Тому неабиякої цінності в сучасних умовах набуває вивчення досвіду формування й утвердження національної ідеї у XVII ст., яке, на наш погляд, забезпечить успішне вирішення багатьох нагальних питань суспільно-політичного розвитку України. Відтак актуальним стає історіографічний аналіз наукових напрацювань з даної проблеми, що дасть можливість розглянути проблему формування української національної ідеї комплексно.

Історіографія формування української національної ідеї в XVII ст. бере свій початок безпосередньо у творах видатних представників історичної думки післямазепинської доби. В історіографії цього періоду доцільно виокремити дві основні тенденції: перша була пов'язана з прагненням українців об'єднатися з Росією, створивши єдину державу (О. Рігельман [2], Д. Бантиш-Каменський [3], М. Маркевич [4]). Друга, хоч і визнавала право на управління Україною російським імператором, проте «закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних Росією» (Семен Дівович [5], «Історія Русів»[6]) [7].

Внаслідок втрати Україною своєї автономії і повного підпорядкування російській владі зародження української ідеї в інтерпретації українських авторів, наприклад О. Рігельмана [2], зводилось до етнографізму. До того ж О. Рігельман «... цілеспрямовано прилаштував матеріали» свого літопису до «обстоюваної ним ідеологічної

© Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.

концепції історії України» [2, 20], водночас намагаючись показати «царєфільські настрої серед української старшини» [8, 170]. У першій половині XIX ст. з'явилися праці Д. Бантиша-Каменського [3] та М. Маркевича [4], в яких, хоч і наголошується на ролі Росії в історії України, проте спостерігається місцевий патріотизм. Д. Бантиш-Каменський в своєму творі «Історія Малої Русі» підкреслює належність української еліти до свого малого «отечества» [3, 23]. М. Маркевич [4], створюючи українську історію від найдавніших часів до XVII ст. як відокремлений процес, підкреслює самотність Малоросії.

Відповіддю Гетьманської України на московський тиск стали твори яскравої національної історіографії. Це, зокрема, твір Семена Дівовича «Розмова Малоросії з Великоросією» (1762 р.) [5], де формування української ідеї визначається як у патріотизмі, коли метою козацьких змагань постає боротьба «за віру і Вітчизну...», [5, 601], так і в праві України на автономію [5, 609]. Як слушно зазначає В. Шевчук, у цій праці Україна «...зовсім не виглядає частиною Росії, що приєдналася до свого природного тіла» [9, 548], а самотність України виражається думкою, що російські царі є спадкоємцями київських [9].

Паростки української ідеї знайшли своє відображення в історичному трактаті невідомого автора «Історії Русів» [6], що вийшов з друку в 1846 р. Прославляючи козацьке минуле, його героїв, зокрема Б. Хмельницького, автор вбачає в українцях окремих від росіян народ, переконуючи, що Україна є прямою спадкоємницею Київської Русі. На думку В. Шевчука, автор «закономірно творить своєрідний міф, на якому й будує свої візійні структури; йому не йдеться про історичну закономірність чи достовірність, навпаки, хоче витворити образ войовничого, історично активного народу...» [9, 636]. Ідея державності в дещо урізаному автономному вигляді отримала серйозне історіософське обґрунтування. Вона надавала твору опозиційного і навіть антиурядового характеру [10, 146]. Виражаючи соборницькі уподобання, невідомий автор вважає, що до складу козацької держави повинні входити як землі, визначені Зборівським, іншими договорами, так і всі етнічні українські території. До них він включає як західні, кордон котрих визначено Б. Хмельницьким «по Віслу, аж поки мова руська чутна», так і Слобожанщину. До того ж українські землі повинні бути об'єднані під єдиною владою гетьмана [11].

Слід зазначити, що козацьке історіописання та праці істориків XIX ст. можна розглядати як праці, що містили рефлексії української ідеї від початку XVII ст. до кінця XVIII ст., однак дослідники мимохідь торкалися питання формування української ідеї. Увагу більше привертає фактичний матеріал, нагромадження якого в більшості своїй вони займалися.

Проте з другої половини XIX ст. під дією революційних подій в Європі актуалізується питання окремішності українського народу з його давньою історією, зростає увага до вирішальних етапів українського державотворення. У працях В. Антоновича [12], М. Грушевського [13;14;15;16;17;18], О. Єфименко [19], І. Лисяка-Рудницького [20], І. Франка [21], Д. Яворницького [22] не лише досліджуються різноманітні джерела вивчення проблеми національної ідеї XVII ст., але й здійснюється спроба історіографічного аналізу формування національної ідеї у суспільно-духовному житті України XVII ст.

Так, В. Антонович виступив фундатором української історіографії на основі «етнографії» та ідеї консолідації нашого народу на етнонаціональних засадах. Українців він сприймав як «етнографічну націю», яку «виробила природа» [12, 151]. Історик вважав, що «Унія 1569 р. змінила хід історії України і, зокрема, Козаччини, яка стала активною частиною зародження антипольських настроїв і збройних виступів» [12, 13]. Козацтво ж найповніше представило етнонаціональну своєрідність українства, неповторність його етнонаціональної особистості і стало носієм української національної ідеї.

М. Грушевський, розглядаючи крізь призму культури всі суспільні явища, у своїй етносоціальній концепції зазначав, що XIV – перша половина XVII ст. – це

період, що підготував національне відродження [13;14]. Розповідаючи у VII — X т. [15;16;17;18] про хід визвольної боротьби, він вказував на соціальне розмежування народу і різні цілі визвольної боротьби. Наприклад, свідомість шляхти не могла досягнути іншого ладу, крім моделі суспільного устрою Речі Посполитої. В рецензії на працю О. Єфименко про українську шляхту в 1892 р. Грушевський зазначав, що брак освіти і культури не дозволив українській шляхті зрозуміти прагнення народу, а шляхта була здатна лише будувати «копію Речі Посполитої» [23;24]. Проблема не-реалізованого прагнення народу до демократичного устрою полягала в тому, що не знайшлося жодного носія цієї ідеї. Богдан Хмельницький також не зміг підвестись над обмеженістю власного світогляду. Великому гетьману і його оточенню не вдалося розв'язати великої кількості соціально-економічних, культурних, політичних і цивілізаційних суперечностей, однак вони змогли разом з народними масами здійснити «ту величезну революцію, що стала підставою нової України» [17, 1481 — 1482, 1501 — 1506]. Визвольна боротьба, на думку вченого, сприяла зростанню суспільної свідомості громадянства, усвідомленню ним соціальних, політичних, державних і національних інтересів [17, 6-7]. Отже, відбувається формування нової спільноти, яку він пізніше називає «модерною нацією».

О.Єфименко [19], пропонуючи свою версію історичного шляху українського народу, Люблінську унію 1569 р. виділяє як помітну віху історії, бо саме тоді більша частина українських земель увійшла до складу шляхетської Польщі. На думку дослідниці, південноруський народ саме з цього часу вийшов на суспільну арену як «історичний діяч» [19, 160]. Розкриваючи складність політичних явищ тієї доби, вона вказує на поступове перетворення України у «польське державне тіло», однак дане перетворення виявилось неможливим, оскільки Русь протиставила себе Польщі як представниця іншої духовної культури, вимагаючи до себе певної поваги [19, 168]. Відмічаючи позитивну роль козацтва, О. Єфименко закономірним наслідком тих процесів, що відбувались у першій половині XVII ст. (посилення кріпацтва, національно-релігійна дискримінація), називає Визвольну війну 1648–1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Подальші ж віхи історії дослідниця намагається подати крізь призму персоніфікації гетьманів: І. Виговського, Ю.Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, приділяючи значну увагу характеристиці особистості І. Мазепи [19].

Виділяючи період з 1659 р. до кінця XVII ст. як ранньоновітній час, І. Лисяк-Рудницький зазначає, що нація, почавши формуватись у часи розпаду Київської держави, після прийняття Люблінської унії 1659 р. занепадає і відроджується, тільки коли відроджується активна національна свідомість під час Визвольної війни Б. Хмельницького [20].

І. Франко, аналізуючи формування української нації, називає фази її розвитку дивними. Так, перші проблиски національного почуття і першу свідомість українських національних інтересів, як окремих, вчений відносить до кінця XVI ст., пов'язуючи їх спочатку з Люблінською, а далі — з Берестейською уніями. Напевне, це зумовлене тим, що в Литовсько-Руській державі українські національні інтереси були тотожними з державними і не протиставлялися їм. Відрубність України від Московщини український народ починає усвідомлювати вже в другій половині XVII ст., ще зразу після Переяславської угоди. Якщо гегемонічні потуги Польщі українці перемогли остаточно, то щодо таких же намірів Московщини цього не вдалося досягти через відсутність сили і політичну недалекоглядність. Як наслідок, у XVII ст. започаткувалася московська асиміляція української інтелігенції. «Правда, — пише І. Франко, — почуття окремішності, навіть деякого лояльного патріотизму не вигасало, мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсилості і архаїчності тих традицій було загальне» [21,164].

Позитивну роль козацтва у формуванні української нації на підставі систематизації величезного матеріалу щодо історії козацтва обґрунтував Д. Яворницький [22]. Історик надавав великого значення фольклорно-етнографічним дослідженням, географії, ботаніці, зоології, топонімії регіону Запоріжжя.

Однак проблема формування української нації в XVII ст. у науковому плані на той час у цілому залишалася невирішеною. Поняття нації також не було чітко сформульоване.

Теоретичні проблеми науки про націю та націогенезу розробляли О. Бочковський [25], С. Дністрянський [26], Л. Ребет [27;28], В. Старосольський [29], які, спираючись на європейський досвід державотворення і дослідження українських авторів з даного питання, здійснили плідні спроби осмислення українських реалій XVII ст.

За радянської доби в наукових дослідженнях щодо формування української нації домінуючою стає марксистська теорія соціально-економічних формацій. Нація тлумачиться як «історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру» [30, 879]. До середини 1950-х рр. питання історичного розвитку української нації фактично не розроблялись. Остаточне формулювання підходів радянської історіографії до проблем націєтворення відбулося на початку 1950-х рр. Велику роль у цьому зіграв провідний український дослідник з проблем формування українського народу (народності) та нації, член-кореспондент АН УРСР К. Гуслистий, який в своїй роботі «До питання про утворення української нації» [31, 21] зазначав, що процес «перетворення української народності в буржуазну націю почався в умовах панування шляхетської Польщі, яка захопила у другій половині XVI ст. (крім підкорених у XIV–XV ст. Галичини, Західної Волині й Західного Поділля) Київщину з частиною Лівобережжя, всю Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля), які з XIV ст. належали Литовському князівству, а на початку XVII ст. — Чернігово-Сіверщину, що входила з початку XVI ст. до складу Російської держави... Найяскравіше ж процес національної консолідації українського народу вилився у Визвольній війні 1648–1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького [31, 21].

Таким чином, про початок перетворення української народності в націю можна говорити, на думку К. Гуслистого, приблизно з першої половини XVII ст., ще в умовах панування Речі Посполитої. Утворення ж національного ринку, що об'єднало українські землі в одне ціле, і національна консолідація українського народу у Визвольній війні 1648–1654 рр. посилили цей процес.

Дослідник відзначав, що в другій пол. XVII ст. — першій пол. XVIII ст. українські землі були політично розчленованими, що гальмувало націєтворчий процес, проте не могло зупинити його [32, 22-23].

Для обґрунтування такої позиції вчений спирався на беззаперечну аргументацію — тези про економічний поступ України в рамках Росії, початок створення національного ринку ще в першій половині XVII ст. завдяки інтенсивному розвитку українських міст, етнічне змішування населення різних областей, особливо в часи Визвольної війни, в результаті чого поглиблювалась мовна і культурна спільність українського народу, формування в XVII ст. української етнічної території внаслідок інтенсивного припливу населення на територію Середнього Подніпров'я, низу Дніпра та Слобожанщини, поширення назви «Україна» на всі етнічно українські землі [31, 22-23].

Ряд українських істориків вдався до радикальнішого переосмислення проблем утворення української нації та ґрунтовнішої ревізії канонічних побудов. Першою в цьому сенсі була опублікована в «Українському історичному журналі» в 1965 р. стаття знаного дослідника козацтва О. Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» [33]. В ній авторка спробувала подати власне розуміння поняття «нація» і на цій підставі аргументувати свої погляди на час зародження української нації та характер соціальних рухів в Україні кінця XVI–XVII ст. На думку дослідниці, крім політичних і релігійних факторів, що об'єднували суспільство у націю, головним консолідуючим чинником постала ще національна самосвідомість. Обґрунтувавши факт наявності національної самосвідомості українців уже з кінця XVI ст., О. Апанович поставила під сумнів тезу про те, що нація є продуктом «буржуазної формації». На її думку, «... початкові етапи складання нації проходять ще в

умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу» [33, 29].

На те, що національна свідомість українського народу в кінці XVI - на початку XVII ст. «досягла значного розвитку і набирила завершеної форми», вказує і І. Крип'якевич [34]. Свою позицію дослідник обґрунтовує тим, що у зазначений період відбуваються зміни у географічно-етнічній термінології, поширюється назва «руський народ» (у львівських міських книгах з 1599 р. зустрічається навіть термін «руська нація»), прослідковуються ідеї патріотизму, в документах уже зустрічаються висловлювання про «рідну землю», вітчизну. Пробуджується інтерес до української мови: з'являються переклади «святого письма». Українські міщани формулювали вимоги щодо захисту своїх прав, котрі отримали назву вольностей. [34, 83].

У 80-і роки виходить також низка робіт, присвячених окремим персоналіям, де аналізується їхній внесок у дослідження формування української нації у XVII ст. Так, крізь призму поглядів Богдана Хмельницького формування української нації показав Ф. Шевченко [35]. Посилаючись на матеріали про гетьмана, дослідник акцентує увагу на релігійному, правовому, етнічному, територіальному факторах, що зумовили формування української нації у XVII ст. [35, 95]. Вчений зазначає, що «Б. Хмельницький першим ввів в офіційні документи назву «Україна» в ширшому розумінні, ніж побутувала вона раніше, до визвольної війни» [35, 96]. Саме події 1648–1654 рр. Ф. Шевченко називає «виявом національної свідомості українського народу» [35, 97].

Своє комплексне оформлення концепція щодо формування української нації в другій пол. XVI–XVII ст. знайшла у колективній праці провідних українських дослідників «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» [36], де простежується синтезоване вираження всього наукового доробку радянських істориків щодо етносоціального розвитку. Слід зазначити, що дослідниками активно вживається поняття «народність», яке немарксистськими суспільствознавцями замінюється універсальним терміном «нація», що вживається «лише до етнічних рис» [36, 33].

Історію української народності дослідники розділяють на два періоди. Перший охоплює часи від XII до середини XVII ст. Другий період історії української народності – це друга половина XVII - середина XIX ст., коли відбувався процес переростання народності в націю [36, 45 – 48].

Бачення ж дослідниками розвитку української народності у XVII ст. подається крізь призму двох етапів: XVI - перша пол. XVII ст. і друга половина XVII ст. [36, 45 – 48].

Так, період другої половини XVI - першої половини XVII ст. характеризується як етап консолідації української народності в умовах феодальної суспільно-економічної формації, піднесення визвольного руху, піком якого стає Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Під впливом радянської концепції дослідники акцентують увагу на «високій самосвідомості народних мас України, їх прагненні визволитися від іноземного панування» [36, 45]. Консолідація ж української народності бачиться в основному крізь призму економічних факторів: розширення товарного виробництва, формування єдиного внутрішнього ринку, збільшення політичних та економічних зв'язків. Проте дослідники наголошують на формуванні певних рис мови, етнічної культури, побуту.

Авторами окреслюється територія формування української народності, на якій утверджувалася власна назва «Україна». Наголошується на провідній ролі козацтва, яке мало свою військово-адміністративну організацію, що походила від давніх візових традицій Русі. В цій організації дослідники вбачають появу своєрідної державності [36, 46].

У духовній культурі українства спостерігається піднесення етнічної свідомості. Українську народність дослідники вбачають у класі-стані феодалів (шляхта, старшини, міський патриціат, духовенство) і у залежних класів-станів (міщани, селяни, козаки), між якими існували суперечності, проте основу народності, на думку авто-

рів, становили селяни. І саме народні маси підготували ґрунт для Визвольної війни 1648–1654 рр. У її результаті й «утверджується» українська народність [36, 46].

Наступним етапом розвитку української народності (друга половина XVII ст.), з позиції промарксистських істориків, є «визволення від іноземних загарбників і проголошення об'єднання України з Росією» [36,47]. Наслідком же об'єднання стало значне розширення території розселення українського народу (Україна складалася з трьох регіонів – Лівобережжя, Слобожанщини і Запорозжя), збагачення і розвиток української мови, включення важливих в економічному плані регіонів у загально-російський ринок. А «врятувавшись від поневолення іноземними загарбниками, українська народність дістала простір для духовного розвитку» [36, 47].

Саме під час Визвольної війни назва «Україна» утверджується на більшості земель, які заселяли українці, визначається вже етнічна територія української народності [36, 46].

Ця історична схема націогенезу була досить популярною і в українських підручниках на початку 1990–х років XX ст. [37], дотримуючись її, також стверджують, що «повстання Богдана Хмельницького і визвольна війна 1648–1654 рр. можуть вважатися завершальним рубежем складання українського етносу» [37, 23]. Так вважати необхідно тому, що «...в цій війні народ піднявся до усвідомлення необхідності завоювання національної свободи в своїй цілісності і утворенні національної держави» [37, 23].

Після отримання Україною незалежності питання формування нації стало особливо актуальним. Нація починає тлумачитись більше як «культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси національно-психологічного порядку. Визначальним для її утворення є історично-генетична єдність, що становить основу національної самосвідомості» [38, 22], хоча популярними є й історико-економічний та політологічний підходи [39]. Відповідно і націогенез тлумачиться більше як процес культуротворення. Як зазначає Л. Шкляр, «коли ми говоримо про етногенез, то такою основою є, в першу чергу, національна культура в усіх вимірах і площинах існування та розвитку. Саме цей факт доводить, що український етнос як історична спільність людей, що володіє певними, цілком визначеними рисами культури, характеру, мови, побуту, самосвідомості, до того ж є автохтоном на своїй території, має тривалу історичну долю і не може бути розірваний на шматки: етногенез, етнос, етнічність» [40, 129]. Традиційно-історичний напрям сучасної історіографії щодо формування української нації у XVII ст. базується на позиції, згідно з якою процес консолідації української нації відбувається протягом XV – XVII ст., а переростання української народності в націю – впродовж другої половини XVII – середини XIX ст. [41, 121].

Чимало зроблено в руслі зазначеної проблематики В. Балущком [42]. Розглядаючи історію українського етносу в середньовічно-ранньомодерні часи, дослідник зазначає, що об'єднання в складі Речі Посполитої у 1569 році сприяло культурно-етнічному розвитку українського етносу: відроджувалось усвідомлення тяглості української історії з часів Київської Русі, формувалась ідея «руського народу» як третього рівного члена Речі Посполитої, існувало досить чітке поняття про єдину українську територію, формувалось усвідомлення українців щодо своєї відмінності, як етносу, від інших народів. Поява українського козацтва сприяла трансформації як України, так і українського етносу. «Козацька революція фактично започаткувала в Україні процес націєтворення, який, проте, залишився незавершеним» [42, 284]. До того ж у своїй націотвірчій діяльності «козацтво сформувало основи для творення українського національного міфу та національної культури» [42, 284]. Якщо до появи козацького чинника «українська етнічність відрізнялася від етнічностей інших східних слов'ян переважно на етнографічному рівні», то завдяки Козацькій революції український етнос «вступив у етап націєтворення» [42, 284].

Я. Дашкевич [43, 35] також вважає, що формування української нації відбувається на зламі XVI–XVII ст., коли постала загроза фізичного знищення з боку Степу,

а польське національне гноблення і внутрішня зрада зумовили активне зростання національної свідомості. Цей період національного відродження почався у військово-політичній сфері, а потім перейшов у сферу культури [43, 35]. Доказом наростання національної свідомості дослідник вважає існування двох типів свідомості: нижчого, етнічного рівня, і вищого, ідеологічного. До нижчого рівня етнічної свідомості дослідник відносить поширення самоназви «руський народ», наявність національних стереотипів щодо характеристики інших народів, віру в існування спадкового фактора у вигляді особливої «руської крові», наявність національних бар'єрів. Вищий ідеологічний має такі елементи: боротьба за національні права, історичні традиції, «офіційні державні права української мови», осуд національної зради, національне підґрунтя релігійних конфліктів, національний мотив козацьких повстань, утворення адміністрації національних територій [43, 36]. Подальший же розвиток української нації, на думку автора, йшов повільно. Козацька держава (з панівною українською нацією) стала протидією Росії, Польщі, Туреччині, Криму, виявившись для них загрозливим фактором, проте «вічний елемент внутрішньої зради» поставив націю на коліна [43, 36].

Таким чином, нація, на думку дослідника, є категорія не соціально-економічна, а державно-культурна (етнічно-політична). Національна ж свідомість виникає лише тоді, коли нація створює свою державу [44, 158].

М. Вівчарик [45] зазначає, що «процес формування української народності в основному завершився у XIV–XVI ст., й активізувався процес націєтворення» [45, 17]. Розглядаючи національну свідомість українців як сукупність уявлень про соціальні цінності, яка містить ознаки відмінності українського «ми» від «не ми», дослідник стверджує, що «виокремлення певних ознак «ми» на рефлекторному рівні відбувалося починаючи з XIV ст., коли українські землі входили до складу Литовсько-Польської держави. Відмінності території, права, мови і релігії — це ознаки «ми», що виступали домінуючими в ті часи. Національна ж ідея, яка є основою національної свідомості, акумулювала в собі ці ознаки. «З кінця XVI ст. внаслідок відчуження вищої та середньої шляхти від етнічної спільноти, одним з головних носіїв національних вартостей постає середнє духовенство, яке переосмислює на теоретичному рівні (полемічна література) зміст етнічних ознак. На думку авторів, у даний час формується національна ідеологія, адже вищеназвані ознаки «ми» (право, територія, мова, релігія) обґрунтовуються історично на засадах спільного походження. Саме в той період виробляються збірні поняття «Русь», «Україна», «вітчизна». Домінуючою ж ознакою виступає релігія. Вона і сприяла консолідації етносу довкола ідеї боротьби за віру і за «право стародавнє, отче» [45, 47]. Ідея ж власної державності (хоч вона і була присутня в тодішньому політичному мисленні) не стала домінуючою в національній ідеї, бо в той час переважав «феодальний принцип сюзеренства». З середини і до кінця XVII ст. внаслідок злиття української старшини та духовенства з московською елітою з національної свідомості українців поступово видаляються ознаки відмінності «ми» і «не ми», отже, національна ідея згасає [45, 45-47].

В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко, К. Чернова [46] вважають, що український націогенез пов'язаний із загальним піднесенням, яке виявилось у формі національно-визвольної боротьби XIV–XVII ст. На їхню думку, саме тоді оформилися національні інтереси, національна ідея, національні гасла та атрибути. Але процес націогенезу України «дозрівав», проходячи ряд етапів, відомих як національно-культурне відродження» [46, 44]. Отже, розпочавшись у XIV ст. як військово-політичне відродження, воно тривало до кінця XVIII ст. у сфері культури й духовності [46, 44].

В. Литвинов у своєму дослідженні «Ренесансний гуманізм в Україні» [47] також зазначає, що «етнічна національна самосвідомість українського народу почала помітно зростати після Люблінської унії 1569 року, коли поживалися економічно-торгові і культурні зв'язки між розділеними доти українськими землями, — що зміцнило культурну єдність народу і сприяло його згуртуванню для спротиву, посиленому соціальним і національним гнітом. Етнічна українська свідомість була у той час доволі

високою навіть на тлі становлення європейських націй. Це тим більше вражає, коли зважити, що витворювалася вона, по-суті, «без допомоги церкви, держави, системи освіти, зорієнтованої на впровадження стандартів національної ідеології...» [48, 128]. Етнічна самосвідомість мала у цей час такі ознаки свого «ми», як територія, мова, релігія і право. До цього доречно долучити і спільне походження та спільну назву «Русь» як збірне етнічне поняття щодо українців, на протигагу «вони» (ляхи, москалі, євреї, татари тощо). У творах багатьох українських мислителів того часу (наприклад, С. Оріховського, С. Пекаліда, Й. Борецького, С. Кленовича, І. Домбровського) Київська Русь дедалі частіше називається державним утворенням українського народу. Таким чином робляться активні спроби повернути історичну пам'ять народу, аби він відчув себе повноцінним, самодостатнім етносом із глибокою історичною традицією та культурою [49, 17].

С. Мальчевський, характеризуючи український націогенез у XVI - першій половині XVII ст., оцінює його як реалізацію «східної» моделі, адже це значною мірою зумовлювалося відсутністю повноцінних державних інституцій [50, 42].

На тісному злитті в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною в кінці XVI - на початку XVII ст. акцентує увагу В. Матях [51, 29]. На думку дослідниці, це пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури [51, 29-30], яке й відбулося вже на зламі століть. І коли національна свідомість набуває суспільно-політичного значення, починається становлення української нації [51, 30].

Через етніми форми української нації намагається пояснювати О. Моця [52]. Наголошуючи на «етнічній» моделі української нації, автор стверджує, що до XVII ст. термін «Україна» означав не «... власну назву якоїсь певної місцевості, а лише її прикордонний характер» [52, 43]. І лише з XVII ст. даний термін «... поступово набирає значення конкретного географічного поняття», хоча ще й тоді «... назва «Україна» часто супроводжувалася уточнюючими словами — «Малоросійська», «Козако-русська», «Козацька» [52, 43].

С. Плохій [53], також приділяючи багато уваги наявності національної свідомості у другій половині XVI - на початку XVII ст., характеризує руську ідентичність, акцентуючи увагу на виразних релігійних характеристиках. На думку дослідника, у ранньомодерні часи через відсутність спільних для всієї Русі державних інституцій церква була ідеальним визначальником руської ідентичності... [53, 196]. Отже, враховуючи ту роль, яку релігійно-конфесійний елемент відіграв у свідомості руського ранньомодерного суспільства, С. Плохій стверджує, що можна говорити про виникнення та розвиток нових моделей культурної та етнонаціональної ідентичності Русі... [53, 196].

У руслі історико-економічної концепції, але з ухилом у «культурницький примордіалізм», пропонує своє бачення українського націогенезу А. Пономарьов [54]. Вживаючи поняття «етногенезу» і «націогенезу» як тотожні, він стверджує, що «етногенез українців слід відшукувати в київсько-русських пластах. Проте націогенетичний процес тоді було перервано і відновлено тільки у XVI - XVII ст. На хвилі національного піднесення, каталізатором якого виступили загроза фізичного знищення українців з боку Степу, польське національне гноблення та внутрішня зрада, формувалися всі ознаки української нації, замішаної на козацькому ґрунті [54]. Саме в козацтві слід шукати початок витоків української нації, оскільки з ним пов'язане пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів та національної мети, тобто всіх необхідних нації компонентів. Їх же формування, на переконання А. Пономарьова, базувалося на достатньо зрілому соціально-економічному фундаменті [55, 82]. На думку дослідника, події середини XVII ст. стали основою для формування української нації [54]. Історик наголошує на тому, що «географічні кордони генетичного процесу формування українців швидко розширилися, бо національна ідея оволоділа всім населенням України, як і національний дух — в основі спільний для всіх українців» [56, 179].

Взагалі у нього націогенетичний процес «дозрівав» через низку етапів, відомих як національно-культурне відродження. «Розпочавшись у XVI ст. як воєнно-політичне відродження, воно розвивалося наприкінці XIX ст. як воєнно-політичне відродження у сфері культури й духовності. Складність же етнічної історії українців пов'язана з «різноплановістю їхньої етнічної та національної самосвідомості, а також етнічної самоназви» [54, 123]. Економічними передумовами зародження української нації став інтенсивний розвиток в Україні товарного виробництва, що зумовило утворення вже наприкінці XVI ст. внутрішнього ринку» [55, 82].

П. Сас [57], визнаючи факт наявності національної свідомості у другій половині XVI - на початку XVII ст., виділяє її складові: «спільність релігійної культури, об'єднуючий психологічний та економічний фактор території проживання, спільність мови, звичаїв, обрядів, ментальних проявів, а також притаманне для «теоретичного» типу свідомості розуміння спільності походження, історичної долі і батьківщини» [57, 6]. На думку дослідника, внаслідок Люблінської унії 1569 р. об'єднання більшості українських земель у межах Корони Польської зробило більш «генералізованим уявлення українців про масштаб своєї етнічної спільноти, а також увиразнило відмінності між ними та сусідніми народами, у тому числі тими, що належали до руського кореня». На це також вплинув новий кордон між Короною Польською та Великим князівством Литовським, що поділив етнічні українські та білоруські землі. Зміни ж у політичній свідомості українського населення, що характеризують процес зародження в його середовищі рис ранньомодерної нації, найінтенсивніше відбувалися на землях, які у джерелах фігурують під назвою «Україна»: в основному на території Київського та Брацлавського воєводств [58, 605]. Дослідник вказує на досить важливу роль у процесах націєтворення руської (української) шляхти. Хоча вона і належала до «політичного народу» Речі Посполитої, проте мала виразні риси етнічної руської самосвідомості (руський патріотизм, сповідання православної віри, обстоювання інтересів Православної церкви тощо). Проте, якщо говорити загалом, то конфесійно вона була неоднорідною [58, 610].

Історико-економічний підхід яскраво демонструють у своєму дослідженні, присвяченому формуванню української нації у другій половині XVII ст., В. Смолій, О. Гуржій [59]. Висвітлюючи процес переростання народності в націю в обмежений хронологічний період часу XVII-XVIII ст., дослідники акцентують увагу на економіці, народонаселенні, процесі державотворення, визвольній боротьбі; менше — на мові та культурній спадщині. На думку вчених, цей проміжок часу належить до перехідних епох в історії України, бо саме тоді прослідковується формування капіталістичного укладу, оформлюються зміни у станово-класовій структурі феодального суспільства (після Визвольної війни 1648-1654 рр. привілейоване місце у суспільній ієрархії посіло козацтво). Якщо у XIV — першій половині XVII ст. відбувалися активні процеси збагачення духовної культури, що сприяло піднесенню етнічної свідомості українців [58, 68], то у другій половині XVII — XVIII ст. з утвердженням буржуазного суспільства простежується кристалізація української нації [58, 107]. Саме у «...другій половині XVII ст. відбувалось інтенсивне формування капіталістичного укладу та відповідні зміни у надбудовних інституціях тогочасного суспільства» [58, 7]. До того ж приблизно з середини XVII ст., особливо у роки Визвольної війни (1648–1654 рр.), політонім Україна утвердився на більшості земель, де мешкали українці. Він і визначив межі розселення місцевого етносу, а « поступове утворення національної території стало одним із найголовніших факторів у загальному процесі становлення української народності...» [58, 9].

В. Смолій, В. Степанков [60], сформувавши концепцію «української Національної революції» XVII ст. в українському націогенезі, акцентують увагу на національній державній ідеї. Дослідники стверджують, що наслідком революції (1648–1676 рр.) стало утворення національної держави, яка, хоча і загинула, проте рештки її проіснували до 1780 р. У процесі революції виникла «національна державна ідея», що стала «для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»

[59, 338]. Саме «національна державна ідея» підштовхнула до формування нової політичної еліти, до розвитку національної самосвідомості, «пробудила волю до нації, до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави» [59, 345].

В. Щербак у своєму дослідженні «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» [61], аналізуючи правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви, зупиняється на генезі козацької самосвідомості, вважаючи, що її основи були закладені у запорозькій громаді. При утвердженні духовних основ становості козацтва великий вплив мали вікові традиції українського етносу, культурно-національне піднесення в кінці XVI - першій половині XVII ст., а одним із найважливіших здобутків культурно-національного піднесення стало «усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті й спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого». Ідея відданості вірі та звичаям предків відіграла роль духовного опертя, що протистояло асиміляторським інвективам Речі Посполитої» [60, 43].

Н. Яковенко [62], описуючи ритми п'яти поколінь у XVII ст., характеризує формування української нації з 1659 по 1709 рр. На думку дослідниці, кожне з поколінь ставило власну мету. Так, перше покоління після Люблінської унії 1569 р. фізично «зблизило» дві різні Русі-України — «литовську» та «польську». Поколінню 1596 — 1620 рр. довелося боротися з церковною унією, що вимагало «історичних спогадів» на доказ безперервності буття руського народу. Третє покоління 1620 — 1640-х років намагалось довести право «руського народу» бути рівним з польським і литовським у Речі Посполитій, а також уgliedло в «руському народі» спільноту «крові й віри», що сприяло об'єднанню різних станів. Четверте покоління здійснило спробу порвати з річпосполитським світом, з подальшим розбратом і громадянською війною. І вже тільки п'яте покоління, люди мазепинських часів, спробувало осмислити пройдений шлях крізь призму питань: «Хто ми? Куди йдемо? Чого прагнемо?» [62, 429]. Таким чином, початок формування української нації дослідниця пов'язує з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, «...коли українці виступали як цілісність і майже повністю перетворилися в єдину козацьку-селянську націю на всіх етнічних землях». Саме в цей час, на думку професорки, відбувається народження цілісного образу козацько-руської України, в якому етнічна територія вперше стала ототожнюватися з теренами поширення козацького ладу, тобто стала державною, а народ набув ознак політичної спільноти [62, 430].

Підсумовуючи досліджений матеріал, можна зазначити, що проблема формування української нації, національної ідеї у XVII ст. найповніше оформилася за радянських часів, базуючись на економічному факторі. За часів же української незалежності більш актуалізувалося питання національної свідомості. При цьому досить серйозне оформлення здобув культурницький фактор, хоча й економічний залишився популярним.

1. Історія України. Етногенез українців. Матеріали до спецкурсу. — К., видання 1996. — 20 с.

2. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.

3. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — 656 с.

4. Маркевич М. Історія Малоросії/Відп. ред. і авт. передм. Ю.С. Шемшученко. Примітки О.В. Кресіна. — Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — XVI. — 664 с.

5. Дівович Семен. Розмова Великої Росії з Малоросією // Слово Многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко XV — XVII ст. В 4 кн.: Кн. 4. — К.: Видавництво «АКОНІТ». — 2006. — 799 с. — С. 597 — 635.

6. Історія Русів. — К.: Радянський письменник, 1991. — 318 с.

7. Грицак Ярослав Й. Нарис історії України: Формування модерної української

- нації XIX-XX століття: Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вищ. навч. закладів, вчителів — К. : Генеза, 1996. — 360 с.
8. Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 158 — 178.
9. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI — XVIII ст.: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. — К.: Либідь, 2005. — 728 с.
10. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. — 1997. — №9. — С. 145 — 149.
11. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.) — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
12. Антонович В. Про українофілів та українців // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV — XVII ст. — Київ: Наукова думка, 1994. — 692 с.
14. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VI. Життя економічне, культурне, національне XIV — XVII віків. — Київ: Наукова думка, 1995. — 674 с.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи до року 1625. — Київ.: Наукова думка, 1995. — 627 с.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VIII. Роки 1626 — 1650. — К.: Наукова думка, 1995. — 292 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX. — I. Роки 1650 — 1654. — К.: Наукова думка, 1996. — 875 с.; Т.IX — 2. Роки 1654 — 1647. — К.: Наукова думка, 1997. — 776 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том X. Роки 1657 — 1658. — — Київ: Наукова думка, 1998. — 408 с.
19. Ефименко А.Я. История украинского народа/ Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. — К.:Льбидь, 1990. — 512 с.
20. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе / Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канад. Університету українських студій Альбертського університету. — К.: Основи, 1994. — Т.1. — 520 с. — С. 173 — 191.
21. Франко І.Я. Україна irredenta // Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 640 с. — С. 164 — 182.
22. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника. — Т.2. — Львів.: Світ, 1991. — 392 с.
23. Хлопець. [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. 1892. Т. XII. Вил. 35. С. 63-64; Вип. 36. С. 185-192.
24. Хлопець. [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. 1892. Т. XII. Вип. 36. С. 185-192.
25. Бочковський О. Вступ до націології / Центр громадянської просвіти — К.: Генеза, 1998. — 144 с.
26. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. (Фрагменти) // Політологія. Кінець XIX поч. XX ст.: Хрестоматія. — Львів, 1996. — С. 688 — 902.
27. Ребет Л. Теорія нації/ Михайло Стасюк (ред.)- Репр. Вид. — Львів: Державність, 1997. — 192 с.
28. Ребет Л. Формування української нації — Мюнхен, вид-во «Сучасна Україна». — 1951. — 45 с.
29. Старосольський В.Й. Теорія нації / Ірина Кресіна (автор передм.). — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1998. — 153 с.
30. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров — М.: Советская энциклопедия, 1986. — 1600 с.
31. Гуслистый К. Образование украинской нации в условиях возникновения

- и формирования буржуазных отношений// Народы европейской части СССР: Этнографические очерки. – М.: Наука, 1964. – Т. I. – С. 577-591.
32. Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К.: Тов-во «Знання». – 1967. – 53 с.
33. Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Український історичний журнал. – 1965. – № 12. – С.29-38.
34. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст.// Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 82 – 84.
35. Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького// Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С. 90-100.
36. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
37. Макаруч С.А., Турій О.Ю. Український етнос /Історичний розвиток/. Тексти лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ, 1990. – 52 с.
38. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького;Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред. та ін.– К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
39. Крупник Л. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посібн. /Л.О. Крупник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.
40. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації //Генеза. – 1997. – № 1(5). – С. 225 – 233.
41. Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
42. Балущок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2008. – 304 с.
43. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та де міфологізація// Родовід. – 1991. – №2. – С. 32 – 36.
44. Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи і регіони, концепти / Г. д. Блій, П. Муллер, О. Шаблій; Д. Олесевич та ін. (пер. з англ.) – К.: Либідь, 2004. – 738 с. Переклад з англ.; Передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 738 с.
45. Вівчарик М.М. та ін. Українська нація: шлях до самовизначення: [Монографія]/ М.М. Вівчарик, П.П. Панченко, В.І. Чмихова. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.
46. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: «Наукова думка», 2004.
47. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
48. Лісовий В.С. Культура – Ідеологія – Політика. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.
49. Шевич В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
50. Мальчевський О. Витоки української національної ідеї (XVI - перша половина XVII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – 21-27 серпня.
51. Матях В.М. Тенденції розвитку суспільної свідомості. Національно-визвольна війна як чинник формування суспільної свідомості. Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII - XVIII століть / Б.Є. Патон (голов. ред.), В.А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003.–1246 с.
52. Моця Р.П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 41 – 52.
53. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К.: Критика, 2005.– 496 с.

54. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. — К.: Либідь. — 1994. — 317 с.

55. Пономарьов А. Етнічна самосвідомість і національна ідея // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — 528 с.

56. Пономарьов Анатолій Петрович. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. — К.: Либідь, 1996. — 272 с.

57. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.): Навчальний посібник.- К.: «Либідь», 1998. — 296 с.

58. Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 702 с.

59. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.

60. Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). — К., 1999.

61. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. — 300 с.

62. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., переробл. та розшир. — К.: Критика, 2005. — 584 с.

Предлагаемая статья посвящена историографическим аспектам формирования украинской идеи в XVII ст.

The article is devoted to the history-graphical aspects of forming the Ukrainian Idea in the 17th century.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)

Ігор Кондратьєв

СКІЛЬКИ РОКІВ РІПКАМ?

У статті зроблена спроба локалізувати регіональне шляхетське землеволодіння, уточнюється коло власників земель, розглядається час та причини заснування Ріпок, процес зміни власників, наводяться відомості про першу писемну згадку.

Ключові слова: Ріпки, шляхетське землеволодіння, землевласники, шляхта.

Прийнято вважати, що перша писемна згадка про сучасний районний центр Чернігівської області смт Ріпки належить до 1607 р., коли шляхтичі Микола, Іван, Ждан та Михайло Глібовичі-Пероцькі за 4 тисячі червонців заставили село Миколі Бакуринському. Викупити своє майно їм так і не вдалося¹. Але чи можна вважати саме цю дату першим писемним датуванням населеного пункту та коли саме виникло це поселення?

У 1607 р. шляхтичі Микола, Іоанн, Ждан та Михайло Пероцькі позичили гроші у шляхетного Миколи Бакуринського, заставивши свою родову маєтність: «маєтність нашу, отъ предковъ нашихъ намъ наслѣдственно спадшую, а имянно Ръпки съ людми по обоихъ сторонахъ рѣчки жиючими со всѣми угодыями». Потребу у грошах брата пояснювали претензіями інших володільців на їх майно: «что мы всѣ обще, имья тяжбу с желателями похитить наше владѣнье (цілком можливо, що на маєтність претендували шляхтичі Биялти. — **І.К.**) оставшоеся от предковъ нашихъ, намъ наслѣдственно спадшое, взяли въ позику в его благородія на правнѣе протори золотую монетою червонцовъ чотири тисячи на чотири года, а за прошествіе того срока должны мы оную вишпрописанную сумму чтири тисячи червонцовъ отдати, при отдачѣ же тѣхъ денегъ пятую тысячу червонцовъ проценту имьемъ наградити»². Між іншим, не можемо погодитися з П.Пирогом, що до 1618 р. Ріпки «перебували в складі Росії»³, вочевидь, дослідника ввело в оману те, що вони розташовані майже на кордоні Московщини з Річчю Посполитою.

Микола Бакуринський, за висловом В.Липинського, — «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої»⁴, переселився з Правобережної України до Любецького староства Київського воєводства десь на зламі XVI-XVII ст. В усякому разі в універсалі Б.Хмельницького 1656 р. Юрію Миколайовичу Бакуринському йшлося про те, що його рідні брати Ян та Павло «подъ часъ войны з ляхами, по убити ляхами ж отца ево... зовсемъ пошли заграницу на прежніе добра (тобто на Правобережжя. — **І.К.**), а его менша Юрія оставши за то, что онъ не похотѣлъ съ ними ийти...»⁵. Цілком можливо, що ця родина походить з роду волинської шляхти Богуринських⁶.

Пероцькі заставили Пероцковщину Бакуринському під час московсько-польської війни 1605–1618 рр., коли шляхта була зобов'язана виїхати на війну. Саме тому борговий запис Пероцьких від 6 грудня 1607 р. абсолютно не випадково був занесений до магістратських книг Луцького замку: «книгъ гродскихъ замку Луцкаго поданій и уписаній к дѣламъ 1607 года гануарія 9 дня (9 січня. — **І.К.**)». Але ще історик Ю. Татищев піддав сумніву рік занесення документа до «гродських» книг — 1607 р.⁷ Цілком логічно, що це сталося або 9 грудня 1607 р. або ж 9 січня 1608 р.

© Кондратьєв Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

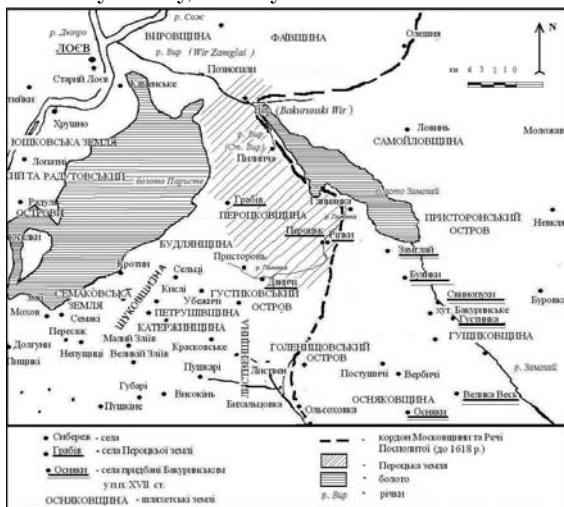
Шляхта, яка перебувала у діючій армії, очікувала наступу на Смоленськ (активна фаза військових дій розпочалась лише влітку 1609 р.), вочевидь, це була й реальна можливість оперативнo отримати королівське підтвердження: «а когда подъ Смоленськ притягнетъ нашъ король съ своим войском тамо его величество просить имьемъ, чтобы по сему нашему листу своею государственною грамотою сіе благородному его милости господину Николаю Бакуринскому утвердилъ»⁸.

Осада Смоленська розпочалась у вересні 1609 р. і тривала до 1611 р. На четвертому місяці облоги міста («в обозъ нашемъ под Смоленскомъ»), 20 грудня 1609 р., М.Бакуринський отримав від Сигізмунда III королівський привілей на Перецьковщину. Вочевидь, не маючи можливості повернути борг та знову потребуючи грошей, Перецькі повністю продають свою дідичну маєтність. Уже не вони повинні були виплатити Бакуринському 4000 тисячі боргу та відсоткову тисячу, а Микола Бакуринський доплачує колишнім власникам Ріпок половину з цієї тисячі: «при насъ и Речи Посполитой очевисте взяли оны, панове Перецькіе, в пана Бакуринского остатокъ пеніонзей (грошей. — **І.К.**) двести таляровъ битыхъ⁹ и коня зо вшисткимъ зброеного доброго, у неволника вроды московской купленного за десать таляровъ битыхъ, котраго коня товариство, по прошенію обополномъ, ошачовали зе збруєю-панцеромъ триста таляровъ битыхъ»¹⁰. Як бачимо, Микола Бакуринський виплатив Перецьким 200 талерів грішми та віддав бойового коня зі збруєю та обладунками, оціненого в 300 талерів, разом — 500. Цікаво, що хоча кінь і був придбаний Бакуринським у московського полоненика за 10 талерів, він був зарахований за його реальну вартість.

До Миколи Бакуринського перейшла Перецька земля (Див.: Рис.1.): «при которой земель... леса, боры, дубровы, болота, рьки, перетоки, пташье, зверине и той пуше ловле и рибніе на рьчце верхъ Вира, на млинъ займа противъ бору(,) один ихъ, Перецькихъ, берегъ противъ, мовить, льсу, острова; здругого боку дуброва другихъ сябровъ шляхтъ». Цією землею Бакуринський заволодів на правах співвласності: «Въ которой земель по купль теперешной належить пану Бакуринскому двъ части отъ сябров (співвласників) уже его».

До набутих маєтностей також належав острів Туричі (Скуриці) та Черничин ліс. У документі зазначалось, що на Перецьковщині проживає ще родина Ріпчичів: «На которой земель оселе, люде, названіе Репки, по надъ рьчкою зъ одного боку и на другомъ половина». Перецькі також залишили за собою право проживати на цій землі (про це йшлося і в акті застави Ріпок): «кромъ собственныхъ нашихъ жилыхъ домовъ¹¹» або ж у продажному акті: «впросилісе жить на тьхъ добрахъ мешкално, не на уряде»¹².

До того ж Микола Бакуринський уже встиг скупити частину навколишніх земель — села Густинку, Велику Вєсь та Осняки: «за показаніемъ намъ купчихъ записовъ на

Перецька земля у першій половині XVII ст.

добра свои Гусинке, Вєлковєсь, Осняки, которые маєтности лежать в воеводствъ Киевскомъ. На которые вєсь меновите добра Перецьковщиніе на особливомъ листе нашемъ граничене зъ документовъ его, пана Бакуринскаго, вибрано и ему записано»¹³. Цікаво, що ці набуті маєтності, на відміну від Ріпок, щонайменше до 1605 р. справді знаходились на території Московської держави та, вочевидь, були придбані у московського боярства, адже чимало чернігівських «дітей боярських» перейшли на службу Речі Посполитій.

Як зазначав Ю.Виноградський, вже наприкінці XVI ст. належність Чернігівщини до Московщини була суто номінальною, реально ця територія належала Литві¹⁴. Можливо, саме тому вже на початку війни за ці території у 1609–1611 рр. на Чернігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Деулінське перемир'я 11 грудня 1618 р. лише юридично закріпило Чернігово-Сіверщину за Річчю Посполитою.

Як бачимо, у борговому запису Перецьких Ріпки згадані не як село, а як маєтність, а у грамоті Сигізмунда III — як земля. До того ж в обох документах зазначено, що Ріпки входили до складу давнього дідичного (отриманого від діда-прадіда) володіння — Перецьковщини.

Перецька земля (ziemia Pegocka) неодноразово описувалась у першій половині XVII ст. під час проведення королівських ревізій Любецького староства Київського воєводства. Посесорами Перецьковщини у 1615-1616 та 1622 рр. були шляхтичі Рибчичі (Rybczycowie) та Даничі (Danicowie)¹⁵. Найповніший перелік землевласників наведений лише у матеріалах люстрації 1636 р. Землями у Ріпках та Даничах володіли шляхтичі Микола, Ян, Герасим, Семен, Шерхо, Яско, Опанас, Ждан, Войтех, Міско та Гришко і Кудзін (Кузьма?, в тексті — Kudzien¹⁶) Масієнкови (вочевидь — Мойсеєнки; у тексті — Macienkowie) та Малко Перецькі-Ржепчикови (Перецькі — Ріпчичі; у тексті — Pegoocy Rzepczycowie). Посесорами с. Даничі були: Міско та Васко Дзешковичі (вочевидь — Дешковичі чи Дейковичі; у тексті — Dzieszkowe), Челіаш (у тексті — Cheliasz; вочевидь, це перекручене ім'я Ілля), Зажецькі та Мануїло — усі Даничі. Люстратори зазначали, що це не повний перелік власників — «та інші до тих двох сіл sortium suarum (лат. — багато їх) посесори»¹⁷. Згадаємо, що люстратори описували лише володіння службової шляхти, яка, окрім військової служби, зобов'язувалась нести й інші повинності на замок. Відповідно, володіння Бакуринських, як повноправне шляхетське, не описувалось.

Як бачимо, вже у ревізії 1636 р. Перецьковщина на згадується, натомість у люстрації наявні назви двох сіл — Ріпки та Даничі (Rzepki i Danice)¹⁸. Не зустрічаємо відомостей про неї і у більш пізніх документах — середини XVII - XVIII ст., а от Ріпки у 1636 р. названі «осадою» (польськ. — wsi), у цьому контексті — як село.

У упорядкованому Н.Яковенко реєстрі шляхти-землевласників Київського воєводства другої чверті XVII ст. згадуються Даничі, які володіли частиною с.Даничі (3 дими), Перецькі — володіли 1 поселенням (12 димів) та Ріпчичі — володіли частиною 1 поселення (3 дими)¹⁹.

Постає питання, куди зникло доволі велике с. Перецьк (Перецьке), яке у 1628 р. мало 9 «городів» (городництво було дуже поширеним заняттям у регіоні)²⁰.

Відповідь на це знаходимо у вищезгаданих документах 1607–1609 рр. У борговому запису 1607 р. шляхтичів Перецьких наявний опис належної їм частини Перецьковщини — «а имянно Рьпки съ людьми по обоихъ сторонахъ рьчки киючими»²¹. Увагу на це звернув ще О.Лазаревський, дослідник зазначав, що на одному березі річки Вир сиділи Ріпчичі, а на іншому Перецькі — саме тут була земля, продана Миколі Бакуринському²².

У привілеї Сигізмунда III цей опис значно докладніший: «При которой земель Пяроцьковской леса, боры... той пуще ловле и рибніе на рьчце верхъ *Вира*, на млинъ займа противъ бору один ихъ, Перецькихъ, берегъ противъ, мовить, льсу, острова²³; з другого боку дуброва другихъ сябровъ шляхть». Далі у документі поданий опис ще однієї частини набутого Бакуринським володіння, але вже без зазначення назви річки: «Въ которой земель по купль теперешной належить пану Бакуринскому двъ части отъ сябровъ уже его. До которой земли надлежить и островъ Туричи и льсь Черничинь. *На которой земель оселе, люде, названіе Репки, по надъ рьчкою зъ одного боку и на другомъ половина*». ²⁴ В нарисах з історії Чернігівської єпархії відомого церковного діяча та історика Філарета (Гумілевського) наведена, вочевидь, більш пізня копія цього ж документа: «один берег Перецьких, а другой с другими владельцами»²⁵.

Перша згадана в документі річка — це річка Вир. На території сучасного Ріпкинського району протікає дві річки з такою назвою — р.Вир, що впадає до річки Сож у с. Суслівка, та р.Сухий Вир — права притока Виру. Обидві річки починаються у болоті

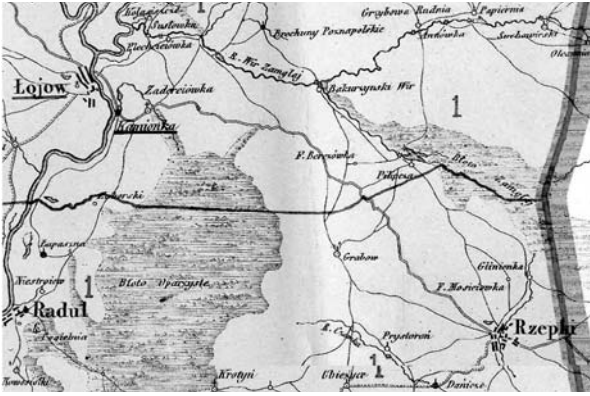

Рис.2. Регіон на зламї XVI – XVII ст.
(фрагмент карти О.Яблоновського з історичного атласу Речі Посполитої на зламї XVI – XVII ст.)

и на другому половині». Єдина річка, яка повністю відповідає цьому опису, – це річка Глинянка (на сьогодні зникла: див. рис.3.), на берегах якої, як зазначав ще О.Лазаревський, не пізніше XVI ст. виникли Ріпки²⁷.

Відповідно, щонайменше до 20-х рр. XVII ст. Ріпки фактично склалися з двох населених пунктів – с. Пероцьке на лівому березі Глинянки (річка впадала у болото Замглай), що належало шляхтичам Пероцьким, а згодом – Бакуринському, та правобережних Ріпок, що належали шляхтичам Ріпчичам. Пізніше і ця маєтність відійшла до Бакуринських.

Рис.3. На сучасній супутниковій карті Google (зліва) ще можна побачити, де колись протікала річка Глинянка.

Таким чином, час появи Ріпок (чи, точніше, Ріпок-Пероцька) необхідно скоригувати. Першим з цих двох поселень, безсумнівно, виник Пероцьк (Пероцьке, Піроцьк) – родова маєтність любецьких бояр Пероцьких, однієї із найдавніших родин регіону. На слушну думку О.Лазаревського, роди любецьких шляхтичів Пероцьких, Даничів та Репчичів (різні гілки цього роду виступали під прізвищами Ріпчичів, Репчичьких, Репчиців, Рибчиців. – І.К.) походять від єдиного роду – роду Пероцьких²⁸. А на думку Філарета (Гумілевського), родина Глібовичів-Пероцьких взагалі походила від давньоруських чернігівських бояр Глібовичів²⁹. Однак ми навряд чи зможемо погодитися з цією тезою, скоріше мова йде про родину, пращуром якої був якийсь Гліб Пероцький.

Пероцька земля була одним із найстаріших землеволодінь регіону. О.Яблоновський зазначав, що вона була пожалувана Сигізмундом II Августом Репчичам (Рибчицям) та Даничам (Пероцьким). Уже після цього (1571 р.) тут виникають с.Ріпки та с.Даничі³⁰. Відомо, що перше земельне пожалування цій родині – с.Буянки, було надане ще Оль-

брихтом Гаштольдом (у 1471–1480 рр. — намісник київського воєводи в Любецькій волості, у 1516–1542 рр. — володар Любеча)³¹.

13 березня 1571 р. Сигізмунд II Август надав королівський привілей великій групі шляхти Любецького староства. Саме у цьому документі знаходимо першу писемну згадку про Перицковщину (Пероцьк). Любецькі зем'яни Ріпчичі, Даничі та Перицькі отримали право володіти «добрами Перицкими». З цієї землі вони несли військову службу: «службу господарскую военную земскую, яко и иншие земляне Любецкие, а наших некоторых повиностей і работ полнити неповинни». У привілеї зазначалось, що Перицькі володіли цим маєтком здавна: «здавна уживають и с того нам службу земскую служатъ». Зауважувалось, що давніші королівські та старостинські пожалування або загинули при пожежах, або ж були втрачені під час воєн з Московською державою («од неприятеля нашего Московского забранные»). Перицька земля складалась на той час з Борків, Горська, Плоського лісу і Творичовського бору. У 1595 р. цей привілей був занесений до «трибунальських книг» Кракова³².

На кінець XVI ст. припадає перша (!) писемна згадка й про назву «Ріпки». Дослідник родинного архіву Бакуринських Ю. Татищев віднайшов привілей 1585 р. польського короля Сигізмунда III Перицьким та Даничам, за яким вони підтверджували своє право на володіння Ріпками (у 1634 р. цей привілей був підтверджений Владиславом IV).³³ На жаль, цей документ не дійшов до нашого часу.

У 1634 р. Владислав IV підтвердив права на Перицьку землю (в тому числі й на Ріпки) Кіндрату Даничу, Івану Максименку, Василю і Михайлу Даничевим, Зеньку Грішковичу (Григоровичу) Ріпчичам, Масюті Лаврінову-Злобіну — нащадкам Єгора Данича³⁴. У 1636 р. посесори отримали на це володіння ще один королівський привілей³⁵.

Між іншим, у 1647 р. Бакуринські породичалися з Перицькими. Дружиною Павла Миколайовича Бакуринського стала Ганна Миколаївна Перицька³⁶.

По завершенні Української національної революції середини XVII ст. про підтвердження своїх володінь клопотався Юрій Бакуринський. 26 червня 1656 р. Б.Хмельницький наказав «ему, Юрію Бакуринскому уневерсал написати, ствержаючи по купле отца его села Великая Весь, Осняки, Репки, Гусинка, Буявки и слободка вновь зачатая садить отцем его Николаем на дуброве Свинопускное, острів Грабовский с займою, на млин згожою, млин верх Вира, прозиваемая Пилипча, млин на рице Глинянце, яко оние села имеют в себе ограниченіе... ему Юрію Бакуринскому и жене его в спокойное владеніе»³⁷.

Цікаво, що Ріпки продовжували «ділити навпіл» на два населених пункти й надалі, аж до XVIII ст., коли згадка про Перицьк остаточно зникла. За полковництва у Чернігові Василя Дуніна-Борковського (1672–1685 рр.) Юрій Бакуринський утратив половину Ріпок, яку відібрав у нього В.Борковський (очевидно, що полковник привласнив собі «ріпкинську» половину, а не «пероцьку»). У Борковського цю маєтність відібрав новий чернігівський полковник Я.Лизогуб. Щоб повернути свої землі, Бакуринським довелося скаржитись гетьману. Лише після четвертого універсалу, за яким щоразу доводилось їздити до Батурина, Я.Лизогуб у 1698 р. повернув Бакуринським захоплену частину³⁸. У 1698 та 1703 рр. гетьман І.Мазепа затвердив права на Ріпки («на власних... отчистых грунтах») за Климом і Яковом Бакуринськими — «в зуполное владеніе». Цікаво, що універсал 1698 р. був отриманий під час військового походу — «в обозе» біля р.Самари³⁹. Половину Ріпок намагалися привласнити собі у другій половині XVIII ст. Яків Бакуринський та ін⁴⁰. В цілому родині Бакуринських вдалося зберегти більшу частину своїх володінь до 1918 року.

Таким чином, засновниками Перицька-Ріпок були представники одного із найдавніших родів регіону — Перицьких-Даничів-Ріпчичів. Село Ріпки виникло на їхній родовій маєтності — Перицковщині, на березі р.Глинянка, навпроти с.Пероцьке. Обидва населених пункти фактично являли собою єдине поселення, але остаточно об'єдналися під назвою Ріпки лише тоді, коли й ця частина Перицковщини (Ріпки) перейшла у володіння Бакуринських.

Хоча перша писемна згадка про Перицьк-Ріпки припадає на 13 березня 1571 р.,

появу цього населеного пункту слід віднести щонайменше до кінця XV — першої половини XVI ст. Уже незабаром, у 2021 р., мешканці Ріпок можуть відзначити 450-річчя з дня першої писемної згадки про своє місто.

Додаток:

1571 р., 13 березня. Привілей польського короля Сигізмунда II Августа зем'янам Любецького староства Київського воєводства

Жикгимонтъ Августъ, Божю милостью король Полский, великий князь Литовский, Руский, Пруский, Жомоитский, Мазовецкий, Киевский, Вольнский, Подляский, Инфлянтский панъ и дедичъ. Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всимъ вобецъ и каждому зособна, кому то ведать належитъ, нинешнимъ и наптомъ будучимъ. Приходили до насъ земляне замку нашего Любецкого на имя Назаръ Тарасевичъ, который держитъ землю названую Селгивскую, Миско Бывалкевичъ, который землю Кувечицкую и островокъ Вылдынки, Смолигову и Серхову, Демидъ Карповичъ, который держитъ землю Селганскую (Сельчанську. — **І.К.**) и Велитець и Семеничъ борокъ, Данило Глебовичъ Пероцкый, который держитъ землю Пероцкую и островокъ Скурищъ и дуброву у Чернищина леска, Кондрать а Дешко Даничи, котории держатъ землю Пероцкую и островъ Твереговский а Кривици, Богушъ Жогличъ, который держитъ землю Гавриловщину и роспаши своей дубровы Серховское и Бычковцизны и съ тертежемъ за Пещею и селище Голковъ, Василей Семеновичъ Неданчицкий, который держитъ землю Пенезевщину, Остапъ Сычковичъ, который держитъ землю Голенищовскую, Богданъ а Лашко Репчичи, котории держатъ землю Пероцкую и дубровы власного тертежа ихъ противъ Кривиць, Скугаръ Логвиновичъ, который держитъ землю Обыймецкую, Федко Антоновичъ, который держитъ землю Погаричскую и Алексеевскую, съ которихъ земель вышей описаныхъ каждый зъ нихъ зъ особы своеи ку службе нашей военной коня ставитъ. А ижъ деи листы и привилья, котории на тьи земли свои отчизныи мели отъ неприятеля нашего московского зъ маетностями ихъ забраны суть, а иншии за погореньемъ отъ огня въ нихъ се зостати не могли, и били намъ чолом, абыхмо имъ тьи земли ихъ отчизныи моцью нашою господарскою потвердили и на то имъ листъ нашъ дати велели, за которымъ бы они тыхъ земель своихъ отчизныхъ презпечне они сами, дети и потомки ихъ уживали, якожъ и староста нашъ тамошний любецкий урожоный Павелъ Ивановичъ Сопега, каштелянъ киевский, посполъ зъ ревизорми нашими тамошними о томъ за ними у причине писали, поведаючи намъ то, ихъ они тыхъ земель своихъ отчизныхъ здавна уживають и съ того службу нашу военную годне и пожиточне на той украини служатъ. А такъ мы, видячи прозбу ихъ слушную а маючи певную ведомость отъ старосты нашего тамошнего любецкого, ижъ то ихъ земли вышей описанные властная отчизна есть, которыхъ они зъ давныхъ часовъ уживаючи, намъ господарю съ того службу нашу военную служить, зъ ласки нашею господарскою тьи всъ вышей описаныи имения и земли ихъ зо всимъ на все, яко ся тьи земли зъ давныхъ часовъ сами въ себе мають, съ землями пашными, зъ боры, лесы, сеножатыми, съ пасеками, зъ реками, зъ озеры, зъ бобровыми гоны и зов сими належностями и пожитки, котори здавна ку тымъ землямъ ихъ прислухали, тымъ вышеймененымъ земляномъ нашимъ любецкимъ подтверждаемъ и умоцняемъ тымъ нашимъ листомъ такъ, ижъ они тыхъ всихъ вышей описаныхъ земель, яко властную свою отчизную мають держати и уживати они сами, жоны и дети и потомки ихъ на вечныи часы, служачы намъ господарю и речи посполитой при томъ замку нашомъ Любецкомъ службу нашу земскую военную по тому, яко и иные земляне замку нашего Любецкого служатъ, а иншихъ никоторыхъ повинностей и работъ до замку нашего Любецкого полнити не повинни; ведже еслибы межи тыми землями ихъ вышейописаныи земли, кгрунты, albo якии пожитки и уходы до того замку нашего Любецкого здавна належачии были, тьи и теперь и напотомъ ку замку нашошому держаны быти мають. А на сведецтво того всего вышейписаного и печать нашу коронную до того листа нашего притиснути есмо розказали. Данъ у Варшаве ... дня третегонадцать (у березні — саме цей місяць фіксується в усіх інших копіях цього документа. — **І.К.**) року Божого Нароженья тысяча пятсотъ семдесятъ

першого, а кролеванья нашего року второго. Walentines Debinski R. P. cancellarius. Реляция вельможного Валентого Дебинского зъ Дебянь, канцлира Короны Полское.

Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. — 1907. — Ч.VIII. — Т.V. — С.228-230.

1607 р., 6 грудня. Боргова розписка шляхтичів Пероцьких Миколі Бакуринському

Листъ и добровольнй запись от насъ всѣхъ братій Николая, Иоанна, Ждана и Михаила Пяроцкихъ даннй благородному его милости господину Николаю Бакуринскому въ томъ, что мы всѣ обще, имѣя тяжбу с желателями похитить наше владѣнїе оставшоеся от предковъ нашихъ, намъ наслѣдственное спадшое, взяли въ позикую в его благородїя на правнїе протори золотою монетою червонцовъ чотири тысячи на чотири года, а за прошествїе того срока должни мы оную вишпрописанную сумму чтири тысячи червонцовъ отдать, при отдачѣ же тѣхъ денегъ пятую тысячу червонцовъ проценту имѣемъ наградити, а буди бы мы не въ состоянїи того срока вишпрописанныхъ денегъ чотирохъ тысячей и процентовой пятой тысячи червонцовъ отдать, то маетность нашу, отъ предковъ нашихъ намъ наслѣдственно спадшую, а имянно Рѣпки съ людми по обоихъ сторонахъ рѣчки жиючими со всѣми угодьями, до тоя маетности принадлежащими, кромѣ собственныхъ нашихъ жилыхъ домовъ, на вѣчность записать одолажаемъ въ силъ нашихъ крѣпостей и документовъ, а когда подѣ Смоленскъ притягнетъ нашъ король съ своимъ войскомъ тамо его величество просить имѣемъ, чтобы по сему нашему листу своею государственною грамотою сіе благородному его милости господину Николаю Бакуринскому утвердилъ. Писанъ 1607 года мѣсяца декабра 6 дня. (Мѣста трехъ печатей). Будучи свѣдомъ о добровольномъ семъ запись по упрошенїю обоихъ сторонъ при своей печати Петръ Ворошилскїй рукою власною подписуюсь. По прошенїю господъ Николая, Иоанна, Ждана и Михаила Пяроцкихъ будучитъ свѣдомъ о семъ добровольномъ запись, данномъ благородному господину Николаю Бакуринскому при печати господина Симона Симгаревича писать неумѣющаго, а Андрей Нѣ(м)цевичъ, писатель сего листа, при печати своей власною рукою во мѣсто его Симгаревича подписуюсь. До книгъ гродскихъ замку Луцкаго поданїи и уписанїи к дѣламъ 1607 (?) года гануаря 9 дня. Съ подлиннаго польскаго перевелъ сію запись 1778 года іюня 17-го священникъ рѣпецкїй Андрей Максимовичъ.

Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). — Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. К.Н.Гагарина, Ключевская ул. №5, 1901. — С.12-13.

1609 р., 20 грудня. Грамота польського короля Сигізмунда III Миколі Бакуринському із затвердженням купівлі Пероцької землі та інших маєтностей

Жигмундъ Третїй, Божию милостїю король полскїй, великїй князь литовскїй, рускїй, прускїй, жмодскїй, мазовецкїй, инфляндскїй, шведскїй и готскїй, вандалскїй, дедичнй король, — ознаймуемъ симъ листомъ нашимъ, кому бы то ведать надлежало, ижъ будучи весновъ з нами в обозъ нашемъ под Смоленскомъ панове шляхта урожони, ихъ м(и)л(ос)теве панове Глебовичи Пероцкїе, весполь с паномъ Николаемъ Бакуринскимъ, постановившися пред нами, просили насъ, абисмо сей нашъ выдали листъ мененному пану Бакуринскому на то, что оны, панове Пероцкїе, продали свою землю дедичную за сумму доброй монеты червонныхъ золотыхъ тысячей пять и при насъ и речи посполитой очевисте взяли оны, панове Пероцкїе, в пана Бакуринского остатокъ пенїонзей двести таляровъ битыхъ и коня зо вшисткимъ зброеного доброго, у неволника вроды московской купленного за десать таляровъ битыхъ, котраго коня товариство, по прошенїю обополномъ, ошачовали зе збруею-панцеромъ триста таляровъ битыхъ. При которой земль Пяроцковской леса, боры, дубровы, болота, рѣки, перетоки, пташіе, зверине и той пуще ловле и рибнїе на рѣще верхъ Вира, на млинъ займа противъ бору один ихъ, Пероцкихъ, берегъ противъ, мовить, лѣсу, острова; здругого боку дуброва другихъ сябровъ шляхтъ. Въ которой

земль по купль теперешной належить пану Бакуринскому двѣ части отъ сябров уже его. До которой земли надлежитъ и островъ Туричи и лѣсъ Черничинь. На которой земля оселе, люде, названіе Репки, по надъ рѣчкою зъ одного боку и на другомъ половина. Которіе Пероцкіе, имене Николай з братами, ту свою добровольную продажу къкуисто тимъ листомъ записати пану Бакуринскому вручили, впросилисе жить на тѣхъ добрахъ мешкално, не на уряде. При томъ за показаніемъ намъ купчихъ записовъ на добра свои Гусинке, Велковесь, Осняки, которые маетности лежать в воеводствѣ Киевскомъ. На которые всѣ меновите добра Пероцковщизніе на особливомъ листе нашемъ граничене зъ документовъ его, пана Бакуринскаго, избрано и ему записано. На что и мы, Государь, для вечного владѣнія при печати нашей руку подписали. Данъ в обозе подъ Смоленскомъ, року Божого тысяча шест сотъ девятого, декабря 20 дня. Zigmundus Rex.

Луцицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1901. — Кн. XV. — Вып. I. — Отд. III. — С. 5-6.

1. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. — К. : Институт истории АН УССР; Глав. ред. Украинской Советской энциклопедии, 1983. — С. 579.
2. Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году) / Ю. В. Татищев. — Харьков : Типо-литография «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, Ключевская ул. № 5, 1901. — С. 12-13.
3. Пиріг П. З історії Ріпок / П. Пиріг // Сіверянський літопис. — 2005. — № 2. — С. 26.
4. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького / Твори. Т. II. / В. Липинський. — Філадельфія : СЕДІ, 1980. — С. 155-157.
5. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 14.
6. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. — T. XX. / A. Jablonowski. — Warszawa : Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. — S. 86.
7. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 12-13.
8. Там само. — С. 12-13.
9. «Биті» чи «Важкі» талери мали масу 28,8 г (чистого срібла — 25,5 г). Див.: Бакалець О. А. Талер в грошовому обігу України кінця XVI — першій чверті XVIII ст. / О. А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії і методики : Зб. наук. праць : У 2-х част. — К. : НАНУ. Ін-т історії України, 2005. — С. 142 — 171.
10. Луцицкий И. В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645 гг.) / И. В. Луцицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1901. — Кн. XV. — Вып. I. — Отд. III. — С. 5-6; Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А. Л. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. — Чернигов: Губернская типография, 1896. — Отд. III. — С. 19-21.
11. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 12-13.
12. Луцицкий И. В. Материалы для истории землевладения... — С. 5-6.
13. Там само. — С. 5-6.
14. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) / Ю. Виноградський // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). — Т. IV. / За редакцією М. Грушевського. — К. : Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. — С. 133.
15. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących // Jablonowski A. Lustracye Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Źródła dziejowe. — T. V. — Warszawa : Skład glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. — S. 86, 122.
16. Польські ревізори «перекручували» чимало особових імен та географічних

назв на «польський лад». До того ж тексти ревізії неодноразово переписували, що породжувало нові помилки чи неточності.

17. Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.208.

18. Там само. – С.86, 122.

19. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Н.М. Яковенко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.92-97.

20. Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – С.35.

21. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... – С.12-13.

22. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах... – С.19-20.

23. Островами називали окремо розташовані земельні ділянки. Див.: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л.Л.Гумецька (голова) та ін. – Т.2. / Ред. тому: Л.Л. Гумецька (голова) та І.М. Керницька. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 99; Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва / О. Толочко // Київська Старовина. – 2000. – №6. – С.166-169.

24. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения... – С.5-6.

25. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С.236.

26. Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II. «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / A.Jablonowski. – Warszawa-Wieden: Akademia Umaiejotnoscі w Krakowie, 1889-1904. – Мара 8; Як можна побачити на карті, О.Яблоновському не вдалося локалізувати село Пероцьк.

27. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах... – С.19.

28. Там само. – С.26.

29. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... – С.226.

30. Jablonowski A.W. Pisma... – С.35.

31. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып.IV. Извлечено из №38-40 Неофициальной части ЧГВ 1884 г. / Н. Константинович. – Чернигов: Губернская типография, 1885. – С.32-33; Кондратьев И.В. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45.

32. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения... – С. 7-9; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1 / А.Л. Лазаревский. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – С.64-66; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.5. Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов: Земская типография, 1874. – С. 95-96; Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) / И.М. Каманин // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.ІІІ. – С.26-27; Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – 1907. – Ч.VІІІ. – Т.V. – С.228.

33. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... – С.14.

34. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения... – С.7.

35. Там само. – С.10.

36. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... – С.23; Модзалевський В. Шляхетське сватання: два листи Миколи Бакуринського до Миколи Глібовича-Піроцького (1645 – 1647 рр.) / В. Модзалевський // Україна. – 1914. – Кн.2. – С.64-67.

37. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1. – Ч.1-2. / Г.А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская губернская типография, 1901. – с.11-12; Татищев Ю. В. Черниговские архивы... – С.13-14; Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1998. – С.195.

38. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка

1729-1730 гг. / Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии» / Н.П. Василенко. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С.20; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.22.

39. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С.19-20, 283; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.17.

40. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.1181. Справа про захоплення спадкової землі в с.Суличівці та ін. майна у вдови значкового товариша Чернігівського полку Климовича Андрія його братом Яковом (січень 1766 – 16 травня 1767 рр.). – Арк. 1 – 2 зв., 7 – 8, 17 – 29.

В статье сделана попытка локализовать региональное шляхетское землевладение, уточняется круг владельцев земли, рассматривается время и причины основания Репок, процесс смены владельцев, называется время первого письменного упоминания.

Ключевые слова: Репки, шляхетское землевладение, собственники земли, шляхта.

The article attempted to localize regional shliakhtha landownership, while having specified the range of the land lords, considered the time and reasons for Ripky founding and the process of changing owners, provided the time of the first written mentioning.

Keywords: Ripky, shliakhtha landownership, land owners, shliakhtha.

Петро Пиріг

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОДУБА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У пропонованій статті порушено проблему соціально-економічного розвитку Стародуба у другій половині XVII століття. На основі використання широкого кола джерел, насамперед архівних, автор відтворює картину ремісничого виробництва, розвиток промислів, торгівлі у цьому найбільшому в північній Чернігово-Сіверщині місті, історичне минуле якого є до сьогодні малодослідженим.

Ключові слова: Стародуб, Чернігово-Сіверщина, ремесла, промисли, торгівля.

У другій половині XVII ст. Стародуб належав до 36 населених пунктів Лівобережної України, які В.О. Романовський справедливо включив до списку міських поселень [1]. Про поживлення в ньому соціально-економічних відносин засвідчував розвиток ремесла. За даними переписних книг 1666 р., у місті проживали 974 особи міщанського стану (найбільше з усіх інших міст Чернігівщини); 334 чол. (34%) віднесені до категорії ремісників і промислових людей. Це цінне джерело подає чисельність ремісників за спеціальностями: гончарів – шість, бондарів – вісім, чинбарів – 11, стельмахів – один, котлярів – три, ковалів – 13, музик – два, теслярів – вісім, кравців – 37, ремісників без зазначення спеціальності – 26, римарів – два, шабельників – два, чоботарів – 47, срібняків – один, кушнірів – шість, слюсарів – шість, склярів – один, ткачів – два, шаповалів – 28, шапкарів – три [2].

Дрібні товаровиробники з метою захисту своїх інтересів об'єднувались у цехи. Управління ними здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові майстри, підмайстри, учні. Згідно з нормами Магдебурзького права, цехами, як правило, відав магістрат.

У другій половині XVII ст. у місті з'являється ряд нових цехів. Саме на цей період припадає найбільша кількість універсалів і фундушів на їх відкриття. Так, наприклад, 23 листопада 1665 р. ремісники Стародуба отримали дозвіл від полковника Леска Острянина на відкриття калачницького цеху на чолі з цехмістром, вибраним «ведлуг уподобання всего братства». До обов'язків ремісників цеху входило строге дотримання встановлених правил. Зокрема, кожен із них мав підкорятися цехмістрові. Продукцію дозволялося випускати лише у визначені дні. Полковник зобов'язував калачників від суми, вирученої під час кожного торгу, відраховувати по копійці до міської шкатулки. У полковницькому фундуші також зазначалося, що від калачників мала надходити «помочь ... церкви божой, яко и по інших околичних местах державы его царского пресветлого величества». Порушники цеху підлягали покаранню у вигляді заборони на випічку калачів, а то й жорстокішому – цехмістер мав повноваження взагалі виганяти таких із цеху [3].

2 грудня 1673 р. адміністрація м. Стародуба з наказу полковника Петра Івановича Рославця дозволила об'єднатися в цех місцевим олійникам, які постановили напередодні «себе порядок такий яко и по інших местах мает цех» [4]. Цех очолив цехмістер Лавр Василевич, при якому «кгарнец звычайный олейный ... заставаты мает теди повинен кождей братчик прийти до помененного цехмистру и кгарнец взяты олейный» [5]. У документі вказувалося що членом зазначеного цеху мав право бути

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

лише той ремісник, котрий буде підкорятися його цехмістру і «от вшелякие повинности и послушенство неотдалился» [6].

На підставі листа полковника Тимофія Олексієвича від 19 квітня 1688 р. у Стародубі відкрився ткацький цех, цехмістром якого «учинили» Івана Жука. Всі бажуючі вступити до цеху мали внести в братську шкатулку «грошей готовех коп три воску хунты два ладану тож хунта два горелки два кгарцы четири шаги вступку и полбочки для братства пива» [7]. Зазначений цех прибрав до своїх рук монополію на заняття ткацтвом, і позацехові були позбавлені права «тиму ремеслы отнюдь бавитись кроме челяди которая незборонно через найми обиклие мает мети виживлене» [8].

Факт виникнення стародубського ткацького цеху можна пояснити насамперед тим, що в результаті поглиблення процесу поділу праці, відокремлення ремесла від сільського господарства посилювалась роль ткацтва в містах, зростав попит на дешевшу його продукцію (у 1666 р. в Стародубі, як уже зазначалося, було лише два ткачі). Монополію на виробництво товарів зазначений цех зайняв, напевно, щоб відмежувати себе від дуже великої кількості конкурентів, адже ткацтво не вимагало високої кваліфікації, було одним із видів домашньої промисловості.

Надання можливості займатися ремеслом челяді є свідченням застосування у ткацтві залежної праці з метою збагачення цехових майстрів. У другій половині XVII ст. чітко визначився процес соціальної диференціації ремісників. Частина з них, остаточно розорившись, потрапляла в залежність до багатих ремісників, котрі експлуатували їх, використовуючи працю найманців не лише в цехах, а й за межами ремісничого виробництва. Оперуємо, наприклад, відомостями, як один із стародубських ремісників, розорившись, найнявся до Т. Кунка «за челядника як на работу кравецкую, так и на всякую дворовую и подорожную». У договорі між ними зазначалося, що челядник повинен був працювати до кінця встановленого терміну, в протилежному випадку хазяїн мав право не оплатити йому відпрацьований час [9].

У містах, а особливо у приміських селах працювало чимало ремісників, які не бажали вступати до цехів. Це були позацехові ремісники-партачі. Вони не сплачували до цехової каси внесків і не платили місту податків.

У Стародубі заборонялося виготовляти продукцію тим, хто «цеху олейницкого не поеднает». Мешканцям навколишніх сіл і хуторів дозволялося виготовлення олії протягом року за умови сплати «до скринки» одного талера. Бажаючим і надалі займатися справою необхідно було сплатити внесок, який давали ремісники зазначеного цеху, вступаючи в його членство. До обов'язків цехмістра Степана Купрієнка входило строго слідкувати, щоб «всяк олейницким ремеслом бавячойся в повинности цеховой не был спречним». За непослух із винуватців стягувався штраф у розмірі 100 золотих [10].

У ряді українських міст цехи включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи як багатопрофільні та багатолюдні об'єднання [11]. У Стародубі таким був музичний цех. У ньому працювали скрипалі, цимбалісти, будники. До цеху мали належати як музиканти міста, так і ті, хто проживав у селах, «не тилко до города належачих але и в маетностях». Кожен із них повинен був «до складки» давати й отримувати право «судом цеховым в поточних справах» судитися. На підставі універсалу Івана Мазепи від 22 лютого 1705 р. зазначений цех був залучений до церкви святого Іоанна Предтечі «на спомогателство» [12].

Слід зазначити, що функціонування цехів, у рамках яких об'єднувались ремісники різноманітної спеціалізації, було типовим явищем, що мало місце в інших регіонах і країнах на певному етапі їх економічного розвитку.

У джерелах є згадка про існування в Стародубі братств, у які об'єднувались ремісники цехів. Ці організації мали чітко виражену економічну природу [13]. У другій половині XVII ст. головною метою своєї діяльності вони бачили як у посиленні впливу церкви на життя цехів, так і в зміцненні становища місцевої верхівки [14].

Так, у 1669 р. бажання створити братство виявили кравці й кушніри Стародуба, «видечи не малую оскудность в старой церкви в храме Св. Николая и великій непорядок межы ремесниками» [15]. Бути членами створеного братства зобов'язували

всіх «месних или мандровных ремесленных людей» Стародуба. Для вирішення своїх питань братчики щомісяця мали збиратись «в тот дом где укажут». Під час кожної сходки їх схиляли до сплати встановленого податку — по копійці. Членів зазначеного братства зобов'язували суворо дотримуватись установлених правил. Порушники каралися «правом братерским», із них стягувався штраф у розмірі фунта воску або ж над ними здійснювався суд (у залежності від провини).

Слідкувати за всім, що відбувалось у братстві, мали його керівники. «Мандровным ... и меским и селским ремесником без их позволения жадное работи того ремесла робить» не дозволялося [16].

Петро Рославець 18 липня 1675 р. дозволив «учинити» братство стародубським ковалям Мусію Жуку, Афанасію Чурику, Захару Даниловичу й іншим ремісникам. Полковник зобов'язував усіх членів братства, щоб «послушенства отдавали ... во вше-лякех потребах небыли спречными и упорными». На винних у порушенні порядків братства накладалися стягнення: «на такового на церков божию воску фунтов десять закладаем и од ремесла отдален будет» [17].

Братства ремісників існували і в інших українських містах. Тож, як нам здається, не зовсім цітку позицію займав щодо цього питання М.Є. Слабченко, зазначаючи, що існування цехової організації ремесла в Україні в другій половині XVII ст. було зумовлено відокремленням ремісників від братств [18].

Цехам надавалися певні пільги. Як засвідчує лист полковника Семена Івановича від 22 травня 1684 р., ковалям Стародуба дозволялося в осінній час «осип пашенній з козаков из тяглих людей в волости стародубовской всей брать». Для збирання «тоей з волости осыпи» вони повинні були використати «мерочку себе з ратуше стародубовской» [19]. А полковники Петро Рославець і Григорій Карпович дозволяли ковалям цеху Івана Мусійовича збирати колоду з «товариства и с посполства». Стародубський вїйт повинен був простежити, щоб ніхто з останніх не був «спротивним» «тим ремесником» [20].

Разом з тим у другій половині XVII ст. окреслився процес залучення цехових царським урядом та гетьманською адміністрацією до всілякого роду робіт, що не мають відношення до їх спеціальності. Ремісників ковальського цеху в Стародубі, як зазначається в листі полковника Григорія Карповича від 7 квітня 1679 р., залучали до «отправованю работ разных» «на потребу войсковую» [21]. За свідченням стародубського полковника Семена Івановича від 22 травня 1684 р., місцевих ремісників ковальського цеху використовували «около работи войсковое» [22].

Залучення цехових ремісників до різноманітних безкоштовних робіт часто про-вокувало конфлікти всередині цехів. Адже ремісники-міщани й козаки мали не-однаковий статус у суспільстві. Козаки підкорялися іншому відомству, іншим було й їхнє становище. Як привілейований стан вони звільнялися від загальноміських повинностей. Ці моменти створювали плутанину в питаннях юридичного становища цехів та встановлення повинностей для ремісників.

Значно погіршувалося становище цехових учнів. Вони потрапляли в повну залеж-ність від своїх майстрів. Останні не лише навчали їх ремесла, а й використовували у своєму господарстві як слуг. Тривалість робочого дня учнів становила 16–18 годин. Жили вони впроголодь, одягалися в лахміття.

У зв'язку з цим учні все частіше й частіше самовільно покидали майстерні своїх майстрів і втікали до інших майстрів [23]. У Стародубі, наприклад, у 1693 р. втік від свого майстра-чоботаря Я. Корнеєв, захопивши з собою 80 пар «волок ременных и лоз на подошвы». Документи зафіксували випадки втеч у Чернігівському і Ніжинському полках [24]. Цікаво, що дія законів направлена вже на захист втікачів; повернення їх на свої попередні місця не передбачалося [25], хоч у цехові статuti і вносився пункт про розшук біженців і компенсації ними збитків, завданих своїм майстрам [26].

Важливе місце в соціально-економічному житті Стародуба належало промислам. Значну роль відігравав борошномельний промисел. Як правило, він був прерогативою заможних людей. Чимало млинів належало козацькій старшині й сотникам.

Ще в 1657 р. наказний стародубський полковник Яцько Обуйноженко дозволив зайняти на річці Кості поблизу села Рогозина плотину й побудувати на ній млин Петру Рославцю [27], який після очолення стародубського полковницького уряду став одним із крупних власників млинів.

Важливе місце в борошномельному підприємстві займав Тимофій Олексієвич. Ставши стародубським полковником, він зразу ж заходився будувати млини. Універсалом наказного полковника Михайла Рубця від 8 липня 1677 р. дозволялося «Юхиму Павловичу, мелникови старотопалському, млин на старом займище, нежей села Манюков, на речці Манюковці, с таким докладом будовати, же того млина нехто инший, тилко сам его милость пан полковник мает быти кгосподарем а он Юхим, мелником» [28]. На річці Глинці Олексієвич мав млин поблизу с. Тарасівки [29]. А в с. Мишківка він володів млином спільно з Васком Микитичем. У с. Бобрік (Погарська сотня) полковник мав млин «з двором, полем и пожнями». На річці Бабинці йому належали млини «Маслин» (дві частини) і «Корестелевский», а також млин на р. Ваблі й «Невструевский» млин, куплений ним «зо всеми принадлежностями» [30]. Майже всі зазначені млини Т. Олексієвича успадкував згодом його син Іван. На ранг полковникові були надані млин — вешняк на р. Унечі «об 1 коле мучном» і млин в м. Погарі на річці Судості «о 2 колах мучних» [31].

Осавул Стародубського полку Д. Турчиненко в 1669 р. отримав дозвіл від Петра Рославця на будівництво млина на річці Сичні (поблизу села Гарцева).

Значне місце в борошномельному промислі зайняли «значний товариш войсковий» Михайло Рославець та почепський сотник Лук'ян Рославець (Стародубський полк). У спадкове користування гетьман Іван Мазепа підтвердив їм шість млинів на річках Усі, Кості, Псі, Немолодві [32].

18 млинів у Стародубському полку належало монастирям. За підрахунками О.С. Компан, це становило 9,9% їх загальної кількості [33]. У Чернігові переписні книги 1666 р. зафіксували сім, у Ніжині — два, Мені — один, Сосниці — один, Нових Млинах — один монастирські млини.

Мали млини й міщани. На Стародубщині вони були власниками 118 млинів (64,4% всіх млинів, які тут функціонували) [34]. За даними переписних книг 1666 р., в Острі міщанам належало 14, у Мені — 10, Сосниці — 11, Батурині — сім, Нових Млинах — сім, Козельці — шість, Носівці — чотири, Борзні — чотири, Ніжині — п'ять, Седневі — три, Чернігові — два, Любечі — два, Кобижчі — два, Конотопі — два млини.

«На росходи меские» Стародуба на підставі універсалів Дем'яна Ігнатовича від 21 квітня 1668 р., Івана Самойловича від 21 червня 1672 р. [35] й Івана Мазепи від 3 жовтня 1687 р. давались млини на річці Бабинці поблизу міста з двома борошніями колами (це був так званий «меский млин») [36], в селі Газукові (Язуках, Газуцкові) на річці Ваблі (Габлі) (з одним борошніям колем), Шаршовицький млин на річці Росусі (два борошніях кола), в селі Артюшках (із одним колем) і, нарешті, в селі Вистрикові (Кострикові) [37] одне жорно [38]. Третю частину «мелницкого» (це була так звана «войсковая мерочка» або ж «часть войсковая») [39] передбачалося відбирати «на потребу мескую» [40]. Збирання з млинів «належитих пожитков» входило до обов'язків міського війта «зо всеми майстратовими» [41].

Слід зазначити, що стародубський війт Ісаак Яромлович Дерев'янок мав три млини на річці Десні (під селом Дем'янками в урочищі Гумничі і в селі Понурівка). Навіть після залишення війтівського уряду І. Мазепа не віддаляв його від «войскових розміров» [42].

У ролі власників млинів виступали козаки. В Стародубському полку їм належало 33 млини, що становило 18% від всієї їх кількості [43]. (Для порівняння: в Острі, за свідченням переписних книг 1666 р., козаки мали вісім, у Чернігові — чотири, Седневі — чотири, Батурині — п'ять, Мглині, Козельці, Сосниці — по два млини).

Так, наприклад, козак Шейтківської сотні «обиватель Кистерский» Фома Миرونвич мав млин в одне жорно на річці Ворі поблизу Кулинина Городища. Спорудив він його власним коштом «и накладом и працею». Миرونвичу дозволялося «с того млина всякий розмір ... одбирать и пожитковать». А полковник Петро Рославець, підтверджуючи 25 січня 1669 р. права власника на зазначений млин, враховуючи

заслуги козака, надав йому можливість, «аби вперед при своей части мелницкой и скарбовой весь розмер себе одбирал и спокойне пожитковал» [44].

Утримання млинів було дуже важкою, трудомісткою справою, яка вимагала багато зусиль, витрат. І тому в джерелах зустрічаються факти, коли окремі особи володіли не всім млином, а лише певною його частиною, переважно третьою. Серед таких власників у документах згадуються стародубські бунчукові товариші Федір Ширай і Василь Романович, козак Ятченко (Стародубський полк) [45] й ін.

У винокурному промислі Стародуба міцні позиції займала насамперед старшина. У господарстві Т. Олексієвича, наприклад, наприкінці XVII століття працювала винокурня на шість котлів, а його зятя Е. Ферензбаха — на три [46]. У Петра Рославця в 1670-х роках у місті Брянську російські власті конфіскували вісім пивних котлів і одинадцять горілчаних [47].

Стародуб був одним із постачальників спиртних напоїв для потреб царського двору. Так, міщанин Іван Тарасов у 1683 р. виготовив 80 бочок горілки й прийняв зобов'язання поставити її в казну [48]. Неодноразово здійснював поставки «вина» в Москву стародубський полковник Петро Рославець. У листі від 29 листопада 1674 р., адресованому боярину Матвееву, він зазначав, що «мы мимо великого государя кабака никуды не будем отпускати вина» [49].

Напевно, спиртні напої із Стародуба та інших українських міст були високої якості й користувались у Москві великим попитом. Наприкінці 1660-х років Олексій Михайлович розпорядився із «малоросійських городов дву члвк винокуров добрых прислати для винного куренья, а жить им на Москве до ншого великого гдря указу» [50].

На Стародубщині мав місце розвиток гутного промислу. Протягом другої половини XVII ст. чисельність гут на території Стародубського, а також Чернігівського й Ніжинського полків зросла до двадцяти. Функціонували вони, зокрема, на берегах Сноу і його приток.

На гутах використовувалась наймана робоча сила, у ролі якої виступали й селяни [51], відбуваючи «всякую подданническую роботизну». Виробничий процес здійснювався на основі чітко визначеної спеціалізації праці. Тут можна було зустріти склярів, «оболонників», гончарів, ковалів, осмальників, шулерів (кочегарів), а також майстрів багатьох інших спеціальностей. І це дає підстави вважати гуті зазначеного періоду підприємствами мануфактурного типу на ранній стадії їх розвитку [52].

У другій половині XVII ст. на Чернігівщині було розповсюджене добування поташу, незамінного у виробництві селітри, скла, фарб, мила, парфюмерії. Цей процес здійснювався в спеціальних заводах — будах.

У Стародубському полку великі гути належали гетьману Івану Самойловичу, Петру Рославцю. Буду поблизу села Понурівки мав полковник М. Миклашевський. Інколи декілька власників налагоджували поташне виробництво спільними зусиллями. Так, наприклад, згаданий М. Миклашевський, генеральний осавул А. Гамалія та стародубський війт (одночасно багатий купець) С. Ширай отримали в 1691 р. від гетьмана дозвіл, «обискавши в пуцах способныя на то положенія, завести буды и робити в них поташ або шмальцуг» [53]. Із поташним виробництвом було зв'язане й духовенство. Багато буд мав, зокрема, Лазар Баранович [54].

Тісний зв'язок із гутним промислом та добуванням поташу мало селітроваріння. На Чернігівщині найбільше селітри видобували в Стародубському й Ніжинському полках. Цей промисел зосереджувався в руках старшини, багатих козаків, міщан, а також селян. На селітроварнях у другій половині XVII ст. застосовувалася наймана й залежна праця.

Селітру широко використовували у процесі виробництва пороху. Почесне місце в справі розвитку цього промислу належало Петру Рославцю, який під час полковництва в Стародубі «умисльне для порохового дела з Литвы, з городка Кричева зискал в Почеп и усталювал в Почепе жити» майстра Микиту, котрого разом із спадкоємцями називали Пороховниками. Всі вони «належали до войсковой служби и власти сотницкой і були звільнені від різноманітних посполитих повинностей». У Почепській і Мглинській сотнях існували й місцеві «пороховники», котрі, напевно, виділились із стрільців, які проживали в цих краях. Виготовлену в Мглинській сот-

ні продукцію використовували як для потреб артилерії Стародубського полку, так і для генеральної артилерії [55].

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набувало металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб господарства того часу й війська залізом. Виготовляли його, як правило, в руднях. Зосереджувались ці підприємства переважно в Сіверщині. Саме тут були малородючі землі, обробіток яких для засіву хлібом не приносив бажаних результатів. Крім того, в краї було багато боліт із покладами руди — головної сировини для виготовлення заліза [56] й виробів із нього [57].

У другій половині XVII ст. на Чернігівщині функціонувала 31 рудня (загалом на Лівобережжі, за підрахунками П.К. Федоренка, в XVII - XVIII ст. було 97 рудень). У Стародубському полку їх нараховувалось 11 (35,5%), у Чернігівському — 16 (51,6%), у Ніжинському — 4 (12,9%). 15 рудень (48,4%) належало старшині, 5 (16,1%) — монастирям, по дві (6,5%) — козакам, міщанам, шляхті, польським емігрантам.

Детальніші відомості про рудні Стародубського полку містить подана нижче таблиця.

Таблиця 1 [58]

Рудні Стародубщини другої половини XVII ст. та їх власники

Рудня	Власники
Вепринська	Старшина
Кривушинська	Старшина
Набутовська	Відомостей немає
с. Почепська Рудня	
с. Руденька	Козаки
Рудня поблизу с. Сверж	Монастирі
Халеєвська	Старшина
с. Шуморовська Рудня	Старшина
Щербиницька	Невідомо
Уваровська	Польські емігранти
Унецька	Польські емігранти

Утримувати рудню було досить складно. І тому в джерелах знаходимо відомості про спільні володіння цими підприємствами. Наприклад, руднею на річці Королівці під Унуковичами «уживали» Юрій Мазуренко («рудник Халеєвський») зі своєю братовою Агафією Афанасовою: Юрію належало дві частини, Агафії — «часть третья». 28 червня 1693 р. цю рудню «з млинками, ку ней прислушаючими, сеножатми, дворами, огородами» купив у них за 300 талерів литовських стародубський полковник Михайло Миклашевський [59].

Із добуванням заліза тісно зв'язаний мідноплавильний промисел. У Стародубі Петро Рославець організував виробництво гармат. Майстрів такої справи було замало, й цінувались вони, як кажуть, на вагу золота. Ливарник гармат у Стародубі користувався різноманітними пільгами, наданими полковником за його мистецтво. Власне в Росії знаменитий майстер Мартьян Осипов «лил двенатцать пищалей длиною по аршину по три вершка ядром по две гривенки да пушку верховую складную ... полупудовую». І Пушкарський приказ отримав від царя винагороду: «портище сукна кармазину мерою пять аршин» [60].

Завдяки сприятливим для цього умовам, у Стародубському полку значного розвитку набув промисел, зв'язаний із виробництвом конопляного прядива, що мало не лише місцеве застосування, а й користувалося широким попитом на ринку.

До важливих каталізаторів соціально-економічного розвитку Стародуба належала торгівля. Як правило, це було справою купців — місцевих і приїжджих. У грамоті місту 1620 р. зазначалося про наявність у ньому двох гостиних дворів, у тому числі особливого, виділеного «на предместе для московских купцов» [61].

Переписні книги 1666 р. зареєстрували в Стародубі 107 дворів торгових людей. Це становило 11,7% усього населення міста. Вищий «оклад» платили 80 чоловік, а

середній і нижній — по 12 чол., а саме: 34 чол. платили «оклад» в дві копи, 46 чол. — одну копу, 12 чол. — $\frac{1}{2}$ копи, 9 чол. — один золотий, 3 чол. — $\frac{1}{2}$ золотого.

У середовищі купецтва виникала певна спеціалізація. Згідно з переписними книгами 1666 р., у Стародубі було 15 кабатчиків, два торговці кіньми, два «харчовых человека», два тютюнки, два лавочники, один гончар, один хомутник, один торговець хлібом, один взуттєвик, також 12 коробейників, 13 торговців сіллю й 55 осіб без зазначення торговельної спеціалізації — просто торгові люди [62].

21 червня 1672 р. стародубські купці отримали від гетьмана Івана Самойловича свободу торгівлі для свого міста: «Всех купцов места ... Стародубского, на разных торгах ярморках в державе нашего реименту розными товарами гандлюющих, од вшеляких митцев и отбирания индукти цале увольняемо».

Пізніше, уже XVIII ст., серед купців Стародуба чітко визначилася тенденція зосередження в їхніх руках монополії на торгівлю воском, конопляним волокном та іншими видами продукції. Велику роботу здійснював у цьому напрямку в 1715 р. полковник Журавко [63].

Місто жваво підтримувало торгові зв'язки з Росією. Великим попитом користувалась там, зокрема, українська горілка, яку в достатній кількості вивозили й зі Стародуба. Так, у 1674 р. стародубський полковник Петро Рославець звертався до Артамона Матвеева з пропозицією провезти горілку в столицю: «Естли изволит милость ваша подрядную нам дати на вино, на колко сами милость ваша изволите ведер, а у нас вино в готовности пребывает, и свидетелствуем, что и доброе» [64].

Інколи царський уряд звертався до українських гетьманів із проханням, а то й з наказом присилати в Москву спиртні напої для потреб царського двору. Зокрема, в 1671 р. такий наказ отримував І. Самойлович: доставити 20000 відер «самого доброго, пінного, без пригару вина». Є підстави вважати, що саме це вино привезли в Москву глухівські купці на 187 возах в 192 бочках і 26 бочечках.

У 1663 р. 155 бочок, наповнених горілкою, доставив у Москву стародубський підрядчик С. Потапов [65].

Стародуб був одним із важливих постачальників горілки до царських шинків не лише Москви, а й інших міст Росії. Так, у 1663 р. стародубський полковник Петро Рославець відправив свого челядника А. Кузьменка в м. Смоленськ із 30 підводами, навантаженими бочками з горілкою, з проханням до місцевого воєводи прийняти товар без будь-якої «обида и перешкоды» для потреб царського шинку. На знак вдячності Рославець передав воєводі дорогу зброю й обіцяв «отслужить» [66].

Проте торговці горілочаними виробами далеко не завжди здавали свою продукцію на кухліві двори. Порушуючи пункти Глухівських і Коломацьких статей, вони нелегально торгували нею в російських містах. У 1676 р. виявилось, що люди, які приїхали зі Стародуба, а також із Ніжина, Почепи й Глухова до Москви, проживаючи на посольському дворі, займались таємним розпродажем горілки вроздріб [67].

Стародубські жителі, скупивши в 1685 р. велику партію горілки в обивателів містечок, розташованих поблизу Стародуба, також збиралися везти її на розпродаж у Москву. А стародубський купець Т. Тарасевич закупив для перепродажу в 1689 р. 109 бочок горілки у відомого знатного купця м. Стародуба С. Ширая [68].

Продаж горілки, а також тютюну, воску, меду був монополією царя й казни. Вільно торгувати ними заборонялось. Торгівля перебувала під постійним контролем адміністрації. Про це засвідчує, зокрема, той факт, що в 1693 р. полковник Стародубського полку до складу магістратського суду ввів свого осавула. В компетенцію його повноважень входило виявлення всіляких непорозумінь з приводу торгівлі. Він видав також справами конфіскації майна за безмитну торгівлю й вирішення непорозумінь у питаннях про терміни сплати боргів тощо [69].

У другій половині XVII ст. в Стародубі було чимало прасолів — людей, які, за свідченням джерел, купували в місті товари вітчизняного або ж імпортного виробництва, а потім у навколишніх селах перепродавали їх по ціні, звичайно ж, вищій, ніж платили самі. У 1666 р. в місті налічувалось 13 торговців сіллю: соляників, коломиїців, чумаків.

У Лівобережній Україні існувала широко розгалужена система ярмаркової торгівлі. Швидко зростання ярмарків намітилось у другій половині XVII ст. — у період, коли значно зріс суспільний поділ праці [70]. Лише в 1665 р. ярмарки щорічно діяли в 21 місті Лівобережжя [71]. На Чернігівщині функціонувало понад 90 ярмарків, 27 із яких було в Стародубському полку. У Стародубі два ярмарки діяли протягом року від двох до трьох тижнів кожен. Один із них (так званий Збірний) відбувався на другому тижні Великого посту, а інший — на десятий тиждень після Воскресіння Христова [72]. Торгували на них як місцеві, так і приїжджі купці. Для останніх, як уже зазначалося, відкривали гостині двори. Один із них був влаштований спеціально для московських купців. У Стародубі проживали також німецькі купці, про що свідчило існування там Німецької вулиці, яка проходила за міським валом [73].

Слід зазначити, що Стародуб мав тісні торгові зв'язки з містами Росії. Важливе місце в торгівлі з ними займав поташ. Головним його поставником стали буди М. Миклашевського, Петра Рославця та ін.

Зі Стародубщини у великій кількості поставляли в Росію прядиво. Монополія на торгівлю цим товаром зосереджувалась у руках знатних купців Ширайів і Скоруп [74]. Так, Яків Ширай (стародубський вїйт) у 1704 р. реалізував у Москві 1526 пудів пряді. А в 1714 р. її вивозили, крім до Москви (54883 пуди), в Архангельськ (4000 пудів) і Петербург (18598 пудів) [75].

Взагалі стародубські купці були частими гостями столиці Росії. Спільно з купцями Батурина, Глухова, Коропа, Ніжина та Сосниці вони, як засвідчують «Книги Московської Большой таможни» (історики справедливо вважають їх основним джерелом для дослідження процесу зміцнення торгових відносин [76]), у 1693 - 1694 рр. привезли туди товарів на суму 8973 руб. 7 алтин 3 деньги, що становило більше 44% від вартості товарів, привезених усіма купцями Лівобережжя.

У свою чергу російські купці приїздили в лівобережні міста, у тому числі й до Стародуба. Міське населення інколи наймалось до них челядниками. Так, наприклад, у серпні 1655 р. житель Новгорода-Сіверського Степан Демидович наймався фурманом до Лаврика Москаля, котрого підвозив із Стародуба в Шептаки. Там він продав Лаврику свого коня за 18 золотих, а сам, «взявши кулбаку и лямец з Шептаков пешо пошол до Новгородка (Новгорода-Сіверського. — П.П.)» [77].

За свідченням джерел, на Лівобережжя приїздили білоруські купці. Торгових людей з Білорусії можна було зустріти і в Стародубі. Документи зафіксували такий цікавий випадок. Одного разу піддані мозирського старости Халецького найнялися фурманами під час Збірного ярмарку в Стародубі. Микита Михайлов — «капитон великоросійських городов», — приїхавши в місто, наполягав на тому, щоб їх заарештували. Однак карети мали лише «по нем Павлу (Павлу Федоровичу — боржнику Микити Михайлова, котрому він «чиноват» 82 з гаком золотих. — П.П.)» поручників. Виявилось, що таких було тільки четверо: Іван Старик, Іван Васильович Салоський, Дорошко Данилов та Іван Максимов. Микита Михайлов відібрав у них коней «з хомутами и санми», а їх самих, «поодиравши в едних рубашках в туремном вязеню покынул в Стародубове, которие сидели в турме недель пятнадцатъ». 15 серпня 1700 р. Тимофій Олексієвич, полковий обозний Дмитро Зурман та стародубський вїйт Ширай скаржились гетьманові Івану Мазепі на неправомірні дії М. Михайлова, котрий, «поносячы не поеднократне мало не всем полкам нашим турбацію» завдавав [78].

У Стародубі пересікалися такі важливі торгові шляхи: Чернігів — Мена — Ропськ — Топаль — Мглинськ — Рославль — Смоленськ; Київ — Чернігів — Новгород-Сіверський — Калуга — Москва. Від міста простягався тракт до Глухова. Від нього йшов також великий водний шлях на захід: Стародуб — Споліца — Гродно — Ковно — Юрбург — Копаниця — Кенігсберг [79].

1. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С.397. (Далі: Развитие городов ...)

2. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — С. 199-200.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1985. — С. 48-49. (Далі: Значение воссоединения ...).

3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф.І. — Спр. 54518 (Лаз, 33). — Арк. 185, 185 (зв.). (Далі: НБУ. ІР).

4. Там само. — Ф.І. — Спр. 54520 (Лаз, 33). — Арк. 187.

5. Там само. — Арк. 187 (зв.).

6. Там само.

7. Там само. — Спр. 54519 (Лаз 33). — Арк. 186.

8. Там само.

9. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986. — С.103.

10. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54532 (Лаз 33). — Арк. 200, 200 (зв.).

11. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. — СПб: В типографии II-го Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. — Т. IV. — С. 289.

12. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54521 (Лаз 33). — Арк. 188, 188 (зв.).

13. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. — Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. — С. VII. (Далі: Организация хозяйства Украины ...).

14. Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 100.

15. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54529 (Лаз 33). — Арк. 196.

16. Там само. — Арк. 196, 197, 198.

17. Там само. — Спр. 54533 (Лаз 33). — Арк. 201 (зв.).

18. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины ... — С. 30.

19. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54525 (Лаз 33). — Арк. 194, 194 (зв.).

20. Там само. — Арк. 192, 192 (зв.).

21. Там само.

22. Там само. — Спр. 54527 (Лаз 33). — Арк. 194.

23. Див.: Кулаковский В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К.: Наукова думка, 1980. — Випуск 14. — С. 58.

Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янець-Подільського. — С.31-32.

Швидько А.К. Значение воссоединения... — С. 55.

24. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 103, 104.

25. Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года / Под. ред. В.Л. Модзалевского. — Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. — С. 86.

26. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 104.

27. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. — Т.І. Полк Стародубский. — С. 315. (Далі: Описание старой Малороссии).

28. Стаття В. Модзалевского «Тимофей Алексеевич — полковник стародубский (1676-1689)» // НБУ. ІР. — Ф.ХІІ. — Спр. 38. — Арк. 116, 137.

29. Там само. — Арк. 115 (зв.).

30. Там само. — Арк. 116 (зв.).

31. Там само. — Арк. 118 (зв.).

32. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50937 (Лаз 63). — Арк. 71 (зв.) — 72.

33. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 245. (Далі: Міста України...)

34. Там само.

35. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54485 (Лаз 33). — Арк. 26; Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154; Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89-89 (зв.). Ф. VIII. — Спр. 1672 (ун. 124). — без нумерації.

36. Там само. — Ф.І. — Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154. Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 170 (зв.); Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89.
37. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
38. Там само. — Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 169 (зв.), 170 (зв.); Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150, 150 (зв.).
39. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
40. Там само. — Спр. 54516а (Лаз 33). — Арк. 170. Спр. 54522 (Лаз 33). — Арк. 89 (зв.).
41. Там само. — Спр. 54511 (Лаз 33). — Арк. 150 (зв.).
42. Там само. — Ф. VIII. — Спр. 1444 (ун. 117). — Арк. 1.
43. Див.: Компан О.С. Міста України... — С. 245.
44. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50663 (Лаз 61). — Арк. 9.
45. Там само. — Спр. 54513 (Лаз 33). — Арк. 154, 154 (зв.).
46. Див.: Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 119.
47. Там само.
48. Див.: Компан О.С. Міста України... — С. 252.
49. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. — СПб: Типография М. Эттингера, 1879. — Т. XI. — 673-674. (Далі: АЮЗР).
50. Рукописи Нежинской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. — Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. — С. 124.
51. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 1471. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 161 (зв.). (Далі: ЦДІА України).
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. — Т. II. Полк Нежинский. — С. 218.
52. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 37-38. Компан О.С. Міста України... — С. 275.
53. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 439. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины. — С. 151.
54. АЮЗР. — СПб, 1875. — Т. VIII. — С. 58.
55. Див.: Модзалевский В.Л. Судьба Малороссийских пушкарей // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. — Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1915. — Выпуск XI. — С. 17-18.
56. Модзалевский В.Л. Гуты Черниговской губернии // НБУ. ІР. — Ф. X. — Спр. 4468-4469. — Арк. 7 (зв.), 8.
57. АЮЗР. — СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. — Т. V. — С. 6.
58. Складено по: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. — Вып. III. — С. 77, 90, 221, 227, 475.
- Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1929. — Том перший. — С. 4, 12, 404, 416.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 226, 307.
- Материалы по истории СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — Том V. Документы по истории XVIII века. — С. 131-134. (Далі: Материалы...)
- Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1902. — Т. XIII. — С. 303, 307.
- Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — С. 157-256.
59. Материалы ... — С. 133-134.
60. Див.: Азбука и скоропись XVII века для наглядного изучения. — М.: Типография В. Готье, 1875. — С. 60.
61. Див.: Ковальский Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI - первая половина XVII в.): Учеб. пособие. — Днепропетровск; ДГУ, 1985. — С. 14.

62. Див.: Романовский В.А. Развитие городов... — С.399.
63. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 54485 (Лаз 33). — Арк. 26.
- Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Том третий. Очерки торговли и торгового капитализма. — Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. — С. 85.
64. АЮРЗ. — Т. XI. — С. 673.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. I. — С. 16.
65. Борисенко В.Й. Вказ. праця. — С. 154, 156.
66. Там само. — С. 153.
67. Там само. — С. 154.
68. Там само. — С. 156-157.
69. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. III. — С. 22.
70. Скубицкий Т. История Украины. Глава III. Украина после крестьянской войны. Борьба феодально-старшинских групп за закрепощение крестьянства в 60-80-ых гг. XVII ст. // НБУ. ІР. — Ф. X. — Спр. 3987. — Арк. 19.
71. Див.: Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 421.
72. ЦДІА України. — Ф. 2020. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 4 (зв.).
73. НБУ. ІР. — Ф.І. — Спр. 50675 (Лаз 61). — Арк. 25.
- Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Т. VII. — С. 23.
74. Компан О.С. Міста України... — С. 349.
75. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини у XVIII ст. — С. 329, 340.
76. Книги Московской Большой таможи. 1693-1694 гг. Новгородская, Астраханская, Малороссийская // Труды Государственного исторического музея. — М., 1961. — Выпуск 38. — С. 77-86.
- Мельник Л.Г. Торговельні зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. — 1979. — № 5. — С. 97.
77. ЦДІА України. — Ф. 1767. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 6.
78. НБУ. ІР. — Ф.ІІ. — Спр. 18451. — Арк. 1-5.
79. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. III. — С. 62-64.

Пирог П.В. Социально-экономическое развитие Стародуба во второй половине XVII века

В предлагаемой статье поднято проблему социально-экономического развития Стародуба во второй половине XVII века. На основании использования широкого круга источников, прежде всего архивных, автор воссоздает картину ремесленного производства, развитие промыслов, торговли в этом крупнейшем в северной Чернигово-Северщине городе, историческое прошлое которого является до сегодняшнего дня малоисследованным.

Ключевые слова: Стародуб, Чернигово-Северщина, ремесла, промыслы, торговля.

Pyrig P. Socio-economic development of Starodub in the second half of XVII century

The proposed article examines the problem of socio-economic development of Starodub in the second half of XVII century. On the basis of a wide range of sources, especially archival, the author shows a picture of handicraft production, fisheries development, trade in the largest northern city of Chernihiv-Siverschyna, the history of which is insufficiently explored to date.

Keywords: Starodub, Chernihiv-Siverschyna, crafts, fishing, trade.

Максим Блакитний

З ІСТОРІЇ СЕЛА КОСТОБОБРІВ

У статті йдеться про історичну минушину с.Костобобрів Семенівського району Чернігівської області.

Ключові слова: село, селянин, школа, волость.

Село Костобобрів входить до складу Семенівського району Чернігівської області. Розташоване на півночі району, поряд з кордоном Брянської області Російської Федерації.

Точних документальних відомостей про виникнення поселення немає. Не виключено, що на території села люди жили вже за часів Київської Русі (IX – XIII ст.), оскільки біля населеного пункту були знайдені залишки городища та курганного могильника.

Село було засноване «при обширном, заросшем травой болоте, называемом Узники и при реке Ржавце, раньше называемой Костобобр». Назва походить від річки Коста (Кость, з притоками Костиця і Молодва), у якій водилися бобри.

Заснував село Іван Бистрицький – шептаківський староста (був старостою с.Шептаки з 1687 по 1708 рр.). Він же був свояком гетьмана І.Мазепи. У 1708 р. гетьман І.Скоропадський віддав с.Костобобр, називаючи його «займища на речке Костобобр» («займанщина» – вільні землі), козацькому старшині Шираю, але вже незабаром воно було приєднане до Шептаківської сотні Стародубського полку під управлінням гетьманської булави. На 1724 р. до складу Шептаківської сотні входили такі населені пункти: Шептаки, Печенюги, Яворостовичі (Форостовичі), Ларинівка, Фаївка, Бугримівка, Машево, Старий і Новий Жадов, Костобобр, Архипівка, Бучки, Андрейковичі, Кистер, Камінь, Слобода Кам'янська, Попівка, Мабекино. Стародубський полк було створено в 1663 р. не тільки як військову одиницю, а передусім адміністративну (до того його сотні входили до складу Ніжинського полку). Складався з 11 сотень. На 1723 р. у Стародубському полку нараховувалося 3116 кінних і 1007 піших козаків.

Покровський храм с.Костобобр було збудовано на початку XVIII ст. за сприяння священика Іоана Завадського і ктитора (особа, що надавала кошти на будівництво чи ремонт храму) Петра Лицарева.

21 серпня 1729 р. у селі відбулося велике свято. Зокрема, було відремонтовано і заново оздоблено Покровський храм. У церкві провели урочисту службу. У цей час священиками при храмі були Агафон та Іоан Завадські (на святкову службу завітали намісник Новгород-Сіверської протопопії Григорій Зележурський, священик с.Архипівки Григорій Хоминський, священик с.Воробійовки Симеон). На 1734 р. священиком у селі служив Петро Агафонович Завадський.

Згідно з описом майна, яке мав гетьман Д.Апостол на території Стародубського полку (на 1734 р.), у селі були: «церковь деревянная, обывателей пахотных 58 дворов... имелся шинок и мельница на реке Костобобре» [1].

Козаки села входили до Костобобрівського куреня Шептаківської сотні Стародубського полку. Виборному курінному отаману підпорядковувалися козаки цього куреня (від 10 до 40 козаків). А вже отаман виконував накази сотника. Так, у 1740 р. у селі жили козаки Денис Кулак, Антон Кулак та ін. [2]

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

16 травня 1767 р. Пирятинська сотенна канцелярія видала розпорядження, згідно з яким розшукувалися злочинці, що напоїли отруйним зіллям мешканців с.Костобобр Василя Килимонова і Єфима Лицєрова, посполитих бунчукового товариша Павла Максимовського. Зокрема, розшукувалися мешканці с.Дем'янок Халимон і Грицько Білоножки, за затримання яких була призначена нагорода 20 крб. [3]

У другій половині XVIII ст. село належало графу К.Г.Розумовському. Так, за описом 1781 р., у Костобобрі було 203 хати і 172 двори. На 1790 р. у населеному пункті проживало 615 чоловіків і 598 жінок.

На початку XIX ст. село отримало статус центру Костобобрівської волості Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. До складу останньої входили: с.Архипівка (і хутори — Слепушкіна, Кисловського, Гранкин), с.Залізний Міст, с.Костобобр (і д.Олександрівка, х.Леусовка, х.Карасі та х.Чайкин), д.Галаганівка, д.Леонівка, д.Грем'ячка (х.Косовича). На 1810 р. у селі проживало 643 чоловіки і 630 жінок. У 1830 р. — 667 чоловіків і 663 жінки.

У 1812 р. у містечку Семенівка було сформовано 2-ий Чернігівський кінно-козацький полк, до якого увійшли 833 ополченці з північних повітів Чернігівської губернії, серед яких були і мешканці с.Костобобр. Полк брав участь у охороні підступів до Тули, Калуги, а потім — у знищенні відступаючої французької армії імператора Наполеона. Також у 1812 р. з мешканців Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії було сформовано піший полк ополчення («7-ий Чернігівський піхотний полк»), який прикривав тили російської армії і воював на території сучасної Польщі (Герцогства Варшавського) у 1813 р. Полком командував майор Данило Карпека. У цьому полку з 2117 рядових 59 вояків було саме з с.Костобобр. Ці солдати-кріпаки належали поміщику графу Розумовському.

Список рядових чернігівського ополчення з с.Костобобр:

Андросенок Леонтій Карпович (22 роки)
Блакитни Петро Семенович (24 роки)
Бондар Євстрат Мартинович (18 років)
Бондарьов Гнат Сидорович (18 років)
Бутков Прокоп Зиновійович (31 рік)
Будаєв Родіон Малихович (18 років)
Валєвич Іван Степанович (21 рік)
Валінський Тимофій Сергійович
Голутва Степан Іванович (21 рік)
Дорошенко Ларион Лєонович (31 рік)
Дегтяренко Михайло Силинович (23 р.)
Івченко Архип Ісакович (31 р.)
Івченко Кондрат Данилович (22 р.)
Ігнатцов Василь Моїсейович (23 р.)
Кабиш Пилип Андрійович (18 р.)
Курочкин Самуїл Аверкієвич (18 р.)
Козел Давид Миронович (19 р.)
Конопля Данило Іванович (20 р.)
Кожем'яка Ларион Іванович (20 р.)
Кулаков Євмен Олексійович (18 р.)
Лабков Андрій Дорофєйович (37 р.)
Лабков Давид Єрофєйович (23 р.)
Лабков Мирон Терентійович (20 р.)
Лазаренко Федір Дмитрович (18 р.)
Липус Філімон Максимович
Литвяков Матвій Семенович (21 р.)
Лобок Степан Наумович (23 р.)
Лозковий Корній Ілліч (30 р.)
Макеєнок Павло Денисович (20 р.)

Мицук Лук'ян Іванович (24 р.)
Макишенок Осип Павлович (36 р.)
Мамай Федір Іванович (46 р.)
Марченко Семен Омелянович (18 р.)
Мардишка Яків Олексійович (30 р.)
Пацук Семен Мартинович (32 р.)
Понтус Кирило Юхимович (21 р.)
Пунтус Аврам Кондратович (23 р.)
Полусман Григорій Герасимович (27 р.)
Раскот Ілля Захарович (25 р.)
Ребина Кондрат Степанович (48 р.)
Розявка Тимофій Глимович (18 р.)
Рубан Гурій Карнейович (19 р.)
Рубан Зиновій Лаврентійович (18 р.)
Седень Омелян Дем'янович (18 р.)
Седень Євсей Ларионович (20 р.)
Тимошенко Гнат Власович (18 р.)
Товкач Іван Терентійович (45 р.)
Туров Лук'ян Константинович (18 р.)
Туров Моїсей Андрійович (19 р.)
Фещенок Федір Титович (19 р.)
Фещиєнок Яків Євтіхійович (19 р.)
Харитонов Матвій Карнійович (18 р.)
Шебеда Аврам Кондратович (50 р.)
Шебеда Харитон Ісаєвич (45 р.)
Шкабора Мартин Аверкийович (20 р.)
Шкабарин Антон Денисович (19 р.)
Шкобар Дмитро Маркович (18 р.)
Шкобара Дмитро Моїсейович (18 р.)
Шпак Никифор Іванович (37 р.) [4].

У 1857 р. в селі було побудовано цукровий завод, яким володіла княгиня Аглаїда Павлівна Голіцина.

На 1859 р. у всій Чернігівській губернії мешкало майже 1,5 млн. населення. У Новгород-Сіверському повіті було 13080 дворів, у яких мешкало понад 90 тис. жителів. У повіті проживало майже 87 тис. українців, 2162 євреїв, 1127 росіян. Тобто українці становили понад 96 % від усього населення даної місцевості [5]. Село Костобобр розташоване на поштовому тракті Новгород-Сіверський–Стародуб, у ньому було 197 дворів (у яких мешкало 688 чоловіків і 725 жінок). На х.Узруй (був один двір і мешкало 13 людей) працював чавуноливарний завод, на козацькому х.Чайкин (чотири двори, в яких мешкало 33 людини) була поштова станція, на х.Карасі (два двори і мешкало 7 людей) розміщувався цегельний завод, х.Миклашевського (один двір і мешкало 7 чоловік), також поблизу розташовані хутори Почетуха, Кисловського, Савченков, Чайковського, Сергієвський [6].

У жовтні 1860 р. у с.Костобобрі при Покровській церкві була відкрита церковно-приходська школа, що мала двох викладачів. На той час там навчалось 27 хлопчиків і 3 дівчинки [7].

У 1861 р. священником Покровського храму був Михайло Кочерга. За описом, церква була дерев'яна, на кам'яному фундаменті з дзвіницею. У храмі зберігалось Євангеліє 1701 р. московського видання. На дзвіниці висів дзвін, відлитий 20 червня 1712 р. (вагою 2 пуди – понад 32 кг). Найближчими містами, де у XVIII ст. виготовляли дзвони, були Стародуб і Новгород-Сіверський. У церковному архіві Покровської церкви зберігалися метричні книги (записи про народження, укладення шлюбів і смертність населення) з 1818 р.

У 1863 р. церковним старостою Покровської церкви було призначено селянина Стефана Мокренка [8].

На 1866 р. у церковноприходській школі при церкві навчалося 10 учнів-хлопчиків (віком від 9 до 15 років) [9].

21 липня 1867 р. (у п'ятницю) в с.Костобобр сталася значна подія. Зокрема, під час огляду Чернігівської єпархії у селі перебував архієрей — єпископ Чернігівський Варлаам [10].

У 1869 р. при Покровській церкві було засновано приходське попечительство. Ці загальноєпархіальні установи працювали на громадських засадах і спрямовували свої зусилля на допомогу причту (персонал храму), утримання та облаштування храму. Передусім вони залучали фінансові і речові пожертви. До складу попечительства обиралися найшанованіші громадою люди. Так, у приходське попечительство при Покровській церкві на три роки було обрано: головою — селянина-власника Олексія Ємельяновича Мельникова, членами — Івченка, Клинцова, Дудка, Чаплю [11].

1874 р. у селі було відкрите Костобобрівське початкове земське народне училище. Того ж року у церковноприходській школі навчалося 40 хлопчиків [12].

Під час переможної для Росії чергової російсько-турецької війни 1877-1878 рр., воюючи за незалежність Болгарії і звільнення її від турецького поневолення, загинув уродженець села Костобобр унтер-офіцер 18-го Вологодського піхотного полку (5 піхотна дивізія) Опанас Антонович Лобок (був убитий на початку липня 1877 р. під фортецю Нікополь) [13].

До приходського попечительства при церкві у 1878 р. на три роки були обрані: головою — селянин-власник Р.Рева, членами — Г.Раскот, Т.Дудка, Я.Рубан, Ф.Дудка, В.Пунтус, В.Харитоненко, А.Завадський [14].

За Покровською церквою у с.Костобобр на 1878 р. було закріплено 853 мешканці (з них у с.Костобобр — 782, у селищі Олександрове — 71) [15].

У 1880 р. Покровська церква була перебудована і відремонтована. У травні цього ж року селяни захопили пасовища князя Голіцина і вигнали на них свою худобу. Почалися сутички між сільськими мешканцями та слугами князя. У село були введені війська, які простояли ціле літо. Деякі селяни понесли тілесні покарання.

У 1886 р. до приходського попечительства при Покровській церкві с.Костобобра на шість років були обрані: головою — селянин Прохор Романович Рева, членами — Макар Панкратович Івченко, Прохор Харлампійович Завадський, Василь Васильович Харитоненко, Сергій Маркович Супроненко і Флор Никифорович Осадчий [16].

23 червня 1888 р. і 17-18 червня 1890 р. у с.Костобобр під час огляду єпархії перебував єпископ Чернігівський та Ніжинський Веніамін [17].

На 1888 р. у Новгород-Сіверському повіті проживало понад 130 тис. людей. У Костобобрівській волості мешкав 5661 чоловік, у т.ч. 5494 — православного віросповідання, 159 — євреїв, 8 — римо-католиків. Волость складалася з 9 сільських товариств і належала до 2-го стану. У господарствах мешканців нараховувалося: 1197 коней, 1204 ВРХ, 3873 овець, 977 свиней і 294 кіз. Становим приставом 2-го стану був титулярний радник Іван Львович Яворський [18].

Станом на 1889 р., у Костобобрівській волості мешкало 9233 мешканці, з них 9021 — православного віросповідання, 202 — євреїв, 10 — римо-католиків. Волость складалася з 11 сільських товариств, відносилася до 2-ого стану поліції і була підпорядкована земському начальнику 5-ої ділянки (на той час начальником ділянки був відставний штабс-капітан Степан Іванович Слепушкин) [19].

У серпні 1890 р. селянин Прохор Мазепа (батько державного діяча періоду УНР Ісаака Прохоровича Мазепа) придбав за власні кошти ділянку землі (585 кв. сажень) у князя Е.В.Голіцина для того, щоб побудувати новий будинок для священика [20].

На 1892 р. у Новгород-Сіверському повіті проживало понад 131 тис. чоловік. До Костобобрівської волості входили такі населені пункти: **деревня Олександрівка** (або Радомка — мала 33 двори, в яких мешкало 109 чоловіків і 141 жінка), **село Архипівка** (153 двори, в яких мешкало 429 чоловіків і 469 жінок), **село Буда Воробйовська** (152 двори, в яких мешкало 456 чоловіків і 458 жінок), **село Воробйовка** (316 дворів, у яких мешкало 932 чоловіки і 959 жінок), **деревня Галаганівка** (84 двори, в яких мешкало 292 чоловіка і 275 жінок), **деревня Гремьачка** (або хутір Косовичев — 26 дво-

рів, у яких мешкало 87 чоловіків і 89 жінок), **село Залізний Міст** (167 дворів, у яких мешкало 532 чоловіки і 518 жінок), **село Костобобр** (394 двори, в яких мешкало 1226 чоловіків і 1254 жінки), **деревня Леонівка** (або хутір Павловського – 89 дворів, у яких мешкало 245 чоловіків і 244 жінки), **Чайкині хутори** (21 двір, у яких мешкало 30 чоловіків і 39 жінок) [21].

1892 р. селяни Прохор Харлампович Завацький і Костянтин Опанасович Конопля вирішили побудувати у селі паровий млин.

У 1895 р. князь Е.В.Голіцин продав свій маєток і цукровий завод поміщику Михайлу Ісидоровичу Дуриліну. Останній свого часу пожертвував Покровській церкві с.Костобобр 300 крб. (на постійне поминання свого померлого брата Андрія). У 1899 р. М.Дурилін запропонував Новгород-Сіверському повітовому земству відкрити у селі лікарню для надання допомоги робітникам цукрового заводу. На ці потреби він виділив з власних коштів 3300 крб. на будівництво і купівлю ділянки землі [22]. У цьому ж році Новгород-Сіверське повітове земство прийняло рішення про влаштування у селі щотижневих базарних торгів по п'ятницях і проведення трьох ярмарків на рік (навесні – «в неделю о Фоме», влітку – 26 червня і восени – 30 листопада) [23].

На 1896 р. у Новгород-Сіверському повіті проживало понад 138 тис. чоловік. Костобобрівська волость складалася з 9 сільських товариств. Земським начальником 5-ої ділянки залишався відставний штабс-капітан С.І.Слепушкін (мешкав у с.Галаганівка, користувався телеграфною конторою у с.Машево і поштовою конторою у с.Понурівка Стародубського повіту). Становим приставом 2-ого стану був титулярний радник Іван Михайлович Дараган. Земським лікарем у с.Бучках був надвірний радник Леонард-Іван Мартинович Василевський. Виконував обов'язки начальника поштово-телеграфного відділення в с.Машево титулярний радник Феодосій Васильович Ромаскевич. 6 листопада 1896 р. священника с.Костобобр Михайла Мояровського було призначено вчителем до Костобобрівського початкового земського народного училища [24].

У 1897 р. на кошти прихожан була відремонтована Покровська церква і навколо неї було облаштовано огорожу (на ці роботи витратили 646 крб.) [25].

14 червня 1897 р. у с.Костобобр, під час огляду єпархії, перебував єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній [26].

Згідно з першим всезагальним переписом Російської імперії 1897 р., у Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії в етнографічному і національному плані мешкало: 91,11% – українців (малоросіян), 4,41% – євреїв, 4,31% – росіян, 0,64% – білорусів, 0,06% – поляків. У повіті проживало понад 146 тис. людей, з них грамотними було майже 20 тисяч. Українською мовою розмовляло понад 128 тис. людей, єврейською – понад 7 тис., російською – майже 5 тис., білоруською – всього 56 чоловік. Майже 120 тис. українців повіту займалося землеробством [27].

У 1897 – 1901 рр. біля села була прокладена залізнична колія Новосибків-Пирогівка. Тоді ж була збудована залізнична станція «Костобобр». Ініціатором будівництва даної гілки залізниці був Андрій Миколайович Косович – капітан 2-ого рангу у відставці, земський начальник, мешкав у своєму родовому маєтку поблизу с.Галаганівки Новгород-Сіверського повіту [28].

На 1900 р. приставом поліції 2-ого стану Новгород-Сіверського повіту, що мешкав у с.Костобобр, був колезький секретар Ієремії Герасимович Матисик. Волосним старшиною Костобобрівської волості – відставний унтер-офіцер Прохор Харлампійович Завацький, писарем при ньому – селянин П.Н.Куциба. До складу Костобобрівського волостного суду входили: запасний унтер-офіцер С.К.Супроненок (голова), судді – запасний єфрейтор А.А.Белаш, селяни Т.Н.Асадчий і Н.С.Андросенок [29].

На 1901 р. начальником поштово-телеграфного відділення у с.Костобобр був колезький секретар (на 1902 р. – титулярний радник) Петро Іванович Пагельс [30].

На 1901 р. до Костобобрівської волості входили такі населені пункти: **деревня Олександрівка** (тут мешкало 152 чоловіки і 147 жінок), **деревня Андрєсвка** (німецька колонія; тут мешкало 90 чоловіків і 98 жінок), **село Архипівка** (523 чоловіки і 549 жінок), **село Буда Воробйовська** (517 чоловіків і 493 жінки), **село Воробйовка**

(925 чоловіків і 919 жінок), деревня Галаганівка (428 чоловіків і 410 жінок), деревня Гремячка (або Косовичка — 152 чоловіки і 133 жінки), село Залізний Міст (673 чоловіки і 619 жінок), хутір Кожухів (38 чоловіків і 46 жінок), хутір Карасі (34 чоловіки і 16 жінок), село Костобобр (на р.Коста — 1409 чоловіків і 1431 жінка), залізнична станція Костобобр (або хутір Залізники — 12 чоловіків і 10 жінок), хутір Кравченків (11 чоловіків і 7 жінок), хутір Кріулькин (33 чоловіки і 36 жінок), деревня Леонівка (або хутір Павловський — 392 чоловіки і 397 жінок), хутір Леусевка (на р. Коста, біля озера — 74 чоловіки і 39 жінок), хутір Лизогубів (21 чоловік і 23 жінки), хутір Ляхів (Магонін — 60 чоловіків і 64 жінки), хутір Максимихин (8 чоловіків і 7 жінок), хутір Сидоракін (7 чоловіків і 5 жінок), хутір Ферубкин (8 чоловіків і 7 жінок), хутір Хролов (48 чоловіків і 54 жінки), хутір Чайкин (104 чоловіки і 109 жінок) [31].

Дані про кількість населення у с.Костобобр, станом на 1902 р.:

Соціальне походження	кількість дворів	чоловіків	жінок
дворяни	2	10	8
козаки	32	112	128
міщани	2	6	5
рядові військові	102	357	340
селяни-власники	325	1105	1108
Усього:	463	1590	1588

На 1902 р. цурковий завод Дуриліних виробляв цукру, патоки і жому на суму понад 100 тис. крб. на рік (працювало понад 200 робітників) [32].

Начальником поштово-телеграфного відділення на 1903 р. у с.Костобобр був колезький секретар Іван Павлович Товстоліс [33].

У 1903 р. після смерті М.Дуриліна маєток, землі, ліс і завод придбали купці —брати Асееви, які усю орну землю та сінокіс здали в оренду купцю Белкину, керувати цукровим підприємством доручили Смирнову і продали ліс купцю Ісаку Лазаровичу Гильману (І.Гильман на території станції Угли-Завод побудував лісопильний і маслوبيйний заводи) [34].

У 1904 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній дав своє благословіння прихожанам Покровської церкви с.Костобобра Прохору Мазепі і Олексію Мокеенку за пожертви до цього храму. Перший пожертвував св.плащаницю з гробницею (вартістю 265 крб.), другий — запрестольний хрест (вартістю 65 крб.) [35].

На 1906 р. на Костобобрівському цукровому заводі працювало 178 робітників. У 1907 р. у с.Костобобр під час огляду єпархії перебував єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній. 27 серпня 1907 р. вікарій Чернігівської єпархії єпископ Нестор також відвідав село [36].

«Свекло-цукровим заводом» у селі продовжували володіти брати Асееви, Узруєво-Іванівським лісопильним заводом — М.Вітенберг і А.Дунаєвський (на х.Іванівський, Новгород-Сіверського повіту) [37].

Революційні події (1905–1907 рр.) знайшли свої прояви і у Костобобрі. Так, 1 серпня 1907 р. невідомим пострілом з револьвера був поранений місцевий волосний старшина Прохор Харлампійович Завадський. Вночі 14 жовтня 1907 р. від підпалу в ур. Невмивака біля Костобобра згоріли дві клуні з сіном, одна з яких належала поліцейському стражнику Юхиму Медведку, а інша — селянину Седькову (син останнього також служив стражником). 17 жовтня 1907 р. бандитами був поранений пострілом у голову місцевий становий пристав А.І.Тарасевич (на квартирі). Пристав лікувався у Київському військовому шпиталі (професор Кочаровський провів операцію — витяг кулі). 28 жовтня 1907 р. у маєтку купців Михайла та Олександра

Асеєвих при х.Леусевка Новгород-Сіверського повіту від підпалу згоріла клуня з запасами корму та інвентарем (збитки на суму 5100 крб.). Ввечері 30 листопада 1907 р. внаслідок підпалу вогнем було знищено клуню з хлібом волосного старшини П.Завацького (збитки — на 865 крб.). 9 липня 1908 р. біля ст.Угли була пограбована контора лісопильного заводу купця І.Гильмана [38].

Неприємні події продовжували переслідувати цукрозаводчиків села й надалі. Так, 23 червня 1910 р., вночі, на подвір'ї цукрового заводу братів Асеєвих, розпочалася пожежа (від підпалу). Пожежа виникла на дров'яному складі. Вогонь вдалося локалізувати. Було знищено тільки заводський магазин, розташований поблизу [39].

У 1911 р. у селі відбулася велика подія: завершено будівництво і проведено освячення нової Свято-Вознесенської церкви. Храм і дзвіниця були дерев'яними, на кам'яному фундаменті. Церква мала три олтарі: середній — на честь Вознесіння Господа, правий — на честь святого Миколая, лівий — Архистратига Михаїла (церкву почали зводити 1903 р.).

З 1906 по 1912 рр. з Костобобрівської волості на Далекий Схід Російської імперії виїхала 201 родина (1312 чол.) [40].

У 1912 р. на Костобобрівському цукровому заводі братів Олександра і Михаїла Васильовичів Асеєвих працювало 219 робітників, у цей же час на лісопильному заводі І.Гильмана при станції Угли-Завод трудилися 63 робітники. Брати Асеєви мали на території Новгород-Сіверського повіту і земельні володіння: Олександр Васильович — 3797 дес. землі і стільки ж Михаїло Васильович.

9 липня 1914 р. до села прибули: міністр юстиції Російської імперії Іван Григорович Щегловитов і чернігівський губернатор Ілля Іванович Стерлигов. У будинку Костобобрівського волосного правління проходила зустріч з місцевою владою (були присутні: волосний старшина, голова волосного суду, Ф.Ф.Юницький — голова з'їзду, А.В.Пуцин — голова земської управи, судді й земські начальники Новгород-Сіверського повіту). Потім на шести автомобілях гості поїхали до м.Новгорода-Сіверського, а губернатор повернувся через Костобобр до Чернігова [41].

Під час Першої світової війни на х.Новенькому, що був при цукровому заводі, жили солдати (вони відгодовували худобу на потреби фронту).

23 червня 1915 р. на ст.Угли-Завод згорів від пожежі лісопильний завод купця І.Л.Гильмана. На х.Узруй Новгород-Сіверського повіту стояв маєток, що належав дійсному статському раднику Павлу Олександровичу Демидову [42].

У 1915 р. у земській школі навчалося 127 хлопчиків і 48 дівчаток. Діяли церковно-приходська школа, народна бібліотека (розміщувалася у земській школі), якою керував викладацький склад цього навчального закладу. У селі працював фельдшер. Церковним старостою на той час був селянин Костянтин Опанасович Конотил (46 років).

Інформація про кількість населення у с.Костобобр, станом на 1915 р.:

Кількість дворів	чоловіків	жінок
408	1325	1434

До лютневої революції 1917 р. по селу нараховувалося 420 будинків, владу уособлював волосний старшина, що спирався на судового пристава, урядника і 12 поліцейських стражників. До 10 тис. десятин землі належало поміщику Асеєву. У селі діяли дві торгові лавки — Долгинова і Мурашковського. Фельдшером працював Артем Скопенко. Але населення зверталось в основному до бабок-шептух. Тільки А.П.Рева, син заможного селянина, мав вищу освіту. У селі було три велосипеди — у священика, трактирника Окуня, селянина Є.І.Кравченка. Діяло дві церкви [43].

4 березня 1917 р. у Костобобрі з московських газет дізналися про падіння царської влади. Селяни раділи: «Христос Воскресе!». Стражників розпустили (обирали виборних до міліції) [44].

18 квітня 1917 р. у селі святкували «День громадянського празника народной

свободи». Червоні прапори розвісили по хатах та установах. Відбулося урочисте богослужіння в обох церквах села «за многолетие народного правительства». Після чого натовп (понад 2 тис. чол.) пройшов з червоними прапорами по селу. На той час на цукровому заводі працювали полонені австрійці [45].

Наприкінці липня 1917 р. солдати 8-го важкого артилерійського дивізіону пограбували на х.Узруй маєток дійсного статського радника П.Демидова (забрали вино у пляшках на кілька тисяч карбованців) [46].

Наприкінці 1917 р. селяни самовільно описали цукровий завод і відібрали його у власників [47].

У квітні 1918 р. у село ввійшли німці, які залишалися тут деякий час. У листопаді 1918 р. представники влади гетьмана П.Скоропадського були заарештовані бійцями Жадівського партизанського загону (командир — Кирило Антонович Василенко) у Костобобрівському волосному правлінні [48].

На 1919 р. по Костобобрівській волості нараховувалося 1789 дворів і мешкало 12 тис. жителів. До складу волості входили такі населені пункти: **село Костобобр** (423 двори, 2813 мешканців), **деревня Леонівка** (93 двори, 687 мешканців), **деревня Премячка** (або хутір Косовича — 23 двори, 147 мешканців), **деревня Галаганівка** (88 дворів, 644 мешканці), **село Залізний Міст** (217 дворів, 1369 мешканців), **село Архипівка** (169 дворів, 1038 мешканців), **село Буда Воробійовська** (191 двір, 1353 мешканців), **хутір Внутрішній Бір** (33 двори, 230 мешканців), **село Воробійовка** (404 двори, 2662 мешканці), **хутір Карасі** (4 двори), **хутір Фролов** (8 дворів, 65 мешканців), **хутір Кожухів** (21 двір, 174 мешканці), **деревня Олександрівка** (або Радомка — 58 дворів, 437 мешканців), **селище біля ст. Костобобр** (17 дворів, 83 мешканці), **колонія Андреевка** (30 дворів, 220 мешканців), **хутір Кривулькин** (Криулькин — 10 дворів, 78 мешканців). У Костобобрівській школі на той час навчалося 169 учнів (з 1-го по 6-ий класи — 117 хлопчиків і 52 дівчинки), працювало шість вчителів (школа була відкрита у 1874 р.) [49].

Першим головою сільської ради став С.Бондаренко, а першим головою волостного виконавчого комітету — С.Мицук, секретарем — Лука Опанасович Костін. Першим секретарем комсомольської ячейки (виникла у 1922 р., до неї входило 12 чоловік) був Єлисей Романович Седень [50].

4 (16) квітня 1920 р. помер священник Михайло Мояровський, а на його місце було призначено священника села Шептаки Новгород-Сіверського повіту Дмитра Михайловича Веденського. У цьому ж році на посаду волосного військового комісара отримав направлення Трофим Гурійович Ременець.

На 1 січня 1922 р. у школі працювало п'ять вчителів (жінок), навчалося 160 учнів. У школі на заводі «Костобобр» була одна вчителька і вчилася 28 дітей [51]. У 20-х рр. ХХ ст. заможних селян називали «кулаками, єдиноличниками». Невеликі крупорушки були у кожному селянському дворі.

У 1924 р. секретарем Костобобрівського волосного виконавчого комітету працював Кирило Антонович Василенко. Того ж таки року в селі був створений перший колгосп «Червоний хлібороб» (активістами були Ф.М.Мазепа, І.М.Рубан, Д.М.Литвяк). 1926 р. с.Костобобр увійшло до складу Семенівського району. Колективізацію у селі проводили перші комуністи: Макар Раскот, Олексій Юркевич та Михаль Папко. До початку 1931 р. у селі діяло вже 9 колгоспів. До війни їх головами були: Ф.М.Рубан, С.В.Мельник, А.Г.Чапля, С.С.Мазепа, І.П.Циганок. Внаслідок колективізації були розкуркулені й зазнали репресій родини Гриценків, Кулаків, Завадських та ін. Григорій Каленикович Мазепа займався питанням збільшення кількості освічених селян. На 1934 р. педагогічний колектив сільської школи нараховував уже 18 працівників [52]. Під час голодомору 1932 - 1933 рр. багато людей померло, особливо дітей (у родини Корецьких на «Сковородці» померло 4 дітей), люди пухли від голоду. До війни у селі проживало багато євреїв. Так, єврей Марко займався пошивом капелюхів (мав у центрі населеного пункту «ларьок», де виробляв і продавав власну продукцію), його дружина Естерка шила одяг на швейній машинці. Авдашко Євдокимович Завадський (без лівої ноги, втратив її ще під час Першої світової війни) був відомим вальщиком

(робив валянки). З Семенівки привозили для продажу чоботи. Священиком у селі до Другої світової війни продовжував служити Д.Веденський.

25 серпня 1941 р. с.Костобобр було захоплено німецькою 3 танковою дивізією (командир — генерал-лейтенант В.Модель, майбутній — генерал-фельдмаршал) з 24-ого танкового корпусу 2-ої танкової групи генерал-полковника Г.Гудеріана [53].

Після захоплення села німцями (були і мадяри) протягом місяця (а можливо, і більше) на території села перебували радянські військовополонені. Їх тримали у церкві і за огорожею біля кладовища. Багато полонених померло (їх клали у ями поблизу). Після відступу противника деяких радянських воїнів перепоховали біля старого сільського кладовища (склали в одну могилу і насипали пагорб).

На території залізничної станції Костобобрів дислокувався гарнізон, що складався з мадярів (навкруги були облаштовані доти і дзоти, оточені колючим дротом). Відступаючи у вересні 1943 р., окупанти підірвали будівлю станції.

З вересня 1941 по вересень 1943 р. у школі Костобоброва постійно жили німці. Німецька рота зв'язку була розквартирована у сільській лікарні. Старостою у селі під час окупації був Кирило Митрофанович Седень. На підпільній роботі перебував Павло Олексійович Медведок (був поліцаєм). У с.Карасі з весни 1943 р. почала діяти підпільна група підлітків (13 — 16 років), до якої входили: Микола Павлович Денгуб, Михайло Романович Седень, його брат Степан Романович Седень та Степан Свиридович Любеч. Ця група робила диверсії на дорогах (ставили міни, пошкоджували телеграфний зв'язок). Підлітки діяли згідно з наказами партизанського загону ім.Чапаєва (командир — Г.С.Артозеєв). Міни їх навчив ставити командир диверсійної групи цього загону Олексій Євдокимович Шахов.

Перед відступом у вересні 1943 р. німецькі вояки три тижні жили по сільських хатах. У день відступу — «власовці з хрестами на грудях палили село. 19 вересня 1943 р. Костобобрів було звільнено частинами 137-ої стрілецької дивізії 48-ої армії. На фронтах Другої світової війни загинуло 232 уродженці села [54].

Ще до війни і після неї кожна селянська родина сплачувала такі податки державі (на рік): 25 крб. грошима, 40 кг м'яса, 250 яєць, 23 крб. «холостяцькі» (сплачували, навіть якщо було двоє дітей), податки на дерева і кущі. Якщо податки не сплачувалися у потрібний строк, то влада забирала домашню худобу.

Після війни фельдшером у селі працювала Уляна Григорівна (дівооче прізвище Гриценко).

Костобобрівська середня школа імені Б.Хмельницького діяла у приміщенні колишньої Покровської церкви.

У 60-х роках ХХ ст. Максим Гаврилович Білодід, Василь Михайлович Седень і Микола Леонович Гутора востаннє пофарбували зовні Вознесенський храм напередодні його закриття. Священиком на той час був Федір Тетьорник (помер у м.Конотоп у 80-х рр.). Мільян Миколайович Садовий (фронтвик) чистив колодязі.

Згідно з інформацією, яку надала мешканка села Уляна Карпівна Білодід (1927 р.н.), навесні, напередодні свята Пасхи, у 1979 р. мешканець села на ім'я Г. (член комуністичної партії), за наказом чернігівського керівництва підпалив Свято-Вознесенську церкву (отримавши за це пляшку горілки). Якраз у цей час у селі зводили будинок культури. Надійшли гроші і на проведення реставраційних робіт у церкві. Керівництво області, яке саме приїхало у село, вирішило, що краще ці кошти використати на добудову клубу. Тому таємно віддало наказ про підпал храму.

Найвідомішими уродженцями села є: Ісак Прохорович Мазепа — міністр внутрішніх справ в уряді УНР, голова уряду УНР у 1919 р. (народився 16 серпня 1884 р.), Степан Федорович Мазепа (дипломат, співробітник місії УРСР при ООН, навчався у Чернігові, Москві, його батько — Федір Максимович — організатор першого колгоспу у селі). Донька С.Ф.Мазепа — відома російська журналістка, правозахисниця Анна Політковська (народилася у Нью-Йорку, за іншими даними — у Чернігівській області). Дмитро Кирилович Ус — полковник, кандидат філософських наук, Михайло Кирилович Ус — підполковник, Іван Іванович Гаврюш — полковник, начальник Головного штабу військ ППО, Василь Федорович Фролов — капітан 1-ого рангу,

доктор наук, Микола Федорович Лобок — капітан 1-ого рангу, викладач Вищого військово-морського училища радіоелектроніки ім. А.Попова. Костобобрівську середню школу ім. Б.Хмельницького закінчив Президент України Леонід Данилович Кучма.

За окремими частинами («улицями, кутками») села закріпилися такі назви: Сквородка, Хрест, Зірка, Загора, План, Хлебороб, Гехар.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. навколо села були такі урочища: Конопінець, Архиповщина, Поливодино, Бабурщина, Довгія, Резки, Олесь, Ситиха під х.Почетуха Бродовське, Апахов бугор, Залізники (ст.Костобобр), Печарка або Погарка (на Стародубівській дорозі між с.Костобобр і с.Азаровка, р.Броди). Хутори: Колона (біля с.Буда), Почетуха, Ситихин (від прізвища селянки «Ситиха»), Кравченков, Дегтяренков, Горчиков.

Навколо села височіли три пагорби: перший — Кам'яна гора — за 4 версти на схід від Костобобра (за місцевими переказами, колись тут жив розбійник; у середині XIX ст. міщанин Микита Демиденко перекопав цей пагорб кількома каналами, бо сподівався знайти скарб); другий — Спаський — за 3 версти південно-західніше від села; третій — Гарницька гора — за 2 версти на південь від села.

Самогубців, які повісилися, ховали у канавах біля кладовища (священики у таких випадках не проводили служби). «Лодирем, трутнем» — називали тих мешканців, які мали небагато дітей або ж зовсім їх не мали. Для того, щоб пішов дощ, криниці чистили жінки-вдови (чистили 9 криниць і читали молитви).

У XIX - першій половині XX ст. мешканці мали великі отари овець. Розводили кролів, свиней («чушки» — свині). Пасічництвом майже не займалися. Тільки брати Білоуси до Другої світової війни і після розводили бджіл. Мешканці вживали хлібний квас, кисіль (з вівсяної муки), «кулагу» (з грецької муки), «медавуху» (вважали за вино, робили з меду). Горілку виробляли з цукрових бураків. З картоплі робили деруни, «бульбяники». З гречаної муки — «бліни». «Дежки» використовували для зберігання хліба, бочки — для соління огірків та грибів. З липи робили дерев'яний посуд.

Населення займалося полюванням, збиранням грибів (які називали «губами»). Збирали рижики, масляки, опеньки, хрящі. У Зеленої році (за Гехаром) збирали лісові горіхи (з 18 серпня).

З конопель ткали полотно, з якого шили чоловічі штани, виготовляли скатертини тощо. До Пасхи треба було виткати усе полотно. У п'ятницю ніколи не ткали.

Мешканці Костобоброва носили лапті («постоли»), «обори» (з мотузками на лаптях), чоботи, валянки. «Сорока» — жіночий капелюх — одягався під хустину. «Поньова» — жіноча спідниця (один фартух спереду, а інший — ззаду, з боків — прорізи). «Корсетка» — коротенька жилетка з хвостиками. Одяг вишивали «настиланням» (гладь) та болгарським хрестом. Плели мережива (їх нашивали на сорочки, хустинки).

Для прання білизни використовували «кочулку», деревний попіл («купна зола») слугував пральним порошком.

«Примостка» — дерев'яна секція, що приставлялася до лави (для сну). Складові печі: запечек, припечек, комен, черена, юшка, підпіччя.

Для маленької дитини використовували полотняну люльку, а для більшої — дерев'яну люльку. «Піали» — пристрій (шалаш) для виносу маленької дитини у поле.

«Сніданки» так називали людей, що приносили під час весілля молодим сніданок.

Деякі слова, які вживають у селі: берд (полотно у ткацькому верстаті), гарба (віз з двох дробин), гумно (приміщення для молотьби), діван (дерев'яна, різьблена лава зі спинкою), доловка (підлога з глини), жлукта (дїжка, що не має дна), кайстри (частина стебла льону), кік (кукурудзяний качан), кладка (настил з дошок на річці для прання), клеть (окреме приміщення для зберігання харчів), клямка (залізний пристрій у дверях), кузікі (гудзики), купа (торф), мост (підлога з дерева), овін (дерев'яна будка у stodолі, де сушили снопи), повець (дах над сільськогосподарськими будівлями), подворотниця (дошка під ворота двору), прясло (забор), пуня (клуня), секар (капка), сенци (сіни), спод (спідня білизна), стекалень (деталь ткацького верстата), трепкач (полотняна сумка, у якій носили з собою обід), трьома (трям; центральна дошка на

стелі), хвіртка (калитка), цебер (таз з «ушами»), чепела (пічний рогач для сковороди), шандура (спідниця, «спадниця»), шележкі (техніка вишивання), шибкі (скло у вікнах), широтва (цебер без «ушей»).

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. — Спб., 1851. — С. 17; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский. — Брянск, 2008. С. 220 — 221; Судиенко М. Материалы для Отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 60 — 61; Филарет (Гумилевский). Новгород-Северский уезд // ЧЕИ. — 1872. — № 13. — Часть неофициальная. — С. 286 — 288.
2. Центральний Державний Архів України. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 959. — Арк. 76.
3. // Киевская старина. — 1884. — Квітень. — С. 11.
4. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 770, 773 — 838.
5. Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — Спб., 1866. — С. 25 — 26, 30.
6. Там само. — С. 110, 112 — 113.
7. // Черниговские епархиальные известия (далі — ЧЕИ). — 1861. — № 14. — Часть официальная. — С. 176.
8. // ЧЕИ. — 1863. — № 6. — Часть официальная. — С. 53 — 55.
9. // ЧЕИ. — 1867. — № 15. — Часть официальная. — С. 567 — 572.
10. // ЧЕИ. — 1867. — № 13. — Часть официальная. — С. 430 — 432.
11. // ЧЕИ. — 1869. — № 16. — Часть официальная. — С. 499.
12. Журналы очередного заседания Новгородсеверского уездного земского собрания 1888 года. — Чернигов, 1889. — С. 39 — 40; // ЧЕИ. — 1875. — № 18. — Часть официальная. — С. 375.
13. Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году // ЧЕИ. — 1878. — № 6. — Часть официальная. — С. 127; № 8. — Часть официальная. — С. 165–167; № 12. — Часть официальная. — С. 217–219.
14. // ЧЕИ. — 1878. — № 23. — Часть официальная. — С. 351.
15. // ЧЕИ. — 1878. — № 8. — Часть официальная. — С. 155 — 158.
16. // ЧЕИ. — 1886. — № 1. — Часть официальная. — С. 26.
17. // ЧЕИ. — 1888. — № 10. — Часть официальная. — С. 418 — 421.
18. Календарь Черниговской губернии на 1890 р. — Чернігів, 1889. — С. 26 — 47, 165.
19. Календарь Черниговской губернии на 1891 р. — Чернігів, 1890. — С. 35, 43, 211.
20. ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 4. — Спр. 1566 а. — Арк. 338 — 339.
21. Календарь Черниговской губернии на 1893 р. — Чернігів, 1892. — С. 84, 86, 91, 96, 97, 100, 107, 118, 122, 162; Календарь Черниговской губернии на 1894 р. — Чернігів, 1893. — С. 63.
22. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1899 г. — Чернигов, 1901. — С. 255.
23. Там само. — С. 399.
24. Календарь Черниговской губернии на 1898 г. — Чернигов, 1897. — С. 85 — 86, 91, 234, 242, 288 — 289; // ЧЕИ. — 1896. — № 22. — Часть официальная. — С. 631.
25. // ЧЕИ. — 1897. — № 5. — Часть официальная. — С. 103
26. // ЧЕИ. — 1897. — № 11. — Часть официальная. — С. 1 — 6.
27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Черниговская губерния. — 1905. — С. 1, 12, 25, 86, 112 — 113, 196 — 197, 254.
28. // Черниговское слово. — 19 грудня. — 1915. — С. 3 — 4.
29. Путеводитель по городу Чернигову. — Чернигов, 1900. — С. 151, 165, 181, 203.
30. Календарь Черниговской губернии на 1902 г. — Чернигов, 1901. — С. 111, 112, 114, 119; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. — Чернигов, 1902. — С. 113, 114, 116, 122, 169.

31. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года. — Чернигов, 1902. — С. 7, 9 — 10, 21, 32, 35, 42, 55, 65, 68, 79, 81, 83, 90, 97 — 98, 152, 171, 176.
32. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. — Спб., 1903. — Т. 1. — С. 447.
33. Календарь Черниговской губернии на 1905 г. — Чернигов, 1904. — С. 296 — 297.
34. Наш край родной, Семеновщина. — К., 2000. — С. 57.
35. // ЧЕИ. — 1904. — № 16. — Часть официальная. — С. 629.
36. // Черниговские губернские ведомости. — 1906. — 2 февраля. — Часть официальная. — С. 2; // ЧЕИ. — 1907. — № 15. — Часть официальная. — С. 502 — 505.
37. // Черниговское слово. — 25 вересня. — 1907. — С. 2.
38. // Черниговское слово. — 4 серпня. — 1907. — С. 2; 19 жовтня. — 1907. — С. 3; 20 жовтня. — С. 3; 30 жовтня. — 1907. — С. 3; 6 листопада. — 1907. — С. 2; 6 грудня. — С. 2; 12 грудня. — 1907. — С. 2; 13 липня. — 1908. — С. 3.
39. // Черниговское слово. — 2 липня. — 1910. — С. 3.
40. // Черниговская земская неделя. — 1914. — 11 апреля. — С. 7.
41. // Черниговское слово. — 1914. — 25 июля. — С. 3.
42. // Черниговское слово. — 9 квітня. — 1915. — С. 4; 1 липня. — 1915. — С. 4.
43. Яценко П. Костобобров за полвека // Красное Знамя. — 1967. — 20 мая. — С. 2.
44. // Черниговская земская газета. — 31 березня. — 1917. — С. 7.
45. // Черниговская земская газета. — 23 травня. — 1917. — С. 8.
46. // Известия Черниговских губернских исполнительных и продовольственных комитетов. — 25 серпня. — 1917. — С. 4.
47. // Черниговский край. — 3 січня. — 1918. — С. 4.
48. Матора В. Октябрьская революция и Гражданская война на Семеновщине // Красное Знамя. — 1966. — 11 июня. — С. 4.
49. ДАЧО. — Ф. Р-942. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк.95, 101; Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. — Чернигов, 1919. — С. 21.
50. Яценко П. Костобобров за полвека // Красное Знамя. — 1967. — 20 мая. — С. 2.
51. ДАЧО. — Ф. Р-593. — Оп.1. — Спр. 473. — Арк. 26.
52. Яценко П. Костобобров за полвека // Красное Знамя. — 1967. — 20 мая. — С. 2.
53. Гудериан Г. Воспоминания солдата. — Смоленск, 1999. — С. 153.
54. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 353.

В статье говорится о историческом прошлом с.Костобобров Семеновского района Черниговской области.

Ключевые слова: *село, крестьянин, школа, волость.*

The article says about the historical past s.Kostobobrov Semenov district of Chernihiv region.

Key words: village, a farmer, a school, district.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477.51)

Оксана Колесник

БЛАГОДІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У СПРАВІ ПОШИРЕННЯ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті досліджується вплив благодійності православної церкви та духовенства на поширення жіночої освіти в Чернігівській губернії в другій половині ХІХ- на початку ХХ століть.

Ключові слова: благодійність, православна церква, духовенство, жіноча освіта.

Уперше питання про жіночу освіту постало в ІІ половині ХVІІІ століття, і офіційною точкою відліку прийнято вважати 1764 р., коли Катерина ІІ видала указ про систему виховання благородних дівчиць у Санкт-Петербурзі при Воскресенському монастирі, який з часом став відомий як Смольний монастир, а за документами називався «Виховним товариством благородних дівчиць». Проте справді актуальним воно стало після реформ Олександра ІІ, які призвели до значних соціальних змін у суспільстві. Мережа духовних навчальних закладів, що підпорядковувалися Святійшому Синоду, становила досить значний прошарок у системі освіти дореволюційної Росії. Тож звернення до історії формування жіночої духовної освіти в Чернігівській губернії дасть нам можливість зрозуміти, яку роль відігравала благодійність церкви та духовних осіб у становленні та поширенні освіти серед жіноцтва усіх станів у другій половині ХІХ - початку ХХ століть.

У сучасних умовах дослідники виявили значний інтерес до проблем благодійності, зокрема значну увагу вивченню цього питання приділяють О.М. Донік, Ф.Я. Ступак, Ю.І. Гузенко¹ та ін. У своїх працях Г.В. Степаненко² звертає увагу на культурно-просвітницьку діяльність духовенства. Дослідженням питання церковної благодійності на теренах Чернігівської єпархії займалися М. Блакитний, Г. Полієнко, Н. Потій, О. Тарасенко³, приділивши значну увагу участі церкви в освіті населення. Проте їх дослідження стосувалися стану церковної освіти взагалі, а питання становлення та розвитку жіночої духовної освіти залишилося маловивченим. Тому ми ставимо собі за мету з'ясувати, яким чином православна церква впливала на формування мережі жіночих навчальних закладів та дослідити її благодійну діяльність у справі поширення освіти серед жіноцтва Чернігівської губернії в досліджуваний період.

Освіта українського народу завжди була пов'язана з церквою: майже при кожній

© Колесник Оксана Петрівна — заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету, аспірантка кафедри педагогіки та методики викладання історії Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

парафіяльній церкві існувала школа. Але із запровадженням кріпацтва спостерігається тенденція поступового скорочення кількості таких шкіл. Після реформ 60-х років XIX ст., коли Росія стала на шлях капіталістичного розвитку, виникає потреба у реформуванні шкільної системи. Частина освітянських зобов'язань була перекладена на державу і земства, проте православне духовенство продовжувало свою діяльність на шкільній ниві.

Духовну освіту можна було отримати у навчальних закладах, які відповідно до першого статуту, складеного у 1808 році Комісією духовних училищ, поділялися на три групи: нижча — включала повітові та парафіяльні училища, середня — духовні семінарії, вища — духовні академії. У Чернігівській губернії були представлені освітні заклади двох перших рівнів — середню освіту отримували в духовній семінарії, початкову — в духовних училищах, ланка народної (або початкової) освіти була представлена церковнопарафіяльними школами, недільними та школами грамотності⁴.

Різниця в освіті чоловіків і жінок існувала з самого початку розповсюдження християнства на Русі, що зумовлювалося місцем жінки і чоловіка у соціумі. Жінки не могли бути ні священиками, ні піддячими, ні приказними, і вже тому навіть кількість освічених серед них була меншою. Вважалося, що їхній обов'язок — бути господинею в домі, гарною дружиною і матір'ю. Саме на це і було спрямоване навчання дівчаток. Початкову (народну) освіту вони здобували у церковнопарафіяльних школах та школах при деяких жіночих монастирях⁵.

Про церковнопарафіяльні школи дбали громади, які об'єднувалися в парафіяльні опіки. Благодійна діяльність опік була спрямована як на забезпечення діяльності парафії, так і на облаштування школи, щоб надати своїм дітям можливість отримати початкову освіту. Часто опіку очолювала людина, яка мала можливість вкладати власні кошти на добродійних засадах на відкриття і утримання церковних шкіл⁶. Навчалися хлопчики і дівчатка разом, адже утримувати окремі навчальні заклади в межах однієї парафії було невигідно для громади. Більшість таких шкіл у Чернігівській губернії була відкрита в 1859–63 рр. за ініціативи преосвященного Філарета, який наказав духовенству відкривати їх навіть у своїх будинках, якщо не буде придатних приміщень. Таким чином, у 1860 році було відкрито 769 шкіл з 8 тисячами учнів, а в 1863 році було облаштовано 568 шкільних приміщень (головним чином на гаманцевий збір)⁷. Духовенство Чернігівської єпархії поступово розширює свою діяльність у справі поширення початкового навчання серед українського населення, ініціюючи і підтримуючи добродійні ініціативи парафіяльних опік, підтримуючи благодійників, що вкладали власні кошти та, власним прикладом показуючи, що освіта є одним з перспективних напрямків розвитку суспільства.

До кінця першої половини XIX ст. на українських землях практично не існувало навчальних закладів для дочок духовенства, за винятком шкіл при деяких жіночих монастирях. Проте монастирська освіта дівчаток поступово відходить у минуле. В той же час, при монастирях відкривалися притулки, і діти, що перебували там, могли отримати початкову освіту. Навчання та виховання в таких закладах здійснювалося на релігійно-моральних засадах. Так, у Ніжинському притулку для дівчат-сиріт нижчих воїнських чинів, які померли під час війни з Японією, на початку 1910 року перебувало 9 дівчаток, 5 з яких регулярно відвідували монастирську церковнопарафіяльну школу. За діяльністю притулку наглядали начальниця, настоятелька Ніжинського Введенського жіночого монастиря ігуменя Філідельфа та члени наглядової ради: голова — протоієрей Д. Степановський та члени — протоієрей О. Сахновський та протоієрей Л. Нежинцев⁸. Тож монастирі не припиняли своєї благодійної діяльності по наданню допомоги дітям-сиротам. Духовенство єпархії добровільно перераховувало грошовий збір на користь церковнопарафіяльних шкіл та притулків для дітей, про що обов'язково друкувалося в єпархіальному періодичному виданні «Черниговские епархиальные известия»⁹.

У другій половині XIX ст. ставлення суспільства та духовного стану до жіночої освіти суттєво змінюється. В 1867 році Священним Синодом була заборонена єпар-

хіальна практика, що дозволяла вирішити проблему матеріального забезпечення дівчат-сиріт шляхом закріплення за ними священно-церковнослужительських місць, які займали їхні батьки, з правом зайняти ці вакансії чоловіками, що з ними одружаться. До того ж, якщо раніше випускники семінарій одружувалися лише з дівчатами, які походили з духовного стану, то в другій половині XIX ст. ця ситуація змінилася, і тепер «... эти кандидаты получили большой простор и возможность в выборе себе невест из всех сословий»¹⁰. У цей час в єпархіях, за ініціативи місцевого духовенства, починають відкриватися жіночі єпархіальні училища¹¹. Підтримуючи жіночу освіту, церква в першу чергу керувалася Статутом жіночих єпархіальних училищ 1868 року і ставила собі за мету «...утверждение воспитанниц в истинном благочестии и правильное развитие характера, соответственно их будущему назначению...», а також можливість дати забезпечене майбутнє своїм вихованкам, адже по закінченні училища вони отримують статус домашніх учительок і таким чином матимуть змогу утримувати себе самостійно¹². Тож у суспільстві поступово укорінюється думка про те, що жінка має одержати можливість утримувати себе сама.

У Чернігівській губернії перше жіноче єпархіальне училище було відкрите в 1863 році з ініціативи Пресвященного Філарета. Він же виявився і першим по жертвувачем на цю справу, одночасно офірувавши 500 крб.¹³. Пам'ять про Святителю Філарета, як засновника жіночого єпархіального училища, після його смерті підтримувалася щорічним заупокійним богослужінням у церкві навчального закладу, яке правилося щороку 1 лютого¹⁴.

З 1869 року почали свою діяльність єпархіальні та окружні з'їзди духовенства, на яких вирішувалися і питання по фінансуванню освіти. Так, в 1883 році отці-депутати з'їзду духовенства Чернігівської єпархії виділили кошти на облаштування більшого приміщення для єпархіального училища. 1 жовтня 1980 році при Чернігівському єпархіальному училищі була відкрита зразкова початкова школа для дівчаток. Розміщалася вона в окремому приміщенні, облаштованому на подвір'ї училища на кошти, що були відпущені училищною радою при Святішому Синоді (5 тисяч крб.) та кошти єпархії (до 1,5 тисячі крб.). Користуючись правом безкоштовного навчання, а також підручниками, посібниками і всім приладдям, діти навчалися у школі Закону Божого, російської і слов'янської мов, письма, рахування, церковного співу та рукоділля. Головною метою заснування при училищі початкової школи було надання можливості ученицям 6 класу училища наочно знайомитися з веденням шкільної справи, самим спробувати застосовувати дидактичні знання до справи¹⁵. 11 квітня 1912 року за ініціативи архієпископа Василя (Богоявленського) в Миколаївському хуторі Новгород-Сіверського повіту було відкрито Друге єпархіальне жіноче училище із сільськогосподарським відділом. 17 вересня відбулося урочисте відкриття і освячення нового навчального закладу¹⁶. Утримання другого жіночого училища також лягло на плечі єпархії. До справи залучалися і благодійні кошти прихожан губернії, збір яких іноді мав цільове призначення. Так, у 1916 році при «...изнесении чудотворной иконы Троицко-Ильинской Божией Матери, в уездах Черниговской губернии собрано пожертвованной на расширение усадьбы Васильевского епархиального женского училища 5086 руб. 07 коп.»¹⁷.

Варто зазначити, що жіночі єпархіальні училища ніколи не були виключно становими, закритими навчальними закладами, в них могли навчатися дівчата будь-якого походження, якщо вони мали змогу сплачувати за своє навчання. Духовні жіночі навчальні заклади утримувалися за рахунок внесків від церков на утримання училища і церковно-коштных учениць, внесків від єпархіального свічкового заводу, внесків Єпархіальної опіки на утримання сиріт-вихованок, відсотків по білетах банку на капітали, що були пожертвовані різними особами на училище, плати за навчання тих учениць, які перебували на власному або напівказанному утриманні, внесків від вихованок за навчання музики¹⁸. Так, у 1909-10 навчальному році в училищі навчалось 542 учениці, з яких 515 — «духовних», решта — представниці інших станів. На повному єпархіальному утриманні перебувало 108 вихованок, на половинному — 46,

ще 14 одержували стипендії і утримувались за рахунок благодійників. У кошторисі по утриманню Чернігівського єпархіального жіночого училища на 1911 рік зазначалося, що 11 вихованок мали утримуватись за рахунок Чернігівської духовної опіки, 21 — Чернігівського єпархіального свічкового заводу, 1 — за кошти, пожертвовані п'ятьма благочинними округами Глухівського повіту. Також вказувалася сума, яку училище планувало отримати за навчання світських учениць, — 800 крб. за рік, адже у 1910 році за право навчання не духовні вихованки заплатили 900 крб.¹⁹

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що відкриття жіночих єпархіальних училищ стало наслідком змін у суспільстві взагалі й серед духовенства зокрема. Громадські основи існування духовенства стали іншими, і якщо раніше давати освіту дівчатам не було ніякого сенсу, лише як-небудь навчити їх грамоти та видати заміж за випускника семінарії, то тепер такий порядок речей став неможливим. Тож відкриття жіночих духовних навчальних закладів, на які «... духовенство охотно жертвует своїми последними крохами на устройство этих Училищ»²⁰, певною мірою вирішувало питання майбутнього не тільки дочок духовенства, але й сиріт духовного звання, даючи їм завдяки здобутій освіті шлях у життя і можливість своїми знаннями заробити собі на прожиття, займаючись освітньою діяльністю. В такий спосіб церква бралася за вирішення так званого «жіночого питання», тим самим даючи жінкам можливість бути повноцінними членами суспільства.

Духовний стан дав декілька поколінь жінок, які трудилися на освітянській ниві. Проте участь випускниць єпархіальних училищ в освітньому процесі поступово трансформується у необхідність їх подальшого навчання, тобто можливість здобути вищу духовну освіту. Із збільшенням кількості навчальних закладів виникає гостра необхідність викладання Закону Божого як обов'язкової дисципліни освітніх програм. У середніх навчальних закладах викладанням цього предмета займалися випускники духовних академій, але їх було недостатньо. Тоді церква і звертається до можливості відкриття вищих навчальних закладів, де випускниці єпархіальних училищ могли б отримати вищу богословську педагогічну освіту.

Ідею відкриття в Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту висунув єпископ Василій (Богоявленський). Зібрання міського духовенства Чернігова постановило відзначити 300-річчя царювання дому Романових придбанням палацу графа Заводовського в с. Ляличах Суразького повіту «...со всеми принадлежащими к нему зданьями и земельными угоди ями...», який «...Черниговская епархия жертвует для помещения института ведомства православного исповедания»²¹. На тому ж засіданні єпископ Василій офірував на цю справу 1 000 крб.²²

У 1913 році для купівлі і реставрації палацу було зібрано понад 20 000 крб. пожертвувань. Палац і 102 десятини землі були придбані за 65 тис. крб. 9 липня 1914 року під головуванням Чернігівського владика відбулося засідання ради і членів братства св. Михайла, де було вперше поставлене питання про заснування вищого педагогічного жіночого інституту з присвоєнням йому імені Романових. Передбачалося, що, окрім вивчення загальноосвітніх дисциплін, при інституті діятиме сільськогосподарський відділ²³. У 1915 році на єпархіальному з'їзді духовенства було прийнято проект «Положення о Романовском Черниговском епархиальном женском педагогическом институте» та рішення виділити для реалізації цього проекту 10 000 крб. і заснувати три стипендії від єпархії²⁴. Визначались керівні органи інституту: педагогічна рада для справ з навчально-моральної частини і попечительський комітет з господарських справ. Керівником інституту призначався єпископ Василій²⁵. Метою діяльності інституту було визначено «...доставлять высшее педагогическое образование лицам женского пола православного вероисповедания, для подготовки учебных заведений не только духовного, но и других ведомств, также нуждающихся в специально подготовленных преподавательницах»²⁶. До інституту приймалися дівчата, які закінчили повний курс навчання в середніх навчальних закладах. Термін

навчання становив чотири з половиною року. Вступні екзамени до інституту розпочиналися 9 вересня 1916 року²⁷.

Отже, питання вищої жіночої освіти не було для чернігівського духовенства недовсягнутою сферою його діяльності. Навпаки, робилося все можливе для того, щоб надати випускницям жіночих середніх навчальних (як духовних, так і світських) закладів можливість отримати вищу педагогічну освіту. Збиралися цільові пожертви серед прихожан єпархії, робилися добродійні внески як вищими духовними особами, так і простим духовенством. Ідея з відкриттям у Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту, «однорідного по характеру з Петроградським»²⁸, доводить, що духовенство чудово розуміло, що освічена жінка — це вимога часу.

Таким чином, жіноча освіта стає однією із тих нагальних проблем досліджуваного періоду, яку треба було вирішувати. Духовенство, як найбільш освічений прошарок суспільства, взялося за вирішення цього питання, допомагаючи парафіяльним опікам організовувати початкові школи, збираючи пожертви серед прихожан, безкоштовно навчаючи в цих школах дітей, відкриваючи жіночі єпархіальні училища та вищі духовні жіночі навчальні заклади, жертвуючи для цієї справи як власні кошти, так і збираючи цільові пожертви. Добродійні справи духовних осіб вказують на те, що вони чудово розуміли, що освіта дасть можливість дівчині влаштуватися в житті і самостійно заробити собі на прожиття. Тож, благодійні справи духовенства Чернігівської єпархії у сфері поширення жіночої освіти в кінці ХІХ - початку ХХ століть мали позитивні наслідки, проявляючись у збільшенні числа освіченого жіноцтва та подальшій соціалізації жінки в суспільстві.

1. Ступак Ф.Я. Історико-теоретичні засади феномену добродійності та громадської опіки в Україні / Ф.Я. Ступак // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Вип. 2. Матеріали Восьмої науково-практичної конференції (м. Глухів, 15-16 жовтня 2009 р.). — К. — Глухів, 2009. — С. 217 — 220. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ - початок ХХ століть) / О.М. Донік // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 160-174; Гузенко Ю.І. Громадська благодійність другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті рр. ХХ ст.) / Ю.І. Гузенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. — Випуск 3.29: Історичні науки. — Миколаїв: МДУ, 2010. — С. 255-264.

2. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ - початок ХХ ст.): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г.В. Савченко. — К., 2002. — 23 с.

3. Блакитний М. Церковна благодійність на території північного Лівобережжя у другій половині ХІХ — на початку ХХ століть (за матеріалами часописів «Чернігівские єпархиальные известия» та «Вера и жизнь»)/ М. Блакитний // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. — Вип. 8. — Чернігів, 2007. — С. 35-38; Полієнко Г. Благодійництво православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина ХІХ - початок ХХ століття) / Г. Полієнко // Сіверянський літопис. — 2006. — №6. — С. 49 — 54; Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.46-55.

4. Полієнко Г.О. Благодійництво та добродійність православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01 / Полієнко Галина Олексіївна. — Чернігів, 2011. — 214 с. (С. 136)

5. 50-летие Успенской одноклассной церковно-приходской школы в г. Конотоп // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1911. — №2. — С.46; Отчет за 1910 год по учебно-воспитательной части Нежинского приюта для низших воинских чинов, умерших в войну с Японией // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С. 311 — 312.

6. 50-летие Успенской одноклассной церковно-приходской школы в г. Конотоп

// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1911. — №2. — С. 46-49 [46]; О деятельности приходского попечительства села Ваганич Городницкого уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. — 1873. — №16. — С. 271-280 [273].

7. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой её истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. Епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. — Киев: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. — 206 [158] с.

8. Отчет за 1910-й год по учебно-воспитательной части Нежинского приюта для девочек-сирот низших воинских чинов, умерших в войну с Японией. — // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С. 311-312 [312].

9. От Черниговской духовной консистории // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №6. — С. 161-167 [161-162]; От Черниговской духовной консистории // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №9. — С. 237-243 [239].

10. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [327].

11. Белякова Н. К истории женского духовного образования [Электронный ресурс] / Н. Белякова // Церковный вестник. — 2005. — №4 (305). — Режим доступа до журн.: <http://tserkov.eparhia.ru/numbers/history/?ID=1350>.

12. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [326-327].

13. Известия // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1868. — №12. — С. 545-546.

14. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой её истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. — Киев: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. — 206 [158-159] с.

15. Отчет о состоянии начальной образцовой женской школы при Черниговском Епархиальном женском училище за 1909-10 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №2. — С. 68-72 [68]

16. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.48.

17. Пожертвования на расширение усадьбы Васильевского женского епархиального училища // Черниговская земская неделя. — 1916. — №8. — С. 9.

18. Отчет о состоянии Черниговского Епархиального женского училища за 1909 — 10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №2. — С. 65 — 66.

19. Смета прихода и расхода по содержанию Черниговского епархиального женского училища на 1911 год. Приложение к №11 офиц. части Черниг. епарх. известий за 1911 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С.1-51 [2-3].

20. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [328].

21. Романовский высший женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №45. — С. 8.

22. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.46-55 [48].

23. Объяснительная записка к Уставу Романовского Черниговского Епархиального педагогического женского Института в Ляличском дворце Суражского уезда // Вера и жизнь. Часть неофициальная. — 1914. — №17-18. — С. 9 — 11.

24. К вопросу об учреждении епархиального женского педагогического института // Черниговская земская неделя. — 1915. — №47. — С. — 7.

25. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) /Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.48.

26. Романовский высший женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №45. — С. 8 — 9.

27. Черниговский учительский институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №37. — С. 5.

28. Романовский женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №39. — С. 8.

В статье исследуется влияние благотворительности православной церкви и духовенства на распространение женского образования в Черниговской губернии во второй половине XIX - начале XX веков.

Ключевые слова: благотворительность, православная церковь, духовенство, женское образование.

The article examines the impact of philanthropy and the clergy of the Orthodox Church to the spread of female education in the Chernigov province in the second half of XIX — early XX centuries.

Keywords: charity, the Orthodox Church, the clergy, women's education.

РОЗВІДКИ

УДК 392.33.055.62(477.5-17)«17»

Володимир Маслійчук

ДИТИНА НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Автор стверджує, що з огляду на панування традиційних соціальних відносин на Північному Лівобережжі, ставлення до дитини тут було особливим і подекуди м'якшим, аніж це ми можемо спостерігати в сусідніх регіонах. Дитина рано відокремлювалася від родини, але, вочевидь, зберігалася певна прив'язаність до неї та існували ціннісні настанови.

Ключові слова: дитина, підліток, виховання, родина.

Вивчення історії дитинства є одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки. Саме в дитинстві індивід набуває всіх необхідних навичок, засвоює моделі поведінки та культурні коди певної спільноти. Тож дослідження змін у ставленні до дитини на тому чи іншому етапі розвитку суспільства дуже важливе для розуміння історико-культурних процесів. Історія дитинства допоможе краще осмислити минуле України, культурну самобутність, виявити вживані педагогічні практики та з'ясувати специфіку взаємодії громадських і державних структур у галузі опіки, медицини, виховання. Цей досвід необхідний для розв'язання низки сучасних проблем.

Також слід розглянути дитячий та підлітковий світ у широкому контексті культурних трансформацій, політичних змін та великих освітніх реформ, урахувавши регіональні особливості дорослішання. Період другої половини ХVІІІ ст. в Лівобережній Україні найкраще підходить для цього, а тлом для студій постає скасування козацької автономії Гетьманщини, секуляризаційні нововведення Російської імперії та загальна зміна ставлення до дитини в Європі (істотно висвітлена історіографією¹).

Для історії України того часу важить і певна локалізація такого дослідження. Північне Лівобережжя (без родючих ґрунтів Полтавщини та Переяславщини), осереддя державності Гетьманщини із пануванням річпосполитських традицій з «Литовським статутом» та традиційних козацьких громадських звичаїв — дуже привабливе для низки порівнянь і нових відкриттів². Виокремлена ще першим істориком-просвітником Яковом Марковичем³ ця частина «Малоросії» є місцем зустрічі українського, білоруського і російського етносів зі своїми традиціями та особливими контактами. До того ж народні традиції в цій частині України відіграють істотну роль, що певним чином увиразнює проблематику дитинства.

Вивчення історії дитинства та дитини в Україні перебуває у зародковому стані. Останнім часом з'явилася низка цікавих досліджень з історичної демографії, представлених роботами полтавських істориків Ігоря Сердюка та Олени Замури⁴, чий розвідки дотичні до цього напрямку. Але загалом таких робіт обмаль для розуміння змін у системі дорослішання та для ґрунтовних висновків щодо змін у ставленні до дитини.

Мета нашої статті — висвітлити проблематику історії дитинства на території Північного Лівобережжя, визначити загальне й особливе, спробувати зрозуміти специфіку культури.

© Маслійчук Володимир Леонтіївич – кандидат історичних наук, доцент Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м.Харків).

Традиційні соціальні відносини того часу й, відповідно, характерне ставлення до дитини та її народження на цих теренах відомі завдяки етнографічним записам. Великий адепт Просвітництва і досить суперечливий у своїх оцінках Панас Шафонський, характеризуючи населення Чернігівського намісництва, описував і його життєвий цикл.

Народження дитини наприкінці XVIII ст. пов'язувалося з масою забобонів та святкувань, а також із відведенням особливої ролі повитусі. Як подає Шафонський у записах 1786 р., одразу після народження дитини батько й мати посилають повитуху до родичів та приятелів, передаючи їм хліб та сушені яблука, груші, сливи, вишні (інколи родзинки та узвар), таким чином повідомляючи про подію. Заможніші ж замість узвару передавали пляшки з вином (виноградним), а також пряники чи хліб (а якщо адресат проживав на віддалі, то часом долучались і супровідні листи). Усе це було своєрідною формою запрошення на народини. Притому, вказує етнограф, гості, відвідуючи «родильницю», нічого не кладуть їй «на зубокъ» (себото, напевне, нічого не дарують), хоч раніше на народини й на хрестини ходили з хлібом, але зараз такий звичай залишився лише у простолюду. Ще один момент у записах Шафонського, пов'язаний із особливістю церковних звичаїв на українських землях: дитина при хрещенні не занурюється у воду — священик лише окроплює новонародженого⁵. Символізація й бучне святкування народження свідчать про значну роль дитини й дитинства у житті тогочасного суспільства.

Архівні матеріали підтверджують спостереження Панаса Шафонського, проте там ідеться і про ширший контекст: наявність дітовбивства (небажані чи позашлюбної дитини)⁶, контроль громади над статевою поведінкою, особлива роль баби-повитухи у традиційній спільноті. Досить цікава справа про бабу-повитуху зберігається у фонді Новгород-Сіверської намісницької управи. У ніч на середу на третьому тижні Великого посту 1783 р. Параска Ремісниченко з містечка Серединна Буда народила незаконно немовля та, щоб приховати злочин, таємно віднесла «небаблену» дитину під хату баби-повитухи Гликерії Люлихи, загорнувши в полотно та кожушину. Люлиха те дитя «перебабила» та й одразу покумували: донька Гликерії Єлизавета та міщанин Яків Костенецький стали «восприемниками». Про це все Люлиха розповіла священику Федоровичу та місцевим мешканцям із тим, щоби з'ясувати, чиє ж немовля. Солдатка-великороска Анастасія Петіна заявила, що дитина її й навіть дала Люлісі два рублі, аби та повернула маля. Однак не змогла надати доказів, що була породіллею, й довести, що дитина справді її. Та й Люлиха запевнила, що не приймала пологів у Петіної. Згодом виявили й справжню матір, яку суворо покарали за перелюб⁷.

Цей епізод важливий для інтерпретації ролі й місця повитухи в житті громади. Як бачимо, вона знала, як повестися в такій ситуації, мала певний авторитет (саме під двір Люлихи горопашна мати віднесла дитину, аби «побабити») і брала на себе відповідальність за подальшу долю новонародженого. Тобто баба-акушерка виступала не лише як народний лікар для матері й дитини, а й відігравала важливу суспільну роль⁸.

Однак ставлення до дитини на цьому просторі не було однозначним. Зокрема, це простежується на прикладі різних соціальних прошарків.

Заможні старшинські роди намагалися «вивести у світ» дитину як годиться для спадкоємця статусу і матеріальних благ. Питання про виховні пріоритети й ідеали XVIII ст. на Лівобережній та Слобідській Україні належним чином не простудійовані. Утім, можна зробити певні висновки, розглядаючи такий цікавий документ, як духівниці. У своїх заповітах представники козацької старшини чітко підкреслювали, якими мають бути їхні нащадки та спадкоємці. Вони повинні були дбати про примноження добра, не продавати успадковані маєтності, жити мирно з родичами, не ображати рідню, здобути освіту⁹. Дитина, досягши певного віку, віддавалася на навчання грамоти й, вочевидь, часто не до колегумів, навчання у яких ставало становим, винятково для духовенства. Приміром, у Ромнах син сотенного отамана Петро Запороженко був відданий у місцеву управу, а потім до магістрату навчатися читати й писати¹⁰. Існували й інші шляхи виведення дитини в «люди». Таку ситуацію кінця XVIII ст. яскраво описує Матвій Лазаревський з Конотопського повіту.

Козаки, шойно навчивши дитину писати й читати у дядька, прилаштували її через хабарі (без служби) одразу на посаду колезького реєстратора, а то й губерньського секретаря, таким чином звільнивши нащадка від податків й забезпечивши дворянське звання¹¹. Відтак дитина ще неповнолітньою віддавалася на службу, відокремлювалася від родини, потрапляючи часом у всілякі пригоди, як уродженець Почепа – відомий письменник Григорій Винський¹².

Звісно, йшлося передусім про хлопців, дівчата (жінки) були витиснуті із публічної сфери, не могли здобувати освіту, проте були залучені до процесу успадкування. Справи про суперечки жінок довкола майна складають вагомий відсоток судової документації Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва¹³. Поза тим існують певні відомості про виховання дівчаток із заможних родин. Цікаві дані про дівочу освіту цього прошарка знаходимо в чолобитній генерал-майора Петра Милорадовича на свою тещу Анастасію Полуботок від 3 жовтня 1789 р. Виявилось, що теща «выпросила у меня дочь Анастасію моимъ коштомъ и старательствомъ воспитаную и обученную всему тому чего законъ Божескій честность и характер Еѣ требовали для приобученія еще хозяйственныхъ упражненій»¹⁴. Отже, після домашнього виховання бабуся бере онуку в село Боровичі (Сосницький повіт Новгород-Сіверського намісництва) для навчання бути господинею.

Окремим завданням для заможних родин була опіка над сиротами, що з низки причин часто порушувалася, а опікуни прагнули обікрати сиріт. Такі справи дуже часті в судах Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництва. Наприклад, справа щодо опіки над дітьми новгород-сіверського міщанина Мартина Генкеля. Після його смерті дружина вийшла заміж за міщанина Журбу. Брат Мартина Петро Генкель 1783 р. писав у скарзі до Новгород-Сіверського намісницького правління, що маєтності брата розграбовуються, «сирітський суд» повинен описати майно й взяти під опіку дітей до повноліття, бо сам Журба за дітьми не дивиться й судам не кориться¹⁵. Порушення правил опіки, вочевидь, було доволі поширеним явищем у Лівобережній Україні¹⁶. Система опіки над сиротами була досить заплутоною: у якій ролі тоді залишалися вдови і яка частина чоловікового майна їм перепадала¹⁷ або, власне, як чітко визначити роль опікуна у розлогіій документації, що широко надавалася для авантур та підробок¹⁸. Саме оформлення чи переоформлення дворянського опікунства виявлялося тривалою справою, коли опікун помирав – це викликало чергові труднощі¹⁹. Окрім цього, сама система опікунства існувала при житті вдови й мала низку ексцесів. Приміром, удова, селянка Лубенського полку Феодосія Сосницька 1774 р. віддала половину майна свого сина зятеві Андрієві Тесленку, щоб той використовував майно до повноліття її сина Михайла²⁰. Ці моменти значення заможної дитини-сироти й ставлення до неї ще потребують уваги.

Світ нижчих прошарків населення виглядає складнішим і дещо інакшим. Саме щодо дітей цього прошарку держава виявляє низку просвітницьких ініціатив. 1 липня 1789 р. житель села Смолевич (Суразький повіт, Новгород-Сіверське намісництво) Артем Білченко ненавмисне убив свою дружину через ледь не втоплену нею коняку. Подружжя мало 8 дітей, із яких вижили три сини й дві доньки. Місцеві жителі засвідчили, що до трагедії 48-річний підсудний із дружиною не сварився й жив у згоді. Тож, урахувавши ненавмисність убивства та зваживши на дітей, суд виніс вирок, присудивши лише церковне каяття²¹. Власне, «зважання на дітей» – досить важливий чинник для характеристики пом'якшення покарання. Так само відзначимо й особливе ставлення до дитини у часті через неврожаї на цій території «голодні роки», прагнення вберегти дитяче життя, попри високий рівень дитячої смертності²².

Водночас слід визнати побутування й доволі традиційних суспільних взаємин для середовища народної маси, зокрема забирання дітей на службу за борги. У 90-і роки XVIII ст. Новгород-Сіверським верхнім земським судом розглядалася справа колезького асесора Лихошерстова з Коропа, який вимагав за позичені колись міщанкою Савицькою у нього гроші віддати її сина йому на службу²³. Траплялося, що дітей підманювали проїжджі купці і забирали із собою. У 1786 р. гусарський син Корній

Калюжний із Глухова був зваблений греком-купцем на службу за п'ять рублів на рік і вивезений до Чернігова²⁴.

Особливо важливим моментом для характеристики ставлення до дитини постає велика кількість сиріт чи дітей, що покинули родину задля навчання у ремісників чи заробітку. Це явище було доволі поширеним. Життя їхнє було досить суворим, а поводження із ними жорстоким. Прикладом може слугувати справа з Чернігівського совісного суду 1784 р. про знущання над «хлопцем» чернігівського землеміра Леонтія Лутавінова Терентієм Єпіфановим. Десятилітній син хазяїна Олексій Лутавінов та його приятель дванадцятилітній Олександр Тесленко (навчався землемірства у Лутавінова-старшого) забили канчуками чотирнадцятилітнього Терентія, бо той буцімто часто втікав. Однак суд виявив класову сутність: оскільки свідками знущань були «мужики», а убивці вважалися дворянами, то свідчення простолюдинів не взято до уваги, хоча й була лікарська експертиза. В результаті підлітків-злочинців направили до «смирительного дома» на півроку²⁵.

Окремий аспект «навчання» пов'язується з приїздом іноземців на територію Малоросії та Слобожанщини, до того ж не лише вчителів. Зокрема, в архіві Михайла Плохинського зберігаються кілька листів перукаря Мартіна Хука 1787 р. Виявляється, пани віддавали йому своїх кріпосних для навчання перукарського мистецтва за досить добрі гроші (25 рублів щомісяця), до того ж Хук «справляв» хлопцям одяг²⁶.

Дитяча праця була цілком звичним явищем, вона використовувалася від тяжких робіт до чищення маку²⁷. Проте питання про «науку», «найми» й «мандри» дітей чи підлітків виявляються значно істотнішими при наявності матеріалів судових установ. Наприклад, у 1785 р. в Конотопі вдова Явдоха Федчиха звинуватила свою племінницю й вихованку — сироту Уляну, що та, мовляв, украла гроші, втекла і вештається по Конотопу, крадучи в садках фрукти та виноград. Утім при розгляді справи Конотопський городовий магістрат звернувся до сусідів Федчихи — конотопських мешканців. Вони засвідчили чесну поведінку дівчини й заявили, що вона була у Федчихи змалку не на вихованні, а в «услуженні» й використовувалася тіткою для різних робіт²⁸. Діти-сироти чи слуги-підлітки використовувалися опікунами та навчителями як робоча сила без огляду на родинні зв'язки чи вікові відмінності. А наймачі часом обдурювали неповнолітніх наймитів, як, наприклад, піп Петро Сохацький із села Волковець Роменської протопопії 1751 р. не заплатив Родіону, сину вдови Сокотихи²⁹. Усі ці суперечки щодо використання праці й експлуатації дітей та підлітків — характерна риса соціальних відносин того часу.

Але водночас стратегії поведінки сиріт або рано відокремлених від родини дітей могли бути доволі різноманітними. Важливим було навчання у «школах», особливих дворах і хатах при церквах, де не лише навчали грамоти, але й дозволяли жити волоцюгам та немічним. Перебування там дитини теж часто пов'язувалося із майбутньою девіацією. Так, у 1785 р. у містечку Носівці школярі Лук'ян Шевченко та Пантелеймон Нечипоренко вкрали із Преображенської церкви гроші. Тут знову натрапляємо на спроби держави звернути увагу на неповнолітнього й у цьому разі перевиховати злочинця: за рішенням Чернігівського совісного суду Шевченка мали віддати б у робітний дім для відробітку украдених грошей, які підлітки пропили. Однак у Чернігівському намісництві такого закладу не було, й тому вирішено було віддати хлопця для відробітку 12 рублів 80 копійок комусь у найми, але й цього не вдалося, тоді Шевченка віддали рідні на поруки³⁰.

Висвітлюючи актуалізовані проблеми, слід зважити окремо саме на регіональну специфіку й висловити досить сміливе припущення. З огляду на панування традиційних соціальних відносин на Північному Лівобережжі, ставлення до дитини тут було особливим і подекуди м'якшим, аніж це ми можемо спостерігати на теренах поблизу рухливого прикордоння Полтавщини й Слобожанщини з великим простором для втеч та істотними змінами унаслідок імперської політики³¹. На Північному Лівобережжі дитина рано відокремлювалася від родини, але, вочевидь, зберігалася певна прив'язаність до неї та існували ціннісні настанови. При цьому можемо погодитися, що це припущення ще потребуватиме суттєвих емпіричних перевірок і може бути спростоване.

1. Арьес Филлип. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999; Hanawalt Barbara. Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History. – Oxford University Press, 1993; Kirby Peter. Child Labour in Britain, 1750 – 1870. – New-York, 2003; Żołądź-Strzelczyk Dorota. Dziecko w dawnej Polsce. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006 тощо.

2. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. (Зб. ІФВ ВУАН №95). – К.: ДВУ, 1928. – С.101 – 117.

3. Маркович Я. Записки о Малороссии ея жителей и произведениях. – Ч.1. – СПб., 1798. – С.41 – 42. Для Марковича – це «средняя Малороссия», що відрізняється від півночі, Полісся, де чимало «литвинів» (білорусів), і від родючих південних територій між Ворсклою і Остром.

4. Сердюк Ігор. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 1 – 2. – С. 196 – 202; Його ж. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 133 – 134. – С.55 – 62; Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. – 2009. – №3 – 4. – С.207 – 212.

5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное в 1786 году. – Киев, 1851. – С.27. Пізніші етнографічні дані щодо народження дитини див.: Маркович А. Родинные обряды (Этнографический очерк) // Записки Черниговского статистического комитета. – Чернигов, 1869. – Кн. 2. – С. 341–347; Досить вагомою є робота: Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – Киев: Наукова думка, 1981; Логвин В.Родильна обрядовість українців: минуле та сучасне // Родовід. – 1994. – № 7. – С.38 – 43 тощо.

6. ЦДІАК України. – Ф.1508, оп.2. – Спр.21, 27, 90, 164, 171, 177, 178, 183 тощо; Ф.1510, оп.2. – Спр. 259, 450 тощо.

7. ЦДІАК України. – Ф.206, оп.5, спр.317. – Арк.2,3,7. Цікаво, що 1783 р. карали Параску Ремісниченко за перелюб по універсалу гетьмана Данила Апостола 27 грудня 1727 р. бити «кнутами и киями» жінку висікли «плетьми».

8. Гаврилюк Н.К. Картографирование. – С.67 – 71. Баба навіть ходила сама до попа отримувати ім'я; див. також: Сердюк Ігор. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень)// Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4. – С. 214 – 220.

9. Барловська А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С.33 – 36.

10. ЦДІАК України. – Ф.1894, оп.1, спр.235. – Арк.5.

11. Лазаревский М. Памяти мои // Український археографічний збірник. – 1927. – Т. 3. – С. 41.

12. Див. його яскраву мемуарну працю «Мое время». – Петербург, 1914 з багатьма спогадами про своє дитинство й ідилічну картину «Малоросії», де панує любов і повага до батьків. Досить яскраво незалежні погляди Григорія Винського охарактеризовано на багатому архівному матеріалі в радянський час: Рабинович М.Д. Суспільно-політичні погляди Г.С. Винського // Український історичний журнал. – 1967. – 2. – С.64 – 71.

13. Див. ЦДІАК України. – Ф. 1508 (Чернігівський верхній земський суд), оп.2 – Спр. 2, 4, 5, 8, 17, 44, 51, 58, 63, 66, 74, 77, 125, 130, 133, 137, 138, 140, 143 тощо; Ф.1510 (Новгород-Сіверський верхній земський суд), оп.2. – Спр. 3, 7, 10, 19, 34, 39, 44, 64, 93, 136, 160 тощо. Однак, визнаймо, що дані проблеми майнової незалежності жінки, за обмеження інших правових і публічних прав, були характерні для всього простору

Російської імперії. Див. цікаве дослідження: Маррезе Мишель Ламарж. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700 — 1861). — Москва: НЛЮ, 2009.

14. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.2, спр.32. — Арк.1, 2.

15. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.59. — Арк.1, 2, 5.

16. Див. наприклад: ЦДІАК України. — Ф.1510, оп.2, спр.34. — Арк.1, 4. «Проше-ніе» Уляни Кутневської щодо розподілу майна її першого чоловіка їх сину Андрію Дублянському, бо дядько по чоловіку Степан Дублянський не виконує правил опіки й не віддає дитині належних дворів із підданими.

17. Див. про таку плутанину: ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1178. — Арк.11.

18. Зокрема про таку ситуацію йдеться у справі з Новгород-Сіверського намісництва 1785 — 1789 рр. про привласнення опікуном сиріт Миколи Троцького Григорієм Белінським, див.:ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1180. — Арк.1, 2, 3.

19. Див. наприклад: ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1178. — Арк.3 тощо.

20. ІР НБУВ. — Ф.61, спр.1286. — Арк.1.

21. ЦДІАК України. — Ф.1510, оп.2, спр.516. — 1, 5, 34 і зв.

22. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 2008. — № 5. — С.94 — 99.

23. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр. 2367. — Арк. 1, 2.

24. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.192. — Арк.2.

25. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.76. — Арк.1, 10, 23, 68, 71.

26. Див. скарги Хука на неправильні з ним розрахунки невідомому адресату: ЦДІАК України. — Ф.2043, оп.1, спр.136. — Арк.1 і зв.

27. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.274. — Арк.2.

28. Державний архів Сумської області (ДАСО). — Ф.584, оп.1, спр.25. — Арк.6, 9, 12.

29. ДАСО. — Ф.960, оп.2, спр.197. — Арк.1 зв.

30. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.144. — Арк. 1 і зв., 34 — 35.

31. Розглядаємо цю проблему у книжці: Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці у Харківському намісництві 1780 — 1796 рр. — Харків, 2011.

Ребенок на Северном Левобережье Украины во второй половине XVIII в.

В связи с господством традиционных социальных отношений на севере Левобережной Украины отношение к ребенку было немного мягче, чем мы можем наблюдать в соседних регионах. Ребенок рано отделялся от семьи, но в отношении к несовершеннолетним сохранялась семейная привязанность, существовали ценностные мотивации.

Ключевые слова: ребенок, подросток, воспитание, семья

Child in the North of Left-bank Ukraine in the second half of XVIII century.

The author argues that there were given the dominance of traditional social relations in the North Left-bank Ukraine. Attitude towards the child here was special and sometimes softer, than we can observe in neighboring regions. Child was separated from family rather early, but apparently retained some attachment to it, and there were valuable guidance.

Key words: child, teen, education, family

Людмила Костенко

МАГІЧНІ ПРИЙОМИ ВПЛИВУ НА УРОЖАЙ У ПЕРІОД ОРАНКИ ТА СІВБИ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ

У роботі розглядаються народні магічні прийоми, за допомогою яких землероби намагалися вплинути на урожай та захистити його від втрат. Серед них «програмування урожаю», захист його через очищення, застосування апотропей.

Ключові слова: оранка, сімба, урожай, магічні прийоми, обрядові атрибути, «програмування урожаю», апотропей, очищення.

У галузі етнології досліджувалися аграрні звичаї та обряди різних регіонів України, в тому числі Лівобережного Полісся. Серед дослідників цієї теми були П. Чубинський, П. Іванов, Н. Сумцов, М. Максимович, К. Копержинський, Г. Базилевич, О. Кувеньова, С. Творун, Г. Скрипник, Г. Бондаренко, К. Кутельмах, С. Павлюк та інші.

Більше праць присвячено звичаям та обрядам, які супроводжували збирання урожаю зернових. Такий матеріал маємо і з Лівобережного Полісся [1]. До менш вивчених належать звичаї та обряди періоду оранки, сівби та дозрівання урожаю. З теренів Лівобережного Полісся є про це лише поодинокі відомості [4]. У цьому регіоні проводили дослідження російські етнологи: Н. Толстой, С. Толстая, Т. Агапкіна та деякі інші. Їх напрацювання плідні, проте більше стосуються святкової сторони народного календаря.

Ми зупинимося на звичаях та обрядах періоду оранки та сівби. Мета роботи — виявити народні магічні прийоми, за допомогою яких землероби намагалися вплинути на ріст рослин та захистити урожай від втрат. Через невелику кількість друкованих джерел з вибраного регіону, будемо спиратися на власні польові матеріали.

У давні часи вірили, що культурні рослини не ростимуть без участі людини. Тому через магічні дії, які ми назвемо «програмуванням урожаю», намагалися надати рослинам плідності, бажаних ознак та якостей. Магічний вплив на урожай мав відбутися за принципом імітативної магії і полягав у передачі характеристик одного предмета іншому.

У перший день оранки та сівби на поле приходили з крашанкою, яка символізувала плідність та зародження життя. У деяких місцевостях брали дві крашанки, оскільки вірили, що плід рослини, як і людський, з'являється на світ від пари. «В сентябрі іде чоловік орать, баба сидорок налаштує, дві щоб були крашанки, щоб пара була зерняти, щоб не був колосок голий». Крашанки сівач мав з'їсти, а шкаралупи посіяти разом з зерном [11]. Подібні звичаї побутували також у інших народів. Німці у перший день оранки яйця з'їдали, а шкаралупи кидали під колеса плуга, їх також примішували до посівного насіння [10, 153].

Щоб надати рослинам бажаних ознак, використовували предмети, котрі мали з ними якусь схожість. Насіння гарбузів сіяли з решета, щоб вони вирости такими ж великими [12]. У коробку, з якої сіяли льон, клали два яйця, «щоб головастий був». Щоб капуста була твердою, на город приносили камінь [16]. Після посадки картоплі у порожній кошик насипали землю, щоб так само наповнити його урожаєм

© Костенко Людмила Анатоліївна — науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України.

восени [15]. Подібні звичаї побутували і в інших регіонах України. На Рівненщині до насіння льону додавали яйця [17], один з кущів капусти накривали відром, щоб в'язалися великі головки [14]. На Поділлі перший кущ капусти накривали горщиком, а останній білою хусткою та прикладали каменем. Це робили для того, щоб капуста була завбільшки з горщик, біла, як хустка, і тверда, як камінь [9, 32]. Подібні звичаї побутували також у білорусів. Там жінки садили капусту у драних сорочках, зі щільно причесаними головами, для того, щоб культура мала багато листя, була гладенька і тверда [6, 52].

Намагалися «запрограмувати» також ті ознаки рослини, які від початку були їй притаманні. Так, щоб у льону «виросли жовті головки», біля ниви смажили та споживали ячню [18]. Коли сіяли огірки, одягали плетені постолі, не зав'язуючи волюки (мотузки). Пояснювали свої дії так: «щоб косіци такіє, як віршовки в лапте» [12]. У постолах також загортали грядки. «Дід посіяв огірки, надіває лапоть і заортає рядки» [19]. На Поділлі, щоб в'язалися огірки, на город кидали плетені кошики, мотузяні вузлики [9, 31].

Кількісний склад урожаю «програмували» за допомогою збільшеної порції насіння, посіяної у ріллю за один раз. Так, щоб жито виросло густим, у першу борозну кидали дві жмені зерна підряд [16]. Щоб вродило рясно гарбузів, у кожен лунку клали по 7 насінин [20].

Деякі атрибути, які застосовувалися в аграрних обрядах, входили до календарної системи свят. Серед них окраєць різдвяного хліба, з яким перший раз сіяли. «Батько одрізає різдвяного хліба, кладе за ікону, що курям кине, що заховає в землю, щоб родила» [26]. Насіння гарбузів, призначене для посіву, клали біля великодніх пасок, щоб вони виросли такими ж великими і солодкими [23]. Зі скибкою паски починали сівбу. «Як стануть розговлятися, кусочок паски кладуть за божницю. Як сіють льон, зернові, той кусочок беруть» [24]. На Рівненщині маленьку пасочку клали у кошик, з якого садили картоплю [14]. Рештки великодніх страв — кісточки поросяти, шкаралуши від яєць, шкурки від сала — закопували на ниві [25].

У дохристиянський період різдвяні та великодні страви символізували багатство плодів у новому аграрному сезоні. Очевидно, їхня символіка мала перейти до рослин. Із запровадженням християнства ці предмети почали вважатися чудодійними, завдяки церковному освяченню.

Змінили первісну символіку на християнську й інші аграрні атрибути. У деяких місцевостях для кращого урожаю у коробку, з якої сіяли жито, клали вербу, освячену у Вербну неділю [27], її також закопували на полі, щоб захистити посіви від граду [28]. За первісним же задумом верба, як швидкоростуча рослина, мала «поділитися» з культурами силою росту.

В аграрних обрядах використовували і такий атрибут як хрест. У багатьох місцевостях у посуд, з якого сіяли зернові, клали хлібні «хрещики», виготовлені посередині Великого посту. До того їх зберігали на покуті [23]. Також перше насіння кидали у ріллю навхрест [27]. Такі ж звичаї побутували у білорусів та росіян [6,51]. У деяких місцевостях на ниві закопували хрестом великодні крашанки [29].

«Програмували» урожай також за допомогою зерна із зажинкових та обжинкових атрибутів — «квітки», «бороди», «вінка». Його першим кидали у ріллю, «передаючи» таким способом урожайну силу від старого урожаю новому. До останнього часу ці атрибути освячували у церкві у день Преображення Господнього, по-народному Спаса [4, 164].

Для захисту урожаю від втрат застосовували прийоми апотропеїчної магії. Як апотропеї виступали предмети, що входили до календарної системи свят та наділялися християнською символікою.

Щоб захистити посіви від граду, у перший день оранки та сівби на поле приносили хлібні хрести, спечені посередині Великого посту. «На жито носили хрести, кришили, щоб град не побив» [27]. Хрести також закопували на чотирьох кутах ниви [21]. Щоб захистити урожай від граду, на поле приносили і баговіщенську проскуру

[22]. З такими ж атрибутами починали оранку та сівбу білоруські селяни [8, 79].

Щоб захистити рослини від бур'янів та від знищення птахами, на полі закопували великодні яйця та шкаралупи від них. «Шалупайки свячених яєць на поле — від зілля» [30]. «Святі яйця кругом посаженого — від галок» [31]. Щоб захистити посіви від птахів, проводили також обхідний обряд, під час якого поле обходили один раз або тричі, проговорюючи магічний текст [46]. У такий спосіб утворювали магічне коло, за межі якого птахи не мали проникнути. У Росії з цією ж метою ниву оборювали [2, 113].

До апотропеїчної магії відносимо і народні перестороги. Частина з них пов'язана з віруваннями у те, що урожай можна втратити через позичку. У перший день оранки та сівби нічого не позичали та не віддавали з двору, щоб не «віддати» урожай. «Як виїжджаєш садить картошку, нізя нікому нічого давать» [32]. Особливо не позичали посівного насіння, якщо своя нива була ще не засіяна, інакше вірили, культура «переведеться» [33]. На Поділлі надавали перевагу обміну зерном [9,31]. Також побутувало вірування, що урожай можна втратити, розмовляючи під час сівби з іншою людиною. «Як садиш гарбузи, ні з ким не говориш, не здраствуюєшся, щоб не забрала урожай» [34]. «Хто буде говорить, так мовчки, не говори ні з ким» [35]. На Київщині не розмовляли до кінця дня після сівби квасолі [37].

Думаємо, у випадку з позичкою та розмовами під час сівби «у дію вступав» принцип імітативної магії — урожай «втрачали» разом з предметом, який позичили, та зі словом, яке вийшло з вуст людини.

Інші перестороги стосувалися польових шкідників — птахів, черв'яків, мишей тощо. Частина з них пов'язана з віруваннями у те, що тварини розуміють людську мову та дії. Під час сівби проса не розмовляли, щоб горобці «не почули» та не випивали зерно [38]. Мовчки сіяли і кукурудзу, «щоб ворони не вибивали» [39].

Землероби вірили, що урожаю можна нашкодити, споживаючи на полі їжу. Також під час сівби заборонялося лузати посівне насіння. В іншому випадку ці дії, за принципом імітативної магії, мали спричинити поїдання рослин польовими шкідниками. Тому застерігали: «Ротом не ляпать, бо черва буде їсти» [17]. З тієї ж причини культури сіяли на голодний шлунок. «Гарбузи, подсолнух, покуль посаділі, не елі, шоб миши гряди не елі» [12]. Не снідавши, садили й помідори, «щоб не нападала тля» [40]. Щоб пташки не знищували соняшник, насіння для сівби вилущували «з тарілки, яку ніхто не лузав» [30].

Для захисту урожаю від знищення також застосовувалися прийоми очисної магії. Перед початком оранки та сівби окроплювали ниву, орачів, сівачів та робочу худобу свяченою водою. Цим намагалися зняти з них можливі негативні якості, які, вірили, перейуть до рослин [27]. Щоб їх знову не набувати, на полі не сварилися. У зв'язку з цим застерігали: «Коли що садиш, без ніякого скандалу» [41]. Щоб рослини не заростали бур'янами, чоловіки у перший день оранки та сівби одягали чистий одяг. На Поділлі одягали сорочку, в якій причащалися на Великдень [9,32]. У чистому одязі приходили на город і жінки. «На город як ідуть, шоб чистенька хусточка була і кохточка. Щоб людина вся чиста була, шоб на городі було чисто» [21]. Щоб ниви не заростали бур'янами, у посівне насіння також клали білі яйця, які сиволізували поле без трави. «Яйця варять, кладуть у сім'я льону, шоб чистий був, без трави» [22].

У певний історичний період учасниками аграрних обрядів бачили духів рослин та ниви. Під час сівби їм передавали свої побажання щодо майбутнього урожаю. Ці дії ми також називаємо «програмуванням урожаю». Коли садили капусту, приказували: «Расті, капуста, не будь голенаста, а будь пузаста, не будь мала, а будь большая» [43]. «Расті, капуста, большая, маленькая і беленькая» [16]. «Капуста, не будь червива, не дупловиста, а тверда» [44]. Частина магічних текстів мала християнське нашарування: «Раді жито густое, с каласка жменька, а з снапка мерка, ураді Боже» [23]. Схожі тексти записав етнограф Петро Іванов на Харківщині: «Роди Боже льон, на стебло стеблистий, на корінь коренистий, на волокно волокнистий» [5, 85]. З побажаннями щодо майбутнього урожаю зверталися і до ниви. На Новго-

род-Сіверщині примовляли: «Земля Тетяна, накормі всех» [40]. Деякі тексти мали форму «угоди» сівача з землею: «Мать сира земля, даю тебе пасев, дай міне урожай» [45]. З іншого прикладу бачимо, що предметом «домовленості» людини з нивою був урожай гарбузів, який їй обіцяли в подарунок. «Сажу гарбузи і не знаю я кому, а кому приложу (посіє в землю), тому і подарю» [36].

У іншій групі текстів звертання до рослини або ниви відсутні, у них виголошується лише бажаний результат людської праці. Очевидно, вони пізнішого походження, коли вірування у духів рослин минули. У селі Кудлаївці Чернігівської області у кінці сівби промовляли: «Що посіяно, щоб родило, що не зійшло, щоб позаду сходило, хто вперед починав, щоб у мене позичав» [46]. У селі Брусилів на Чернігівщині приказували: «Хай росте і бує да травичю побиває» [49]. Сіючи рослини, заклинали шкідників: «Не черв сажая, а картошку» [47]. Щоб на городі не завелися жаби та миші, а урожай був добрим, кожному з цих явищ вказували його місце: «Жаба у воду, миш у колоду, а цибуля рости по всьому городу» [36].

Перед початком оранки та сівби також намагалися задобрити ниву через спільну з нею трапезу. Пережитком цього були борошняні вироби, які приносили на поле. На Лівобережному Поліссі починали сівбу з житніми хрестами. Перед роботою їх споживали орачі та сівачі, годували ними худобу, закопували у ріллю [24]. У селі Чемер Чернігівської області під час заорювання (прокладення перших борозен) на ниву клали торбинку з паляницею і хлібним хрестом, яку накривав шар ріллі, перекинутий плугом. Увечері її забирали додому, хлібні вироби виймали і у сімейному гурті їли [39]. Подібні звичаї зафіксовані у багатьох регіонах України. На Харківщині житні хрести перед сівбою споживали, закопували на ниві або клали на ріллю [5, 82]. Ритуальні дії, направлені на задобрення землі, супроводжувалися текстами. До нас вони дійшли з християнським нашаруванням. «Кладу на той ролле, де сію, — Раді, жито, густое, урадї, Боже!» [23]. «Як сію перве, кладу хрещик і кажу — Роди, Боже!» [46].

Хлібні вироби також мали бути взірцем для майбутніх плодів. У селі Бирине Сумської області у посівне зерно кришили хліб і приказували: «Як Бог родив, давай ещо» [12]. Можливо, раніше з такими словами зверталися до ниви.

Намагалися вплинути на урожай і через померлих родичів. У ніч перед Стрітєнням [15] або Чистим четвергом [12] вони, за народними віруваннями, навідувалися до своїх домівок. Для померлих на столі залишали гостину, у тому числі крашанки, які називали «стрітєнськими» та «четверговими». Пізніше з ними починали оранку та сівбу. «Кладе матка проти Стрічання пару яєць на столі, солі в платочок. Назавтра до сонця забирає. Варить їх, віддає сівачу, щоб їх поїв, а шалупайками льон посіяв, щоб був хороший і не вилягав» [15]. Думаємо, яйця «набували» магічної сили через прилучення до світу мертвих, яких вважали всесильними.

У певний історичний період померлих уявляли учасниками польової трапези, яку влаштовували перед початком оранки та сівби. Обідали хлібороби і у кінці жнив, біля обжинкової «бороди». Там же залишали рештки їжі, як вважають учені, для померлих. Після такого вшанування вони мали сприяти живим у аграрних справах [7, 124].

Землероби закликали на допомогу і нечисту силу, яку також вважали всесильною. Цікаво, що магічні тексти, адресовані до мертвих і нечистої сили, схожі за ритмікою. На Рівненщині, сіючи ниву, приказували: «І ви, вмерлі, не лежіте, да прийдіте поміжете» [14]. На Черкащині за кожною гарбузовою насінною, опущеною в лунку, промовляли: «І ти, чорте, не гуляй та гарбузи кидай» [3, 12].

До останнього часу землероби більше поклалися на Бога та християнських святих. Перед роботою вони відвідували церковну службу, освячували посівне зерно, зверталися до священика: «Батюшка, благословіть на хороший труд» [41]. Хлібороби також замовляли на поле хресний хід. Тоді священик разом з громадою обходив посіви, читав молитву за урожай, проводив обряд окроплення святою водою ниви та всіх присутніх. Селяни і самостійно на початку та у кінці роботи читали молитви

до Бога, християнських святих, серед них «Отче наш», «Богородице Діво, радуйся». Звертаючись до Бога, вони просили не лише за себе, але й за ближніх. «Роди, Боже, на всіх, і на крадящого, і на просящого, і нам» [41]. «Роди, Господи, на всякого долю, на кривого, на сліпого, на просящого, на приходящого, на мене і моїх діточок» [48]. Подібні тексти були поширені також в інших регіонах України. На Поділлі приказували: «Роди, Боже, щоб було людям дати і продати» [9, 33].

Отже, в процесі історичного розвитку виникла та дотривала до наших днів певна група магічних прийомів впливу на урожай та захисту його від утрат, у яких відбилися світоглядні уявлення різних епох.

До магічних прийомів впливу на урожай належить «програмування урожаю» за допомогою побутових, календарно-обрядових, у тому числі обжинкових атрибутів та через «контакт» людини з нивою, рослиною, християнськими святими, «залученням» до магічних практик потойбічних істот.

Для захисту урожаю від втрат застосовувалися прийоми очисної та апотропеїчної магії. У ролі апотропеїв виступали предмети, які входили до календарної системи свят та мали християнську семантику. До апотропеїчної магії відносимо і народні перестороги, через які намагалися попередити негативні для урожаю явища.

З метою «програмування урожаю» та захисту його від втрат могли використовуватися однакові атрибути, але з різною семантикою.

1. *Базилевич Г.* Местечко Алесандровка Черниговской губернии Сосницкого уезда // Этнографический сборник. — Спб. 1853. — Вып. 1.

2. *Берштам Т.А.* Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX - начало XX века. — Л., 1988.

3. *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Ч., 1895. — Вып. 1-3.

4. Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Ч., 1866. - Кн. 1.

5. *Иванов П.В.* Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х., 1907.

6. *Кагаров Е.Г.* Магия в хозяйственно-производственном быту крестьянства // Атеист, 1929. — №37.

7. *Кутельмах К.* «Спасова борода»: магія чи реальність // Народознавчі зошити. — 1996. — №2.

8. *Лозка А.* Беларускі народны каляндар. — Мінськ, 1993.

9. *Творун С.* Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // НТЕ, 1991. - № 3.

10. *Токарев С.А.* Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Весенне-летние праздники. — М., 1978.

11. Записано у селі Богданівка Шосткінського району Сумської області від Бойко П.С., 1919 р.н.

12. Записано у селі Бирине Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Козлової О.П., 1928 р.н.

13. Записано у селі Ширяєво Путивльського району Сумської області від Латишевої Н.С., 1940 р.н.

13. Записано у селі Хоробичі Городнянського району Чернігівської області від Рабенок В.М., 1930 р

14. Записано у селі Мульчиці Володимирецького району Рівненської області від Черевач М.А., 1924 р.н.

15. Записано у селі Стахорщина Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Святюхи П.І., 1913 р.н.

16. Записано у селі Петрушин Ріпкинського району Чернігівської області від Тищенко М.П., 1911 р.н.

17. Записано у селі Бродниця Зарічненського району Рівненської області від Гаврилович В. Г., 1930 р.н.

18. Записано у селі Володькова Дівича (Червоні Партизани) Носівського району Чернігівської області від Сліпак У.І., 1927 р.н.

19. Записано у смт Середина-Буда Сумської області від Маджелісової Г.С., 1937 р.н.
20. Записано у селі Тернівка Конотопського району Сумської області від Солдатенко Н.В., 1938 р.н.
21. Записано у селі Козацьке Бобровицького району Чернігівської області від Марченко Н.С., 1912 р.н.
22. Записано у селі Зноб -Новгородське Середино-Будського району Сумської області від Іванцової Є.Г., 1919 р.н.
23. Записано у селі Терехівка Чернігівського району Чернігівської області від Ященко Л.С, 1928 р.н.
24. Записано у селі Чапліївка Шосткинського району Сумської області від Трус Н.М.,1920 р.н.
25. Записано у селі Фотовиж Глухівського району Сумської області від Бачаєвої Н.П., 1928 р.н.
26. Записано у селі Очкине Середино-Будського району Сумської області від Ліхород Х.С., 1925 р.н.
27. Записано у селі Піски Бобровицького району Чернігівської області від Іванко О.Ф., 1913 р.н.
28. Записано у селі Дорогинка Фастівського району Київської області від Кучерявої Насті, 1910 р.н.
29. Записано у селі Вовчок Козелецького району Чернігівської області від Момот Г.Г., 1921 р.н.
30. Записано у селі Реутинці Кролевецького району Сумської області від Ялагіної М.Я., 1929 р.н.
31. Записано у селі Кучинівка Щорського району Чернігівської області від Реус Л.П., 1939 р.н.
32. Записано у селі Кіндратівка Сумського району Сумської області від Туряник З.М., 1939 р.н.
33. Записано у селі Жадове Семенівського району Чернігівської області від Ілляші М.С.,1939 р.н.
34. Записано у селі Скунусове Путивльського району Сумської області від Ващенко В.В., 1970 р.н.
35. Записано у смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області від Пуцай У.І., 1932 р.н.
36. Записано у селі Костобобрів Семенівського району Чернігівської області від Ленькова К.М., 1932 р.н.
37. Записано у селі Перемога Баришівського району Київської області від Бугайової О.М., 1934 р.н.
38. Записано у селі Березна Менського району Чернігівської області від Якуб М.П., 1915 р.н.
39. Записано у селі Чемер Козелецького району Чернігівської області від Шурхан М.П., 1914 р.н.
40. Записано у селі Карильське Коропського району Чернігівської області від Прокопенко Л.В., 1928 р.н.
41. Записано у селі Блистова Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Шульги У.М., 1928 р.н.
42. Записано у селі Вересоч Куликівського району Чернігівської області від Костановської В.Ф., 1917 р.н.
43. Записано у селі Мамекіне Новгород-Сіверського району Чернігівської області від Полянської Т.М., 1914 р.н.
44. Записано у селі Тернівка Конотопського району Сумської області від Ткач М.Г., 1932 р.н.
45. Записано у селі Марчихина Буда Ямпільського району Сумської області від Бублик А.Р., 1920 р.н.

46. Записано у селі Кудлаївка Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Софіцької М.О., 1926 р.н.

47. Записано у селі Дігтярівка Новгород - Сіверського району Чернігівської області від Чмихун Н.М., 1937 р.н.

48. Записано у селі Старий Білоус Чернігівського району Чернігівської області від Дігтяр О., 1932 р.н.

49. Записано у селі Брусилів Чернігівського району Чернігівської області від Бичкової О.М., 1928 р.н.

В работе исследуются народные магические приемы, с помощью которых земледельцы пытались повлиять на рост растений и защитить урожай от потерь. Среди них «программирование урожая», защита его с помощью очистительных обрядов, использование апотропеев.

Ключевые слова: пахота, севба, урожай, магические приемы, обрядовые атрибуты, «программирование урожая», апотропей, очищение.

The work deals with folk magic tricks that help farmers attempting to influence plant growth and protect crops from damage. These include «programming yield», protect it through the cleaning, application of defenders.

Key words: tillage, crop, harvest, magic tricks, attributes, «programming yield», defenders, clearing.

Данило Рига

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК У 1929–32 РОКАХ

У статті мова йде про створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника.

Ключові слова: Чернігівський державний історико-культурний заповідник, архітектурні пам'ятки, історики-краєзнавці.

20–30-і роки ХХ століття на Чернігівщині були досить суперечливими. Незважаючи на окремі позитивні моменти, у деяких питаннях культурного життя панувала непослідовність і хаотичність. Зокрема, це стосувалося створення державних історико-культурних заповідників на території Чернігівщині наприкінці 20-х років.

У другій їх половині збільшилося державне фінансування на охорону найвизначніших культових пам'яток, внаслідок чого у Чернігові був створений заповідник.

У 20-і роки досить інтенсивно проводилися охоронні заходи щодо пам'яток культурного походження. Разом з тим вони не набули комплексного і планового характеру, не завжди мали належну підтримку з боку як місцевих, так і центральних органів влади [1, С.116].

Створення історико-культурних заповідників було викликано потребою збереження історичних архітектурних пам'яток. Але, як засвідчила історія, створення заповідників — це лише півсправи, головне полягало в організації їх роботи і захисті самих заповідників від втручання та впливу місцевих органів влади, які перешкоджали їх нормальній діяльності.

У квітні 1929 року відбувається засідання Чернігівського окрвиконкому. На ньому створюється комісія для збереження пам'яток старовини. До складу комісії увійшли: голова — ст.інсп. Окріно т. Магдійчук, від держмузею — т. Вайнштейн і від відділу культів — т. Іванов [2, Арк. 10].

У травні 1929 року з'являється постанова, згідно з якою у Чернігові повинні були створити державний заповідник. Відомо, що до його складу мали б увійти такі пам'ятки: Спасо-Преображенський собор, Єлицько-Успенська й Троїцька церкви [3, Арк.8.]. Підпорядковуватись він мав наркомату освіти УСРР. Для цього у відомстві створили управління науковими установами.

Згідно з цією постановою, крім церков у Чернігові, державними заповідниками оголошували: кол. Києво-Кирилівський монастир у м. Києві; кол. Новгород-Сіверський монастир у м. Новгороді-Сіверському; а також парк III інтернаціоналу біля м. Умані. Всі перелічені заповідники передавались у відання Наркомосвіти УСРР, якому доручали видати відповідний статут про кожний з цих заповідників. У Новгороді-Сіверському державний історико-культурний заповідник розміщувався у Спасо-Преображенському монастирі.

Відомо, що у 1930 році більше півроку Новгород-Сіверський та Глухівський райвиконкоми не давали своїх висновків про Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. Зрештою, 7 червня 1930 року, так і не дочекавшись відповіді, заступник наркомату освіти О. О. Полоцький затвердив положення. За ним

© Рига Данило Вячеславович — молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

визначалася територія заповідника в межах фортечних мурів. Визначались також завдання новоствореного заповідника, які полягали в охороні, зберіганні, всебічному дослідженні пам'яток, які входили до складу Новгород-Сіверського заповідника. [4, С. 70-71].

Положення зобов'язувало заповідник координувати свою роботу з місцевими органами влади та народної освіти. Згідно з ним, заповідник являвся установою всеукраїнського значення, перебував у безпосередньому віданні Наркомату освіти України.

Однак заповідник у своїй роботі зустрічав протидію з боку місцевих органів влади, про це, зокрема, свідчать листи директора заповідника С. Гапеева до Українського комітету охорони пам'яток культури. Він писав, що на життя і діяльність заповідника ведеться загрозливий наступ з боку міськради. С. Гапеев зазначав: «Чим більше заповідник організується, виходить з руйнації, господарчого занепаду, тим більше тепер бажання його зайняти і використати». «Матеріальні прибутки від будівель заповідника не дають спокою міськраді і райвику». Посилання директора заповідника на пам'яткоохоронне законодавство та спеціальні постанови уряду і НКО УСРР про охорону пам'яток Новгород-Сіверського монастиря місцевими органами влади до уваги не брались.

Зрештою, діяльність Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника на початку 30-х років ХХ століття не набула належного рівня. Як уже зазначалось, місцеві органи влади всіляко перешкоджали цьому. Врешті-решт, це в дуже короткий час призвело до занепаду заповідника. Мета перетворення його у центр краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Новгород-Сіверщині не була досягнута. Зрозуміло, що це було пов'язано з місцевим керівництвом, яке не бажало або не розуміло важливості збереження пам'яток старовини.

У травні 1929 року організаційно оформився Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) при НКО УСРР як міжвідомчий орган, що спирався на громадську ініціативу.

У січні 1930 року Чернігівський державний заповідник звернувся з листом до Чернігівського окрвиконкому про тяганину з передачею Троїцької церкви заповіднику. Заповідник просив окрвиконком припинити тяганину, що відбирає багато часу, а також кошти, і ліквідувати нарешті справу, передавши ключі від Троїцької церкви, яка оголошена за Держзаповідником [5, Арк.1].

Окравмвідділ повідомляв Чернігівський заповідник, що перевезення культового майна з кол. Троїцької церкви розпочато й після закінчення роботи цю церкву буде передано [6, Арк.2].

13 січня 1930 року директор Чернігівського музею і за сумісництвом учений охоронець заповідника М. Вайнштейн звернувся до Чернігівського окрвиконкому, вважаючи за необхідне зберегти пам'ятки культури виняткової художньої ваги — дзвони, які знаходились у колишньому Спаському соборі та Троїцькому і Єлецькому заповідниках [7, Арк. 5].

У цей час Рудметалторг розгорнув широку діяльність, збираючи кольоровий метал для потреб промисловості. У Чернігові, незважаючи на унікальну історико-архітектурну цінність Спасо-Преображенського собору ХІ століття, почали руйнування дзвіниці з метою вилучення так званого Потьомкинського дзвона ХVІІІ століття роботи майстра Коровкіна (вага дзвона становила приблизно 840 пудів). Українським комітетом охорони пам'яток історії і культури було видано розпорядження, в якому підкреслювалось, що руйнування дзвіниці відбувається, незважаючи на протести Наркомпросу та існуючі закони. УКОПК закликав стежити за закриттям церков та своєчасно вилучати предмети, які мають культурну цінність з утилізації Рудметалторгу. Але на місцях ці розпорядження фактично не виконувались. Так, у Чернігові, незважаючи на правові документи з цього питання, протест Наркомпросу УССР про заборону Чернігівському окружному виконкому знімати дзвони, які мають значення пам'яток давнього українського мистецтва, був відхилений секретаріатом ВУЦИК [8, С.112-113].

У 1931 році М. Вайнштейн був змушений скласти з себе повноваження директора музею. Це було викликано постійним цькуванням з боку місцевих органів влади. У 1931 році М. Вайнштейн виїхав з Чернігова. Одночасно вільною залишалася посада вченого охоронця заповідника. В цьому ж році її обіймає І. Строкун.

Місцеві пам'яткоохоронці у 1930 році обґрунтували ідею створення на базі Спаського цвинтаря Антираелігійного музейного містечка. Задля цього вони пропонували включити до історико-культурного заповідника Борисоглібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви. В кінці 1930 р. - на початку 1931 року вчений охоронець Чернігівського держзаповідника І. Строкун звернувся за підтримкою відповідних планів до НКО УСРР, УКОПК та Київської крайової інспектури. В результаті до 1932 року вдалося поставити на консервацію П'ятницьку церкву та передати Катерининську церкву під архівосховище. Однак заповідна форма їх охорони так і не була запроваджена [9, С.88].

Під час відрядження до Чернігова в листопаді 1931 р. представник сектора науки НКО УСРР П. Жолтовський зіткнувся з вимогами міськради передати у її виключне управління Троїцький собор, приміщення колегіуму, ряд інших будівель заповідника. Прагнучи досягти порозуміння між пам'яткоохоронцями та співробітниками міськради, П. Жолтовський ініціював створення при її голові спеціальної комісії з питань охорони пам'яток культури Чернігова. Її члени (директор музею Ф. Мефодєва, завідувач заповідника І. Строкун, інспектор райвно Шейман, голова районної ради профспілок Рикіс) спільно з П. Жолтовським, оглянувши пам'ятки заповідника, зібралися 18 листопада 1931 р. в кабінеті голови міськради Блюменталю для того, щоб виробити узгоджене рішення. Пам'яткоохоронці запропонували «організаціям, що займають будинки, зареєстровані як пам'ятки культури, що знаходяться на території держзаповідника, а саме: три корпуси Єлецького монастиря, трапезна Введенської церкви Троїцького монастиря, колишній архієрейський корпус того ж монастиря та його дзвіницю й огорожу, — скласти відповідні охоронні умови з завідувачем держзаповідника». Однак представники міськради продовжували домагатися права розпоряджатися будівлями заповідника і відмовилися підписати протокол наради, в якому були зазначені пропозиції пам'яткоохоронців. «Становище справи охорони пам'яток м. Чернігова явно нездорове, — констатував у своєму звіті за відрядження П. Жолтовський, — відносини між заповідником і представниками місцевої влади напружені і ворожі... Необхідно, — пропонував він, — рішуче поставити справу на законний ґрунт, дати відсіч незаконним та надмірним вимогам Чернігівської міськради, добитися тактовного та послідовного захисту пам'яток заповідника» [10, С.72].

Варто зазначити, що вченим охоронцем заповідника за підтримки музейних працівників та пам'яткоохоронного активу, УКОПК та НКО УСРР докладалося немало зусиль до організації охорони найвизначніших пам'яток Чернігова. Незважаючи на матеріальну скруту, в 1929-1930 рр. вдалося провести їх профілактичний ремонт, поновити та пофарбувати покрівлю. Велася й експозиційна робота. Бюро УКОПК 25 грудня 1930 р. дало загалом схвальну оцінку діяльності заповідника. В складеному І. Строкуном плані його роботи на 1930/31 рік передбачалося значно розширити пам'яткоохоронні заходи на терені заповідника. Однак на перешкоді їх втілення у життя стали фінансові труднощі та особливо протидія з боку місцевих органів влади. Перебороти її не вдалося і в 1932 році. Це засвідчили результати відрядження до Чернігова у липні 1932 р. інспектора Київської обласної інспектури охорони пам'яток К. Антиповича та секретаря інспектури В. Базилевича. Ознайомившись із пам'ятками міста, вони констатували занехаяність садиби Єлецького монастиря, законним господарем якої став навчально-будівельний комбінат. У звіті К. Антиповича та В. Базилевича про поїздку в Чернігів зазначалось, що він, як і раніше, «проводить перебудови та ремонти приміщень без погодження з адміністрацією заповідника». Ще в гіршому стані перебувала садиба Троїцького монастиря, на території якого Поліська зоотехнічна станція влаштувала силосні ями, знищивши чи пошкодивши ряд унікальних надгробків, у тому числі на могилі уславленого байкаря Л. Глібова. Зрозуміло, робилося все це за мовчазної згоди міськради, а то й за її вказівками [11, С.72].

І. Строкун, котрий, як уже зазначалося, зайняв посаду вченого охоронця заповідника у 1931 році, скоріше за все пробув на цій посаді лише рік. Подальша його доля невідома. Можливо, він був перемелений репресивною машиною 30-х років ХХ століття, як деякі чернігівські історики-краєзнавці.

Цілком зрозуміло, що постійну протидію з боку місцевих органів влади витримати було важко. Саме тому скоріше за все у 1932 році діяльність заповідника була припинена. Оскільки документів, які стосуються більш пізнього історичного періоду діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника, не знайдено.

Зазначимо, що у досліджений нами період державний історико-культурний заповідник у Чернігові функціонував. Включення історичних пам'яток до складу заповідника не дозволило їх зруйнувати. Як відомо, в цей час багато культових споруд підлягали руйнуванню. В цій справі потрібно відмітити людей, які стояли на захисті збереження унікальних споруд. Як показала історія — деякі з них за це поплачували власним життям.

Заснування і діяльність заповідника підтверджує той факт, що заповідник у Чернігові є найстарішим в Україні. Це, безперечно, важливий факт. Тому що це питання довгий час не підлягало дослідженню, залишалось прогалиною в історії Чернігівщини.

Створення заповідника у Чернігові наприкінці 20-х років ХХ століття все ж таки мало неабияке значення. Місцеві історики, краєзнавці виступали на захист унікальних пам'яток історії. Головне завдання заповідника, у який були включені унікальні пам'ятки, полягало в їх охороні та збереженні. Отже, зважаючи на ситуацію, яка склалась у 30-і роки, можна твердити, що культурне життя на Чернігівщині перебувало у занедбаному стані.

1. В. В. Ткаченко. Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-істор. конф. — Чернігів, 1992.— С.116.

2. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.461 — Арк.10.

3. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.461 — Арк.8.

4. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). — К.,1995. — Ч.2. — С.70-71.

5. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.473. — Арк.1.

6. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67, оп.1. — Спр.473. — Арк.2.

7. Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р.-67. — оп.1. — Спр.473. — Арк.5.

8. Хвалина Ю. В. Государственная политика конца 20-х нач. 30-х годов по отношению к историко-архитектурному наследию и ее последствия. // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-істор. конф. — Чернігів, 1992.— С.112-113.

9. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.). — К.,1995. — Ч.2. — С.88.

10. Там само. — С.72.

11. Там само. — С.72.

В статтє рєчь идєт о создании, становлєнии и первыx годax дєятєльности Черниговского государственного историко-культурного заповедника.

Ключевые слова: Черниговский государственный историко-культурный заповедник, архитектурные памятники, историки-краеведы.

In the article the question is about creation, becoming, and the first years to activity of Chernihiv of state historical cultural reserve.

Keywords: Chernihiv state historical cultural reserve, architectural памятники, historians-researchers of a particular region.

Документ №1.

Виписка з протоколу №12
засідання президії Чернігівського окрвиконкому
12 квітня 29 року

Слухали:

11. Про утворення комісії для збереження пам'яток старовини.

Постановили:

1. Утворити комісію для збереження пам'яток старовини у складі: Голови — ст.інсп. Окріно т. Магдійчука й членів: від Держмузею т. Вайнштейна й від Відділу культів т. Іванова. Комісії в своїй роботі притягати фахівців.

З оригіналом згідно: Тех секретар ОВК.

Підпис

квітня 29 р.

№1143

Секретар ОВКу /Козик/

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.461 — Арк.10.

Документ №2.

Витяг з протоколу №26/629 об'єднаного засідання РНК і Екнаради УСРР 18 травня 1929 р.

Слухали:

13. Прохання Нкосвіти УРСР про оголошення церквей в Чернігові, Києві та Новгороді-Сіверському й парку «III інтернаціоналу» біля Умані за державні заповідники

Постановили:

13. Підтвердити нижчезазначену постанову, схвалену заст. Голови УСРР тов. Сербиченко

На прохання Наркомосвіти УСРР оголосити за державні заповідники: Спасо-Преображенський собор, Єлицько Успенську й Троїцьку церкву у м. Чернігові, кол. Києво-Кирилівський монастир у м. Києві, кол. Новгород-Сіверський монастир у м. Новгороді-Сіверському, а також парк III інтернаціоналу (кол. Софіївка) біля Умані та Устинівський дендрологічний парк на Кременчущині.

Всі перелічені заповідники передати у відання Наркомосвіти УСРР якому доручити видати відповідну уставу про кожний з цих заповідників.

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.461 — Арк.8.

Документ №3.

Лист Чернігівського державного заповідника Чернігівському окрвиконкому про тягання з передачею Троїцької церкви заповіднику.

7 січня 1930 р.

Вже пройшло більш як півроку, як колишня Троїцька церква, оголошена за Держзаповідником, повинна бути передана заповідникові. Незважаючи на багаторазові ходіння, окрадмінвідділ й до останнього часу не забирає свого майна і не передає колишню Троїцьку церкву заповідникові.

Державний заповідник листом від 15 грудня 1929 р. №13 просив перевести остаточну передачу колишньої церкви, але й досі цього не зроблено.

Тому заповідник просить вас припинити тягання, що відбирає багато часу, а також і зайвих коштів і ліквідувати нарешті справу, передавши ключі по належності.

Вчений охоронець заповідника підпис Ванштейн

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р.- 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.1.

Документ №4.

До Чернігівського державного заповіднику

Копія ОВК-у

Окрасмвідділ повідомляє, що перевозку культового майна з кол. Троїцької церкви розпочато й після закінчення цієї роботи цю церкву буде передано Вам.

тво заокрасмвідділу
секретар

Гончаров
Стасюк

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.2.

Документ №5.

До Чернігівського окрвиконкому

Копія: Чернігівському Окрасмвідділу. 13 січня 1930 р.

Окромісії охорони пам'яток культури

Чернігівський Державний музей вважає за необхідне зберегти пам'ятки культури виключної художньої ваги, такі дзвони:

1. Дзвін великий кол. Спаського собору, зроблений майстром Іваном Коровкиним 1772 р. (570-855 пуд).

2. В так зв. Троїцькому заповідникові дзвін 1784 р. Роботи Стародубського майстра Григорія Никитина.

3. В так зв. Єлицькому заповідникові дзвін 1655 року подарунок Івана Шебеліна.

4. В Вознесенській церкві дзвін малий (25 пуд) з гербом гетьмана Павла Полуботка.

Крім того треба тимчасово зберегти малий дзвін Вознесенської церкви, XVIII ст.

Державний музей вважає за необхідне абсолютне збереження вищезгаданих 4-х дзвонів без будь яких пошкоджень при знятті їх, крім того зважаючи на те, що перевозка дзвонів з дзвониць до склепу Рудметалторгу, а звідти до музею викличе зайві грошові витрати й псування цих пам'яток. Держмузей настоює на тому, щоб ці дзвони, після зняття їх, були перевезені безпосередньо до музею, але не до склепу Рудметалторгу.

Директор музею /Вайнштейн/

підпис

Секретар /Кувалдін/

підпис

Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. — 67. — Оп.1. — Спр.473. — Арк.5.

Олена Герасименко

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ПІД ЧАС СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У публікації зроблено спробу розкрити особливості переселенської політики на Лівобережній Україні в часи проведення століпінської аграрної реформи.

Ключові слова: століпінська аграрна реформа, переселення, Лівобережна Україна, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Північний Кавказ.

Століпінська аграрна реформа не була випадковою. Вона впливала із тогочасних економічних та історичних умов, які вимагали створення нової законодавчої бази. В основі аграрної реформи лежали такі складові частини, як дозвіл селянам отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Північного Кавказу тощо. Саме останній складовій і присвячується ця стаття. Актуальність даного повідомлення ґрунтується на певній однобокості історичного та економічного аспектів вивчення століпінської аграрної реформи, де основна увага приділяється розгляду питання, пов'язаного перш за все з виходом селян з общини і закріпленням за ними землі у приватну власність. При цьому в тіні залишаються не менш важливі проблеми, пов'язані з переселенням селян на «нові землі». Здавалося б, що за сто років, які минули після самої реформи, всі аспекти даного питання вже мають бути дослідженими. Але, на жаль, і досі історія переселенської політики на Лівобережній Україні під час століпінської аграрної реформи не стала окремим предметом вивчення.

Серед перших дослідників згаданої вище проблематики можна назвати О. Кауфмана, І. Ямзіна, А. Яхонтова [1; 2; 3]. У роботах цих авторів містяться матеріали про урядові заходи по організації переселенського руху в Російській імперії. Результати переселення селян до Сибіру знайшли відображення у праці В. Дашевича [4]. В 30 – 40-х роках ХХ століття побачили світ монографії О. Погребінського і Ф. Лося [5; 6], в яких значна увага була приділена висвітленню питання переселення селян з України до Сибіру в часи століпінських перетворень. У роботі Л. Склярва [7] докладно висвітлено політику царського уряду з переселенської проблеми наприкінці ХІХ століття та зміни його підходів до переселення на початку ХХ століття і особливо після 1905 року. Багато уваги приділяється автором не тільки самому процесу переселення, але і його причинам, урядовій пропаганді переселення, організації побуту переселенців на місцях виселення тощо. Ґрунтовною можна назвати монографію С. Дубровського [8]. В 70 – 80-х рр. ХХ ст. виходить ряд статей українських вчених В. Кабузана, Н. Проскури, М. Якименка та ін. [9; 10; 11; 12; 13], в яких висвітлювалися процеси організації переселенського руху селян з українських губерній, побуту переселенців, труднощі їхнього влаштування на нових місцях. У статтях дослідниці Н. Проскури [10] міститься аналіз селянських переселень та соціально-економічних наслідків аграрної реформи в межах Харківської губ. Безпосередньо вивченню історії переселення селян України на Схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка [14; 15]. Це — перші дисертаційні дослідження, які окремо розглядають роль саме українського селянства в колонізації Сходу Російської

© Герасименко Олена Володимирівна — кандидат історичних наук (кафедра українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління).

імперії, роз'яснюють причини та наслідки того величезного переселенського руху з України і його роль у столипінській аграрній реформі. Особливості переселення селян Харківщини під час проведення столипінської аграрної реформи були проаналізовані В. Майстренком [16]. У 2005 році на сторінках «Сумської старовини» була опублікована стаття С. Раєвського, який також звертається до питання переселенського руху на Лівобережній Україні на поч. ХХ ст. [17]. Як свідчить представлений вище огляд літератури, увагу дослідників здебільшого привертало проведення переселення в масштабах усієї Європейської Росії. В той же час хід, особливості та реалізація переселенської політики окремо на Лівобережжі, за винятком декількох публікацій, висвітлені далеко не достатньо. Тому мета даного повідомлення полягає у висвітленні переселенської політики під час столипінських аграрних перетворень саме на Лівобережній Україні.

Суть переселенської політики взагалі полягала в тому, щоб насамперед задовольнити бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння. В даному ж випадку царизм прагнув не допустити повторення попереднього масового селянського руху і таким чином дещо розрядити соціальну напругу на селі. Крім цього, уряд передбачав розширити посівні площі за рахунок неосвоєних просторів ряду окраїнних регіонів, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, поліпшити соціально-економічні умови життя селян, а також усунути той земельний голод, який мав місце в густонаселених районах, особливо в Україні. Бездоказовим можна вважати твердження дослідника переселенського руху Л. Склярова, який у своїй роботі вказував на те, що, організовуючи переселення селян до Сибіру, царський уряд переслідував виключно політичні цілі [7]. Насправді, переселення диктувалося й економічними вимогами того часу, а політичні цілі лише доповнювали його економічну необхідність.

Переселення селян готувалося як економічно, так і організаційно, задовго до реформи. Ще у 1896 р. при міністерстві внутрішніх справ було створено спеціальне переселенське управління, яке багато зробило для вивчення районів, призначених для переселень. До них споряджалися наукові експедиції, які мали вивчити й оцінити можливість для проживання. До 1911 р. спеціалісти діагностували 10 млн. дес. землі, в тому числі 5 млн. — на Далекому Сході. З цих земель тільки 2 млн. дес. були визнані придатними для землеробства [18, с. 39]. У березні 1906 р. з'явилась інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», яка заохочувала до переселення можливістю отримати кредит та пільги на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців у Сибіру та Середній Азії [10, с. 100]. Цей документ став реакцією уряду на полтавсько-харківське повстання селян 1902 р. З цього приводу міністр внутрішніх справ В. Плеве писав, що «настоящее дело началось вследствие заявления полтавского губернского начальства о настоятельной необходимости прийти путём переселений на помощь сельскому населению Полтавской губернии и этим путём улучшить быт его малоземельной части» [19, с. 161]. На засіданні Комітету Сибірської залізниці 15 січня 1903 р. Микола II заявив про найшвидше розв'язання всіх проблем, пов'язаних з переселенням малоземельних та безземельних селян у межах Європейської Росії. На основі цього указу міністерство внутрішніх справ склало проект нових правил щодо переселення. Вони передбачали матеріальну допомогу тим селянам, які мешкали в малоземельних губерніях і які бажали переселитися. В цьому проекті йшлося також про необхідність скасування ст. 13 закону від 13 липня 1889 р., яка передбачала «безвозмездную передачу обществу земельных наделов переселяющихся крестьян в связи с улучшением землепользования остающегося на местах населения и увеличением земельного обеспечения наиболее нуждающихся в том домохозяйств за счёт освобождающихся за уходом переселенцев наделов» [19, с. 161]. Зрозуміло, що не кожен селянин, який бажав переселитися, мав можливість це зробити. Багатьох не влаштував той факт, що землю не можна було продати, а як правило, переїздити хотіли ті, які були і без того бідними.

Указ від 9 листопада 1906 р. дав змогу селянам при переселенні продавати закріплену в приватну власність землю, а отже, сприяв активізації переселенського руху,

особливо з районів аграрного перенаселення. Помітну роль відіграла і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Майже відразу після указу 1906 р. уряд дав розпорядження щодо впровадження ряду заходів з метою переселення селян. Так, наприклад, для зазначення відведених для переселення земель та полегшення умов переселення, переселенським управлінням було видано цілий ряд дешевих довідників з докладними картами місць переселень. Такі видання були розіслані по губерніях. Були вжиті заходи для забезпечення відновлення переселенського руху за Урал та спрощено видачу переселенцям дозволу на пільговий залізничний переїзд [20]. Нарешті, переселенцям скасовували всі недоїмки. Вони на 5 років звільнялися від казенних, земських податків і на три роки — від військової служби [21, с. 496]. Хоч і невеликими були ці пільги, але сприяли тому, що все більше сільських бідняків вирушало шукати кращої долі на «новій землі». У 1898 — 1904 рр. безземельних і малоземельних (до 4 дес. на дворі), що переселилися лише з Харківщини, було 52%, а вже у 1906 — 1908 рр. — 72,8% їх загальної кількості [10, с. 101]. До того ж при Державній думі була створена особлива переселенська комісія. У 1907 р. в Харкові відбувся земський з'їзд, де також вирішувалися питання про сприяння переселенню селян. Після з'їзду була створена й обласна земська переселенська організація, яка об'єднувала Полтавську, Харківську, Воронезьку та ряд інших губерній.

Н. Проскура вважає, що робота цієї організації зводилася в основному лише до розповсюдження спеціальної літератури про земельні фонди та до збирання даних про переселення [10, с. 100]. Ми з цим не можемо повністю погодитися, оскільки ця організація займалася ще й тим, що мала своїх агентів, які вивчали місця заселення й інформували про придатні для заселення території. Крім того, ця організація допомагала переселенцям з малоземельних районів відшукувати кращі місця, займалася розподілом вільних ділянок між ними [18, с. 40]. Переселенське управління направляло губернаторам циркуляри, в яких за згодою міністерства шляхів сполучення доводився загальний план і терміни відправлення переселенців з кожної губернії за особливими чергами в залежності від місцевості, куди вони прямували.

З кінця 1907 р. при міністерстві шляхів сполучення почали регулярно скликатися міжвідомчі наради, де розглядалися правила перевезення переселенців залізницею, лікарняно-санітарного нагляду за їх рухом, інструкції чиновницькому та залізничному персоналу, який обслуговував переселенський рух [18, с. 41]. Як бачимо, на папері переселенська політика уряду виглядала достатньо пристойно. Хоча в реальному житті все було набагато складніше. Адже перш ніж вирушити на нові землі, селянам доводилося долати чимало труднощів: то неохайно оформлялася документація, то не було потрібних підписів, печатки тощо. В Ізюмському та Сумському повітах Харківської губ. траплялися випадки, коли місцеві органи влади взагалі не видавали переселенцям посвідчень для проїзду залізницею за дешевим тарифом [10, с. 101]. Урядову грошову допомогу, зовсім незначну, отримати також було важко. Переселенці повідомляли про те, що позичку видавали невеликими частинами, а щоб її отримати, витрачалося багато часу. Іноді оголошувалось, що видаватимуть по 150 руб., а видавалося тільки по 100 руб. і навіть менше [10, с. 101]. Умови, в яких переселенці їхали на нові місця, переважно були вкрай незадовільними. Як зазначала полтавська газета «Колокол», залізниці не встигали перевозити всіх бажаючих виїхати до Сибіру навіть у товарних вагонах [22]. Влада надавала переселенцям право на безкоштовний проїзд до Сибіру з сім'єю у вагонах IV класу. Як зазначав власний кореспондент газети «Рада», вагони IV класу це — звичайні товарні вагони з написом «40 людей, 8 коней» [23]. Однак, навіть такі страшні умови переїзду не зупиняли селян у бажанні «шукати щастя в Сибіру». Всі вищезгадані труднощі викликали велике невдоволення переселенців.

Незадоволені були селяни не тільки умовами переїзду, але й якістю землі, яку надавав їм уряд у Сибіру. Хоча землю переселенцям надавали в достатній кількості, однак не завжди вона була належної якості. Як повідомляв кореспондент газети «Рада»: «переселенці с. Демки Золотоніського повіту Полтавської губ. отримали великі ділянки землі, але якість її була вкрай поганою» [24]. Незважаючи на це,

переселення було в розпалі. Селяни щиро вірили, що на новому місці вони зможуть зажити краще, бо залишатися на батьківщині ставало дедалі складніше. Головною причиною, яка змушувала селян переселятися до Сибіру, земські діячі називали швидке зростання сільського населення при помітному зменшенні кількості землі у нього і низькому рівні господарської техніки [10, с. 100]. У 73,1% усіх надісланих у 1909 р. до переселенського відділу анкетних відповідей зазначалося, що основними причинами переселення було безземелля або малоземелля. Це підтверджують дані таблиці 1.

Таблиця 1 [25, с. 46]

**Землеволодіння переселенців з Лівобережжя
в період столипінської аграрної реформи**

Губернії	Господарства від 0 до 3 дес.	Господарства, від 3 до 10 дес.	Господарства, більш як 10 дес.	Господарства, землеволодіння яких невідоме
Харківська	62,0%	33,2%	4,3%	0,5%
Полтавська	72,4%	17,4%	3,0%	7,2%
Чернігівська	52,9%	34,9%	4,4%	7,8%

Дані таблиці 1 свідчать, що перша категорія переселенців від 0 до 3 десятин становила у трьох лівобережних губерніях переважну більшість. Якщо взяти до уваги категорію від 3 до 10 дес., то її теж не можна вважати благополучною, бо 4 або навіть 5 дес. не всюди були достатньою нормою для земельного забезпечення. Таким чином, переселилися в основному безземельні або малоземельні селяни. Останні вважали переселення єдиною можливістю для подолання земельної скрути.

Одну з причин важкого життя селян яскраво ілюструє їх лист із Чернігівської губ., надрукований у «Киевских вестях» 25. 11. 1908 р. «Голодом запахло у нас в уезде, — говорилося у ньому, — рожь уродилась наполовину меньше обычного, гречиха совсем пропала. Овёс и ячмень уродились средне, но у нас их сеют самое незначительное количество. Сена собрали на треть меньше, чем в прошлом году, а между тем, скот стал на корма с конца сентября. Крестьяне уверяют, что тот корм, которым должны кормить скот до Рождества, уже съеден. Цены на скот, при нынешней дороговизне денег и недостаточности оборотных средств, неимоверно низки. Так, корова, стоившая раньше 30 — 40 руб., идёт теперь за 20 — 18 руб., овцы вместо 4 — 3½ руб., по 1.50 — 1.25 коп. А лошади! На них положительно пришёлся перевод. По словам одного жителя м. Седнева, занимавшегося выделкою шкур, на каждом торгу, которые бывають 2 раза в неделю, покупается по 80 — 100 лошадей, по 3 руб. за штуку. «Красильщики» («кожедёры») подняли таксу за сдирание кожи с 15 копеек до 20—25 коп. с головы, в виду обилия работы. Цены на мясо в Чернигове упали с 13—12 коп. до 10—9 коп., а на молоко до 5 коп. Муку никак нельзя ни занять, ни купить по сёлам» [26, арк. 2]. Як бачимо, однією з причин переселенського руху з районів Лівобережжя в 1908-1909 рр. можна назвати неврожай, після якого настав справжній голод. Урядова допомога потерпілим від неврожаю в українських губерніях була мізерною і не могла врятувати становище. Щоб урятувати Чернігівщину від голоду, потрібно було 25 млн. руб., тоді як урядова допомога становила 1,6 млн. руб. [25, с. 47]. Подібним було становище й у багатьох інших районах Лівобережної України.

Для переїзду до Сибіру українським селянам необхідно було продавати все своє особисте майно, худобу, якщо така була, хату та землю. Отримували вони за це мізерні кошти. Так, за даними Селянського банку, одна десятина надільної землі в Чернігівській губернії коштувала від 50 до 230 руб., в Харківській відповідно — 70 — 255 руб., в Полтавській — 230 — 240 руб. Середня продажна ціна десятини оранки у черезсмужному володінні була 120 руб. 70 коп., а у ділянковому володінні — 178 руб. 50 коп. При середній вартості надільної землі 100 руб. за десятину бідняцьке господарство, яке мало 2 - 3 дес., могло отримати за свій наділ 200 — 300 руб. Таким чином, на руках у переселенців перед від'їздом залишалося приблизно 400—500 руб.

Коли ж вони приїздили на нові землі, в них залишалося приблизно 200 руб. [27, с. 138]. Наприклад, селянин с. Преображенського Куп'янського повіту Харківської губ. у своєму листі односельцям зазначав, що після прибуття на місце переїзду та купівлі хати й пари коней, грошей в нього залишилося тільки 80 руб., а заробітків не було [28]. Після таких листів від односельців, деякі селяни відмовлялися від переселення, але в більшості випадків незадовільні умови проживання на батьківщині змушували їх не зважати на всі ці негаразди. Задля переселення селяни згодні були продавати все своє майно майже за безцінь. Саме так, наприклад, характеризують кореспонденти «Сибирских отголосков» у 1908 р. продаж землі переселенцями з Чернігівської губ. Заможні селяни, користуючись нагодою, скуповували землі у тих селян, які готувалися до переселення, за 70, 50, і навіть за 30 руб. за десятину, коли нормальна її ціна при продажу становила 250 — 300 руб. за дес. [26, арк. 2]. Але не всі переселенці погоджувалися на продаж своєї землі. Були й такі, що здавали її в оренду. Господарства, які не продавали своїх наділів, відносилися до середняцьких, бо бідняки не змогли б переселитися без продажу всього свого майна, в тому числі й землі. Так, в Чернігівській губ. в 1907 - 1908 рр. продали свої наділи 74,7% всіх переселенців [27, с. 139], що свідчить про їх вкрай низький життєвий рівень.

Незважаючи на вищезгадані труднощі, хвиля переселенців з Лівобережжя до 1910 р., як видно з даних таблиці 2, постійно зростала.

Таблиця 2 [25, с. 44]

Кількість переселенців з Лівобережжя до Сибіру в 1906 — 1912 рр.

Губернії	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього
Полтавська	9278	30115	52016	52801	31985	14541	7723	198549
Чернігівська	9589	45940	47680	28697	14595	7417	3740	157658
Харківська	8323	16489	32386	29203	23695	10614	6828	127538
Разом	27190	92544	132082	110701	70275	32572	18291	483745

Усього за 1906 — 1912 рр. на сибірські простори виїхало близько півмільйона лівобережних селян (або 20% всіх загальноросійських переселенців). Пік переселенського руху припадає на 1908 р., коли батьківщину покинуло 132082 чол., або 27,3%. Таку активність ми пов'язуємо, насамперед, з неврожайним 1908 р. На першому місці за 1906 — 1912 рр. за кількістю вибулих була Полтавська губ., звідси виїхало понад 198549 осіб, або 41%. На другому — Чернігівська губ. — відповідно 157658 осіб, або 32,6%, а на третьому — Харківська губ. — 127538 осіб, або 26,4%. Але постійні звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переселення, недостатність урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати. Помітний спад переселенського руху, як видно з даних таблиці, припадає на 1911 р. Це пояснюється кількома обставинами. Передусім, як не дивно, землевпорядні служби «на новій землі» не встигали відводити земельні ділянки й багатьом пропонували не підготовлені для поселень місця. Збільшенню переселень у Сибір сприяла й своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко можна розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчаровувалися і поверталися назад. Звичайно, відіграв свою роль неврожай 1911 р. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше — труднощі з облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці на перших порах [29, с. 90]. Однак не будемо забувати й про те, що не всіх селян простори Сибіру зустрічали суворо. Були й задоволені переїздом. Природні умови дозволяли їм успішно займатися тваринництвом, особливо у північних районах Західного Сибіру. Швидкому росту сибірського маслоробства сприяло як зростання виробництва

товарного молока в селянських господарствах, так і розквіт кооперації, виникнення щільної мережі маслоробних артілей. Варто зауважити, що рівень розвитку кооперації в Сибіру був досить високий. Сибір був багатим і вільним. Община зберігала тут найкращий спадок, ідею соціального захисту, колективізм і була звільнена від «рівності злиднів». Внаслідок освоєння земель Сибір став розвинутим регіоном виробництва землеробської продукції. Через Сибірську магістраль, у будівництві якої брали участь переважно вихідці з України, в 1913 р. було перевезено на внутрішній і зовнішній ринки близько 50 млн. пуд. зерна. На сибірських землях збирали в середньому 300 пуд. зернових із десятини, а пуд найкращої пшениці коштував 50 коп. [29, с. 89].

Напередодні Першої світової війни у 1914 р. в Росію приїздила з Німеччини урядова комісія для вивчення результатів реформи, яку очолив професор Аугаген. Після того, як комісія побувала у ряді губерній Російської імперії, в Берлін було відправлено звіт, в якому основний висновок був таким: «по завершенні земельної реформи війна з Росією буде не під силу ніякій державі» [30, с. 162]. Ці слова Аугагена переконливо свідчать про те, що реформа мала позитивні зрушення, які можна було побачити навіть неозброєним оком.

Завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомі результати в економічному і соціальному розвитку, насамперед Сибіру. За 1906 — 1913 рр. посівні площі регіону збільшились на 80% [29, с. 89]. Це, в свою чергу, сприяло зниженню гостроти земельного питання в центрі імперії, в тому числі й в Україні. Всього за 1906 — 1912 рр. на сибірські простори виїхало 483745 лівобережних селян. У результаті переселення вивільнилася земля в густонаселених районах України, яку одержали односельці вибулих. На превеликий жаль, реформі не судилося завершитися динамічно, вона залишилася незавершеною через низку обставин і була призупинена постановою Тимчасового уряду 28 червня (11 липня) 1917 р.

1. Кауфман. А. А. Переселение и колонизация. — СПб., 1905. — 348 с.
2. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. — К., 1912. — 198 с.
3. Яхонтов А. П. Переселение и колонизация. — Харьков, 1925. — 105 с.
4. Дашевич В. Переселение в Сибирь. — СПб, 1912. — 84 с.
5. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
6. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. — Вип. 11. — К., 1944. — 140 с.
7. Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. — 588 с.
8. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963. — 398 с.
9. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850 — 1916 рр. // Український історичний журнал. — 1971. — №2. — С. 65 — 70.
10. Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи // Український історичний журнал. — 1973. — №6. — С.98 — 105.
11. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906 — 1913 рр.) // Український історичний журнал. — 1974. — №7. — С. 32 — 42.
12. Якименко М. Я. Міграції українського селянства (1861 — 1905 рр.) // Український історичний журнал. — 1982. — № 9. — С. 61 — 71.
13. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861 — 1917 гг.) // Вопросы истории. — 1983. — №3. — С. 17 — 31.
14. Якименко Н. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906 — 1913 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. (07.00.02). — К., 1977. — 30 с.
15. Якименко Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861 — 1917 гг.). Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. / КГУ им. Т. Г. Шевченко. — К., 1989. — 36 с.

16. Майстренко В. С. Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — № 396: Історія. — Вип. 29. — С. 79 — 87.
17. Расвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX — початку XX ст. // Сумська старовина. — 2005. — №XV. — С. 144 — 151.
18. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. — М.: Наука, 2000. — 255 с.
19. Степунин В. А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века // История СССР. — 1960. — №5. — С.161–164.
20. Киевлянин (Киев). — 1906. — 29 мая.
21. Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1967. — 552 с.
22. Колокол (Полтава). — 1906. — 26 апреля.
23. Рада (Київ). — 1907. — 6 ноября.
24. Рада (Київ). — 1907. — 27 октября.
25. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
26. Державний архів Російської Федерації у м. Москві. — Ф. 102. — Д-4. — 1908. — Оп. 117. — Д. 85. Ч. 1. Дело Департамента полиции об аграрном движении в Черниговской губернии. — 27 марта 1908 г. — 14 ноября 1908 г. — 3 арк.
27. Белявская Л. Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С.135 — 146.
28. Рада (Київ). — 1907. — 29 липня.
29. Панченко П. П., Марчук В. А. Аграрна історія України. — К.: «Знання», 2000. — 343 с.
30. Рыбас С. Ю., Тараканова Л. В. Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. — М.: Недра, 1991. — 204 с.

В статтє сделана попытка раскрыть особенности переселенческой политики в Левобережной Украине во время проведения столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, переселение, Левобережная Украина, Сибирь, Дальний Восток, Средняя Азия, Северный Кавказ.

An attempt to explore the peculiarities of migration politics in Left bank Ukraine during the conducting of Stolypin's agrarian reform has been made.

Key words: the Stolypin's agrarian reform, migration, Left bank Ukraine, Siberia, Far East, Central Asia, Northern Caucasus.

РИНКОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)

У статті дана загальна характеристика функціонування земельного ринку в Україні на час проведення століпінської аграрної реформи. Відзначено особливості діяльності ринку землі в окремих історико-економічних районах України.

Ключові слова: ринок, земля, реформа, Україна.

Початок здійсненню другої після 1861 р. Великої селянської реформи поклав указ імператора від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов, які стосуються селянського землеволодіння». Затверджений 14 червня 1910 р. III Державною думою, цей указ набув чинності закону.

Названа іменем її натхненника — тогочасного прем'єр-міністра Петра Столипіна, — реформа була покликана не допустити повторення масового селянського руху, як це було напередодні та в роки першої російської революції. Відтак, головними напрямками її здійснення стали: виселення значної частини селян на окраїни імперії, зруйнування селянської общини й створення прошарку заможних фермерських господарств як альтернативи можливим соціальним вибухам на селі. Без сумніву, саме останній із названих вище напрямків мав стати квінтесенцією, основним змістом століпінської аграрної реформи. Його реалізація передбачала залучення до ринкового обігу общинних земель і виділення на цій основі системи хутірських та відрубних господарств фермерського типу. Саме на цьому в першу чергу наголошував П. Столипін. Ідея земельних виділів, писав один із сучасників тих подій, на правах повної земельної власності незалежно від общини була найбільш дорога П. Столипіну, який «радісно сприймав її всюди, де земля має ціну і де працею над нею займається селянин» [1, с. 23].

Щоправда, сама ідея створення хутірських господарств належала не йому, а прусському поміщикові Й. Шубарту-фон-Клеєфельду, який ще в кінці XVIII ст. відстоював ідею утворення «дач отдельного двора крестьянского» [2, с. 15]. Тоді ж «шубартова система» проникла й у межі Російської імперії. Зокрема, хутірське селянське господарство успішно впроваджувалось у маєтку поміщика Звенигородського повіту Київської губ. С. Бланкельнагеля, а також у Московській губ. [2, с. 17]. На думку російського економіста О. Чайнова, висловлену ним у 1915 р., основні принципи «шубартової системи» господарювання упереджували «всі звичайні аргументи сучасних прихильників хутірського розселення» [2, с. 16]. Як бачимо, ідея хуторів та відрубів не була особистим винаходом П. Столипіна. Його новаторство полягало в іншому. А саме у прагненні поширити ринкові відносини на загалом статичне надільне землеволодіння селянської общини. Общинник, наголошував він, як і будь-який інший землевласник, «владний розпоряджатися своєю землею, владний вимагати відведення окремих її ділянок в одне місце, він може прикупити собі землі, може закласти її у Селянському банку, може, зрештою, продати її» [3, с. 167 — 177]. Отже, ринкова мобілізація земельної власності, тобто вільний ринковий її обіг, була основною умовою успішного здійснення нової аграрної реформи й постійно перебувала під пильною увагою П. Столипіна. Все це позитивно впливало на загальний розвиток земельного ринку в Україні, зміцнювало тут його позиції.

© Шевченко Віктор Миколайович — доктор історичних наук (кафедра українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління).

На жаль, сьогодні саме цей аспект столипінської аграрної реформи продовжує залишатися вивченим далеко не достатньо. Об'єктивно таке явище є закономірним для радянської історичної науки. Адже актуальність наукової розробки проблем земельного ринку на той час дорівнювала нулю, оскільки у СРСР ринку землі, як такого, не було й не могло бути. Перші несміливі спроби його висвітлення з'явилися лише у середині 70-х рр. ХХ ст. Не дивно, що дослідники столипінської аграрної реформи, визнаючи існування земельного ринку, торкалися його проблем тільки у контексті впливу останнього на общинне землеволодіння [4 – 9]. Те ж саме можна сказати й про авторів, які проблемно займалися вивченням земельного ринку, не торкаючись його специфіки саме в роки столипінської аграрної реформи [10 – 13]. В даному повідомленні його автор, не претендуючи на повне висвітлення проблеми, торкнувся лише окремих її аспектів, зосередивши свою увагу на матеріалах України.

Отже, що являла собою ринкова мобілізація українських земель, які входили до складу Російської імперії, під час здійснення столипінської аграрної реформи? Для відповіді на поставлене запитання було використано узагальнюючу інформацію старших нотаріусів окружних судів про купівлю та продаж землі протягом 1906 – 1914 рр. Відразу зазначимо, що вона не є досконалою з кількох причин. По-перше, масова статистика про купівлю-продаж землі у 1906 р. реально відноситься до періоду реформи лише починаючи з 9 листопада. Однак на сьогодні ми не маємо можливості відокремити відповідні показники за останні 2 місяці 1906 р., а отже, змушені наводити їх повністю за весь рік, що об'єктивно веде до завищення кінцевих показників. По-друге, часткове перебільшення останніх продиктоване також самим характером використаних нами джерел. І у збірниках Міністерства фінансів Російської імперії (Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1–25. – СПб., 1896 – 1917), і у їх радянському аналізі [14] одна й та ж земля, яка могла перепродатись по кілька разів, щоразу фіксувалась як окрема ділянка. Нарешті, по-третє, на сьогодні ми, на жаль, позбавлені можливості оцінити стан мобілізації земельної власності у 1915 – 1916 рр. І все ж, наявна джерельна база дає можливість загалом об'єктивно відобразити еволюцію земельного ринку в Україні часів столипінської аграрної реформи. У загальному вигляді вона представлена у таблиці 1. Дані останньої засвідчують, що в межах дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії, протягом 1906 – 1914 рр. загалом було укладено не менш як 238,2 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі, а ще майже 248,7 тис. таких угод, спрямованих на її купівлю. Зрозуміло, що наведені цифрові показники певною мірою є віртуальними, оскільки число угод, які передбачали купівлю-продаж землі, кількість землі у ринковому обігу та сума затрачених на це коштів в реальності, були дещо іншими.

Таблиця 1.

**Ринкова мобілізація земельної власності в Україні
протягом 1906 – 1914 рр. [14 – 19].**

Губернії, райони	Продаж – Купівля +	Угод			Землі (у дес.)			Сума (в тис. рублів)		
		Особисто	Коллективно	Разом	Особисто	Коллективно	Разом	Особисто	Коллективно	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Полтавська	(-)	-35289	-11920	-47209	-535092	-118113	-651205	-131999	-19783	-151782
	(+)	44001	3148	47149	468833	180526	649359	117870	33796	157666
	різниця	8712	-8772	-60	-66259	62413	-1846	-14129	14013	5884
Чернігівська	(-)	-36188	-7341	-43529	-471543	-94445	-565988	-65332	-14796	-80128
	(+)	37597	5930	45530	361713	203671	565384	42220	30802	73022
	різниця	1409	-1411	2001	-109830	109226	-604	-23112	16006	-7106

Львівська	(-)	-71477	-19261	-90738	-1006635	-212558	-1217193	-197331	-34579	-231910
	(+)	81598	9078	92679	830546	384197	1214743	160090	64598	230688
	різниця	10121	-10183	1941	-176089	171639	-2450	-37241	30019	-1222
Харківська Слобожанщина	(-)	-19661	-9448	-29109	-534486	-162644	-697130	-117615	-32218	-149833
	(+)	25785	3325	29110	400342	296464	696806	88555	62203	150758
	різниця	6124	-6123	1	-134144	133820	-324	-29060	29985	925
Волинська	(-)	-20514	-2833	-23346	-1327845	-80492	-1408337	-133960	-11665	-145625
	(+)	18588	4733	23321	1084731	319607	1344338	98719	46871	145590
	різниця	-1926	1900	-25	-243114	239115	-63999	-35241	35206	-35
Київська	(-)	-15080	-9963	-25043	-614638	-157732	-772370	-115111	-32728	-147839
	(+)	23969	3189	27158	551411	345762	897173	102396	45442	147838
	різниця	8889	-6774	2115	-63227	188030	124803	-12715	12714	-1
Подільська	(-)	-14445	-9948	-24393	-304379	-94026	-398405	-119009	-20857	-139866
	(+)	22327	2066	24393	364044	196350	560394	100605	38707	139312
	різниця	7882	-7882	0	59665	102324	161989	-18404	17850	-554
Правобережжя	(-)	-50039	-22744	-72782	-2246862	-332250	-2579112	-368080	-65250	-433330
	(+)	64884	9988	74872	2000186	861719	2801905	301720	131020	432740
	різниця	14845	-12756	2090	-246676	529469	222793	-66360	65770	-590
Катерино- славська	(-)	-7161	-2513	-9674	-533845	-144575	-678320	-135664	-27396	-163060
	(+)	15963	2134	18094	359836	359221	719057	91121	70271	131392
	різниця	8802	-379	8420	-174009	214646	40737	-44543	42875	-31668
Таврійська	(-)	-10676	-5681	-16357	-602276	-192953	-795229	-124062	-37607	-161669
	(+)	15324	1043	16367	686172	201733	887905	95786	57558	153344
	різниця	4648	-4638	10	83896	8780	92676	-28276	19951	-8325
Херсонська	(-)	-10159	-9394	-19553	-962206	-195958	-1158164	-241440	-74728	-316168
	(+)	17986	1556	19542	820363	326334	1146697	170979	63022	234001
	різниця	7827	-7838	-11	-141843	130376	-11467	-70461	-11706	-82167
Південь	(-)	-27996	-17588	-45584	-2098327	-533486	-2631713	-501166	-139731	-640897
	(+)	49273	4733	54003	1866371	887288	2753659	357886	190851	518737
	різниця	21277	-12855	8419	-231956	353802	121946	-143280	51120	-122160
Україна	(-)	-169173	-69041	-238213	-5886310	-1240938	-7125148	-1184192	-271778	-1455970
	(+)	221540	27124	250664	5097445	2429668	7467113	908251	448672	1332923
	різниця	52367	-41917	12451	-788865	1188730	341965	-275941	176894	-123047

За нашими підрахунками, зробленими раніше, згадані вище показники мали у 1906 - 1914 рр. такий вигляд: всього угод — 240222, землі у ринковому обігу — 7360,2 тис. дес., сума затрачених коштів у російських рублях — 1376,5 млн. руб. [13, с.287–289]. Однак для рельєфнішого відображення стану та характеру ринкової мобілізації земельної власності вважаємо за доречне розглянути цей процес як з точки зору подавців землі, так і з точки зору її покупців.

Як свідчать дані таблиці 1, земля купувалась і продавалась переважно фізичними особами, тобто особистими земельними власниками. До таких належали: дворяни, духовні особи, купці, міщани, селяни-власники, козаки, колоністи тощо. Протягом вказаного хронологічного періоду фізичними особами було укладено загалом близько 169,2 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі, й майже 221,6 тис. — спрямованих на її купівлю. По відношенню до загальноукраїнського показника це становило відповідно 71% і 89,1%. Решта подібних угод, відповідно 69 тис. (29%) і 27,1 тис. (10,9%), укладалися різноманітними громадами, товариствами, промисловими компаніями, банками та іншими юридичними особами. Як бачимо, головна роль на земельному ринку продовжувала належати одноосібним власникам землі. Хоча при цьому активність на ньому з боку колективних землевласників постійно зростала. Це було особливо помітним при порівнянні ринкових земельних втрат та придбань обох груп власників землі. Так, зокрема, протягом 1906 - 1914 рр. одноосібними господарями було продано через ринок 5,9 млн. дес., що становило 82,6% від загальноукраїнського показника. Водночас куплена ними через ринок земля становила за цей же період 5,1 млн. дес. (67,7% від загальноукраїнського показника). Тобто в ході ринково-поземельних операцій, здійснених в роки столипінської аграрної реформи, одноосібні землевласники не дорахувалися загалом не менш як 0,8 млн. дес. своїх земельних угідь. Зовсім інша картина спостерігалася у колективних землевласників. Так, останні протягом вказаного хронологічного періоду продали на ринку 1,2 млн. дес. землі (17,4% від загальноукраїнського показника), придбавши при цьому понад 2,4 млн. дес. (32,3%), і таким чином збільшили свій земельний капітал ще не менш ніж на 1,2 млн. дес. землі. Що стосується фінансової сторони ринково-поземельних відносин у період столипінської аграрної реформи, то її можна охарактеризувати такими показниками. Фізичні особи отримали за продажу ними землю загалом близько 1200 млн. російських рублів (81,8% від загальноукраїнського показника), використавши при цьому на її придбання трохи більше від 900 млн. руб. (64%). Відтак їхній загальний прибуток від торгівлі землею становив приблизно 276 млн. руб. Зовсім протилежними виявились аналогічні показники у юридичних осіб. Продавши землі більш як на 272 млн. руб. (18,7%), вони водночас придбали нові земельні ділянки майже на 419 млн. руб. (35,6%), втративши при її придбанні 147 млн. руб. Але ж і купували вони землі удвічі більше, ніж продавали. Наведена вище інформація свідчить про тенденцію до розширення діяльності юридичних осіб, тобто колективних землевласників, на земельному ринку. Такою в цілому є загальна характеристика життєдіяльності земельного ринку по Україні в період проведення столипінської аграрної реформи.

Щодо еволюції останнього на порайонному рівні, то вона відбувалася під помітним впливом на цей процес з боку тих особливостей і специфічних рис, які тією чи іншою мірою були притаманні кожному конкретному історико-економічному району окремо.

Так, районом найінтенсивнішого продажу та купівлі землі була Лівобережна Україна, представлена Полтавською та Чернігівською губерніями. В них ринково-поземельні відносини продовжували зберігати традиційний характер, при якому земля продавалась й купувалася переважно дрібними та середніми ділянками, доступними хліборобському населенню, для якого земля залишалася фактично єдиним засобом до існування. В роки здійснення аграрної реформи П. Столипіна в межах двох лівобережних губерній протягом 1906 - 1914 рр. нами було зафіксована 91 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі (38,1% від загальноукраїнського показника) й ще 93 тис. угод, спрямованих на її купівлю (37,3%). Це набагато перевищувало аналогічні показники інших українських районів. Таке явище значною мірою було продиктоване: 1) аграрним перенаселенням та аграрним характером економіки краю; 2)

дрібномаєтністю поміщицького господарства; 3) переважанням сільського населення, спроможного брати участь у ринково-поземельних операціях.

Найменшою серед інших районів була Слобідська Україна. Представлена однією лише Харківською губ., вона, зрозуміло, не могла конкурувати за тими чи іншими абсолютними показниками з іншими, територіально крупнішими районами України. Хоча на губернському рівні виглядала досить пристойно. Так, за кількістю випадків продажу або купівлі землі Харківська губ. поступалася лише двом лівобережним губерніям. А за кількістю проданої чи купленої землі була на рівні Катеринославської губ., випереджаючи за цим показником Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії. В тих її районах, які на північному заході межували з Лівобережжям, а на півночі — з Росією, ринково-поземельні відносини також відповідали більш традиційному їх характеру. В тих же районах, що на півдні межували з Катеринославською губ., а на сході — з Областю Війська Донського і які були наближені до великих промислових центрів, ринково-поземельні відносини виглядали більш підприємницькими, комерційними. Нерідко тут купували ліс під вирубку, озера для розведення риби, ділянки для розробки природних надр тощо.

Для Правобережної України, яку склали Волинська, Київська та Подільська губернії, характерною була наявність великого, фільваркового землеволодіння, яке залишилося тут ще з часів польського панування, а також досить пристойне забезпечення сільського населення землею внаслідок аграрних реформ 1847-1848 і 1864 років. Тут земля купувалася й продавалася набагато більшими, ніж на Лівобережжі й Слобожанщині ділянками, нерідко навіть цілими маєтками. Однак тривалий час розвиток земельного ринку, особливо у 60 — 80-і роки XIX ст., штучно стримувався тут російським законодавством, яке забороняло брати в ньому участь представникам польського, німецького населення краю та вихідцям із так званих привіслинських губерній — Варшавської, Келецької, Люблінської, Полоцької та інших [21, с. 9–14, 334–336]. Лише у 1905 р. подібні заборони було остаточно скасовано [22, с. 74]. Після цього правобережний земельний ринок почав швидко надолужувати прогалине, випереджаючи за темпами розвитку інші українські райони. Протягом 1906 - 1914 рр. тут було укладено понад 50 тис. торгових угод на продаж землі (30,6% від загальноукраїнського показника) та близько 65 тис. угод — на її купівлю (31,4%). В ході їх реалізації було продано близько 2,6 млн. дес. земельних угідь (36,2%) та куплено майже 2,9 млн. дес. (38%). За кількістю проданої землі район Правобережної України поступався лише українському Півдню, а за кількістю купленої випереджав навіть його. Інтенсивне зростання ринкового товарообігу землі в Правобережній Україні дозволяє говорити про появу тенденції до поступового вирівнювання темпів розвитку земельного ринку в окремих історико-економічних районах України.

Найбільш збалансованим виглядав земельний ринок у межах Південної України, яку представляли Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії. Цьому сприяли такі суттєві фактори, як наявність великих площ вільної землі, найнижча в Україні густота населення, підпорядкування сільськогосподарського виробництва законам ринкової економіки, заселення краю іноземними колоністами-фермерами та інші. Як наслідок, на Півдні сформувались надзвичайно сприятливі умови для розвитку та еволюції земельного ринку. Землі тут продавалося й купувалося досить багато. Так, протягом 1906 — 1914 рр. у межах трьох південноукраїнських губерній було зафіксовано 45,6 тис. випадків продажу землі (19,1% від загальноукраїнського показника) й 54 тис. випадків її купівлі (22,7%). У ході реалізації відповідних торгових угод тут було продано більш як 2,6 млн. дес. (36,9% від загальноукраїнського показника) та куплено близько 2,8 млн. дес. (36,5%). Великі запаси вільних земель, неоднорідність географічного ландшафту краю, комерціалізація землі й підприємницький характер її використання — все це сприяло тому, що за багатьма середньостатистичними показниками Південна Україна помітно переважала інші українські райони. Це наочно ілюструють дані наведеної нижче таблиці 2 [14–19].

Таблиця 2.

**Середні показники однієї торгово-поземельної угоди
за 1906 — 1914 рр. [продаж (-); купівля (+)]**

Райони	На одну угоду в середньому припадає:					
	землі (в дес.)		коштів (тис. руб.)		середня ціна 1 дес.	
	одно- осібно	колек- тивно	одно- осібно	колек- тивно	одноосібно	колективно
1	2	3	4	5	6	7
Лівобережний - +	- 14,1	- 10,2	- 2,8	- 1,8	- 198,6 р.	- 176,5 р.
	+ 11,0	+ 42,3	+ 2,0	+ 4,1	+ 181,8 р.	+ 96,9 р.
Слобідський - +	- 27,2	- 17,2	- 6,0	- 3,4	- 220,6 р.	- 197,7 р.
	+ 15,5	+ 89,2	+ 3,4	+ 18,7	+ 219,4 р.	+ 209,6 р.
Правобережний- +	- 44,9	- 14,6	- 7,4	- 2,9	- 164,8 р.	- 198,6 р.
	+ 30,8	+ 86,3	+ 4,7	+ 13,1	+ 152,6 р.	+ 151,8 р.
Південний - +	- 74,9	- 30,3	- 17,9	- 7,9	- 239,0 р.	- 260, 7 р.
	+ 37,9	+ 187,2	+ 7,3	+ 36,0	+ 192,6 р.	+ 181,3 р.
Україна - +	- 34,8	- 17,4	- 7,0	- 3,9	- 201,1 р.	- 224,1 р.
	+ 23,0	+ 89,6	+ 4,1	+ 15,4	+ 178,3 р.	+ 171,9 р.

Вони підкреслюють той факт, що за середніми розмірами тих складових, які супроводжували кожну торгову угоду на продаж або купівлю землі, Південна Україна відчутно переважала інші українські райони майже у всіх відповідних номінаціях. Виняток становили тільки показники цін на землю, куплену в межах Харківської губ., або, як було сказано вище, Слобожанщини.

На жаль, обсяг даної публікації не дозволяє дати розгорнуту характеристику соціальної бази земельного ринку. Тому відзначимо лише те, що серед продавців землі, як і раніше, продовжували виділятися дворяни. І все ж після поразки революції 1905 — 1907 рр. купівля дворянами земель почала відновлюватися, хоча й помітно поступалася її продажу. При цьому в середовищі дворян дедалі помітнішою ставала тенденція до внутрішнього перерозподілу їхнього земельного фонду в напрямку концентрації земельних угідь у руках найбагатших дворянських родин. До активних продавців землі з початком ХХ ст. можна віднести також купців та банки. Перші, скупивши у 60 — 80-х рр. ХІХ ст. величезні земельні площі, з різким подорожчанням землі почали масово розпродувати її, отримуючи від торгово-поземельних операцій надвисокі прибутки. Банки ж, особливо Селянський, отримавши дозвіл на придбання земельної власності з метою її перепродажу, в роки аграрної реформи П. Столипіна, перетворились на справжніх лихварів не тільки щодо фінансового капіталу, але й щодо капіталу земельного. Серед покупців земельної власності найперше слід відзначити селян-одноосібників, чисельність яких помітно зросла в роки століпінської реформи, а також малоросійських козаків та південноукраїнських колоністів. Серед колективних землевласників активними покупцями землі виявили себе селянські та інші товариства, залізничні та промислові компанії тощо.

Як певний підсумок усього, сказаному вище, відзначимо таке. Одним з важливих наслідків століпінської аграрної реформи було рішуче проникнення у сільську общину прогресивних ринково-поземельних відносин. Значною мірою реформа сприяла розширенню життєдіяльності й самого земельного ринку, в даному випадку, в межах тих українських земель, які на той час входили до складу Російської імперії. Швидкими темпами зростали капіталовкладення у торгово-поземельні операції, помітно зріс ринковий обіг землі. Все це говорить про те, що століпінські аграрні перетворення стали серйозним імпульсом для розширення ринково-поземельних операцій. У ході другої Великої селянської реформи було створено вагомий підмурівок для подальшої успішної еволюції земельного ринку в Україні, для поступового вирівнювання темпів розвитку останнього в окремих її історико-економічних районах. Проте цей поступальний процес згодом був перерваний поваленням самодержавства і початком громадянської війни та національно-визвольної революції в Україні. З перемогою радянської влади земельний ринок як соціально-економічне явище і самостійна економічна категорія остаточно припинив своє існування в межах СРСР.

1. Шубенський Н.П. Памяти П.А. Столипына. — М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1913. — 28 с.
2. Чайнов А., Студенский Г. История бюджетных исследований. — Изд. 2-е, доп. — М.: ЦСУ, 1922. — 133 с.
3. Столыпин П.А. Речь о земельном законопроекте и землеустройстве крестьян, произнесенная в Государственной Думе 5 декабря 1908 года // Нам нужна великая Россия: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906 — 1911. — М.: Молодая гвардия, 1991. — С. 176 — 180.
4. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
5. Симонова М.С. Мобилизация надельной крестьянской земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы из истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сборник V. — М.: АН СССР, 1962. — С. 398 — 458.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 599 с.
7. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907 — 1914. — К.: Наукова думка, 1976. — 288 с.
8. Ігнатова А. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. — 2000. — №34 (вересень). — С. 6 — 7.
9. Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906 — 1916 рр.) // Сіверянський літопис. — 2007. — №1. — С. 91 — 101.
10. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII — начало ХХ века. — М.: Наука, 1974. — 414 с.
11. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX — начала ХХ века. — М.: РОССПЭН, 2004. — 504 с.
12. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. — 1974. — №1. — С. 82 — 97.
13. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 — 1917 рр.). — Ніжин: Аспект, 2010. — 344 с.
14. Динамика землевладения в России: 1906 — 1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И. Ф. Макаров. — М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1989. — 81 с.
15. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. — СПб.: Тип. И.Н. Кушнарев и К°, 1912. — 73 с.
16. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1913. — 80 с.
17. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1914. — 85 с.
18. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1915. — 90 с.
19. Материалы по статистике движения землевладения в России. — Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. — СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1917. — 79 с.
20. Історія українського селянства: Нариси у двох томах. — Том 2. — К.: Наукова думка, 2006. — 655 с.
21. Покупка, продажа и аренда земель: Извлечение из Свода Законов ... / Сост. А.П. Тютчев. — Издание неофициальное. — Пг.: Изд. юрид. книжного магазина В.П. Анисимова, 1915. — 368 с.
22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 — 1914: Поляки в соціально-етнічних конфліктах / Переклад українською Зої Борисюк. — Наукова і повна редакція, вступне слово Наталії Яковенко. — К., 1998. — 336 с.

В статтє дана общя характеристика функционирования земельного рынка в Украине во время проведения столыпинской аграрной реформы. Подчеркнуты особенности деятельности рынка земли в отдельных историко-экономических районах Украины.

Ключевые слова: рынок, земля, реформа, Украина.

This article gives the general description of Ukrainian land market's functioning during the Stolypin's agrarian reform. The peculiarities of the land market's functioning are marked in particular historical-economic districts of Ukraine.

Key words: market, land, reform, Ukraine.

ДІЯЛЬНІСТЬ В.ДУБРОВСЬКОГО НА ЧОЛІ ХАРКІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» (1941–1943 рр.)

У статті визначено та проаналізовано основні напрямки і методи діяльності В.Дубровського на чолі Харківської «Просвіти» під час нацистської окупації (1941–1943 рр.).

Ключові слова: В.Дубровський, Харків, «Просвіта», окупація.

Життя та діяльність уродженця Чернігівщини, науковця, педагога і громадського діяча Василя Дубровського (1897–1966 рр.) і досі не стали об'єктом спеціального дослідження. Зокрема маловідомими залишаються «окупаційні» сторінки його життєпису [1, 2, 3, 4]. Поодинокі згадки про В.Дубровського як керівника Харківської «Просвіти» містять студії з історії української культури за «нового порядку» та Харкова під час нацистської окупації [5, 6, 7, 8, 9, 10].

Отримавши вищу освіту в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. О.Безбородька, В.Дубровський присвятив себе науково-організаційній, викладацькій та громадській роботі в архівних і просвітянських установах Чернігова та Харкова. Плідна діяльність ученого припинилася у листопаді 1933 р. у зв'язку зі звинуваченням його у приналежності до «контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників», арештом та подальшим майже чотирирічним ув'язненням. Після звільнення навесні 1937 р. через «неблагонадійність» В.Дубровському було заборонено перебувати й працювати у 42 найбільших містах України [11], що змусило його викладати у сільських школах на Полтавщині та жити окремо від родини [12].

Улітку 1941 р. В.Дубровський повернувся до Харкова і спробував легалізуватися, звернувшись із відповідною письмовою заявою до міліції, але отримав негативну відповідь. Принагідно зауважимо, що категорична відмова владних структур та підписка про «виїзд з міста за 24 години» змусили вченого фактично перейти на нелегальне становище [13, 14]. Окупація Харкова у жовтні 1941 р. звільнила В.Дубровського від клейма «колишнього політв'язня» та сповнила надією на відновлення науково-педагогічної діяльності.

У Харкові в жовтні 1941 р. розпочалося формування українських організацій, провідну роль серед яких відігравав новоутворений Громадський комітет (далі — ГК) під головуванням В.Доленка. Його створення продемонструвало намагання інтелігенції міста не лише вижити за умов окупації та голоду, а й реалізувати свої національно-патріотичні ідеї. Налагодивши стосунки з В.Доленком через спільного знайомого О.Попова, колишнього декана Харківського інституту народної освіти, В.Дубровський також увійшов до складу ГК [15].

Утім, робота зі створення секції мистецтв при ГК, про що особисто дбав В.Дубровський, йшла мляво. По-перше, напівлегальне становище комітету не дозволяло його членам діяти відкрито, а по-друге, переважна більшість митців побоювалася репресій з боку окупаційної влади. Це спонукало В.Дубровського шукати «прилюдну форму самоорганізації й самодіяльності українського громадянства — таку, що не викликала б підозри й репресій окупаційної влади та давала б якнайменше приводу для контрatak російських «єдиногодівців» [16]. Єдиним варіантом у такій ситуації, на думку історика, було відновлення «Просвіти».

Врахувавши поради керівника відділу пропаганди Харківської міської управи В.Кривенка та директора Харківського архіву О.Одріна, В.Дубровський підготував

статут позапартійної культурно-освітньої інституції — «Просвіти» [17]. Використовуючи авторитет і досвід «старої» Харківської «Просвіти», науковець зробив акцент на відновленні її діяльності. Для досягнення цієї мети В.Дубровський заручився підтримкою колишніх просвітян П.Ковалівського та Т.Дідусенка, а також залучив професорів Д.Солов'я, О.Попова, Б.Порай-Кошиця та інших місцевих інтелектуалів [18].

12 грудня 1941 р. в Українському домі відбулися установчі збори «Просвіти». На засіданні, яке відкрив В.Кривенко, окрім небайдужих до справи відновлення цієї організації, були присутні 44 колишні просвітяни. Усіх учасників зборів було оголошено членами-рефундаторами Харківської «Просвіти», головою ради товариства обрано В.Дубровського, заступниками — О.Попова та З.Сапіцьку, секретарем — О.Соловей [19].

У схваленому на засіданні проекті статуту висвітлювалися основні віхи діяльності товариства і зазначалося, що «Просвіта» створюється для розвитку й поширення «громадської і національної свідомості серед Української людності і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю» [20]. Для реалізації поставленої мети у складі Харківської «Просвіти» створювалися окремі секції та комісії, що опікувалися питаннями освіти, релігії, мистецтва, медицини, а також юридичними та адміністративно-економічними проблемами, видавничою справою, соціальним забезпеченням, торгівлею та ін. [21].

Згідно з даними радянської розвідки, окрім головування у товаристві «Просвіта», В.Дубровський очолював юридичну комісію цієї організації [22]. Проте у доступних нам мемуарах історик хоча і наводив неодноразово приклади своєї активної діяльності у справі визначення юридичного становища «Просвіти», проте не згадував, що керував юридичною комісією.

Слід зазначити, що за нових умов питання легалізації відновлення Харківської «Просвіти» постало особливо гостро, адже подібна ініціатива київських колег викликала репресії з боку окупаційної влади та налякала «боязких просвітян» Харкова. Показово, що В.Дубровський та відомий харківський адвокат О.Семененко, який очолював юридичний відділ міської управи, не ставили за мету легалізацію «Просвіти». Вони прагнули лише «дипломатично» повідомити речників «нового порядку» про відновлення діяльності організації, фактично ліквідованої радянською владою. На думку В.Дубровського, офіційне схвалення статуту «Просвіти» нацистським командуванням, по-перше, було малоімовірним, а по-друге, поставило б товариство у залежне становище. До того ж, оскільки просвітяни не просили легалізації товариства, а лише сповіщали про відновлення його діяльності, це забезпечувало «Просвіту» від заборони, яка означала б, що нацисти продовжують політику радянської влади щодо культурно-освітньої сфери життя українського суспільства.

Наприкінці грудня 1941 р., за посередництва О.Семененка, В.Дубровський зустрівся з керівником VII відділу німецької військової комендатури. Науковець стисло окреслив завдання «Просвіти» та причини її заборони за часів радянської влади й передав перекладені німецькою мовою статут «Просвіти» та свій лист як керівника товариства. Слід зазначити, що розрахунки «дипломатів» цілком себе виправдали — матеріали, потрапивши до вищих ешелонів німецького окупаційного керівництва, «загубилися» серед більш масштабних, і «Просвіта» продовжила існування, так би мовити, сама по собі.

Враховуючи психологію людей, які «вірять у своє власне існування тільки тому, що мають метрику народження», В.Дубровський спільно з О.Семененком доклав чимало зусиль, щоб на початку січня 1942 р. примірник статуту Харківської «Просвіти» «прикрасили» ствердзувальна резолюція обербургомистра О.Крамаренка та печатка міської управи. На жаль, цей примірник О.Попов згодом спалив, побоюючись повернення радянських військ до Харкова [23].

Паралельно із врегулюванням правового аспекту існування товариства просвітяни на чолі з В.Дубровським почали реалізовувати ключове положення статуту організації — відродження національної свідомості українського народу [24]. З огляду на значення релігійного фактора у формуванні патріотизму митрополита Феофіла

Булдовського було запрошено освятити будинок Українського дому, в якому об-лаштувалася «Просвіта». Крім того, В.Дубровський наполіг, щоб богослужіння та проповідь здійснювалися українською мовою.

Враховуючи значення зборів та святкувань для формування колективного духу і згуртування однодумців, відкриття Українського дому було урочисто проведено паралельно з освяченням будинку. Слід зазначити, що приміщення прикрасили рушниками, портретом Т.Шевченка, українськими прапорами та іконою Св.Покрови. В.Дубровський згадував, що мета заходу була досягнута — виснажені репресіями з боку радянської влади та окупацією мешканці Харкова знову відчули себе українцями: «не в одного, що пережив тяжкі роки та й тепер дивився в очі смерті з голоду й холоду, крапали сльози з очей, коли всі присутні схилилися на коліна в спільній молитві за Україну» [25].

З нагоди Нового 1942 року й Різдва Христового просвітяни влаштували святочну вечерю та прикрасили ялинку. Обербургмістр О.Крамаренко не оминув увагою цієї події і виступив зі святковим зверненням, у якому порівняв «Просвіту» з ножем, який може бути корисним, але може й становити небезпеку.

І, нарешті, третім масовим заходом у справі «відродження української душі» було святкування «Просвітою» у січні 1942 р. річниця соборності України. Як і завжди, В.Дубровський був одним із організаторів свята та, згідно з традицією, виголосив привітання. Після заходу до науковця підходили учасники свята різних політичних уподобань, щоб подякувати за відновлення організації та висловити своє захоплення побаченим — більше двохсот просвітян у заповненій залі співали «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна».

Члени «Просвіти» намагалися розширити свою діяльність шляхом читання лекцій, проведення вечорів та концертів. Загалом, протягом 1942 р. товариством було організовано 34 концерти та інші акції, створено Молодий український театр та засновано Музичну студію. Маючи багатий досвід організаційної роботи, В.Дубровський відіграв роль акумулятора ідей, активно брав участь у заходах, читав публічні лекції. Крім того, саме він завжди дипломатично інформував окупаційну владу про заходи, організовані «Просвітою». У мемуарах науковець згадував, що він «не прохав німців дозволу на святкування (ще б чого?!), а тільки повідомляв німецьку комендатуру міста» [26]. Втім, за свідченням архівних документів, останнє слово завжди належало окупаційній владі, яка пильно стежила за активністю просвітян і на кожний захід направляла своїх представників [27].

Практикувала «Просвіта» й проведення виставок. Спільно з іншими організаціями та установами міста була підготовлена експозиція «Україна під більшовицьким ярмом», якою опікувалися особисто В.Дубровський та Б.Порай-Кошиць [28]. Серед експонатів були документи, спогади постраждалих під час репресій 1930-х рр. та статистичні матеріали. Логічно було б сподіватися на підтримку німецькою владою такої ініціативи «Просвіти», проте з якоїсь невідомої причини виставку опечатали. Неабияких зусиль довелося докласти В.Дубровському, щоб заспокоїти громадськість й виклопотати у керівництва міста дозвіл на відкриття виставки [29; 30]. На думку вченого, доказом правдивості представлених матеріалів стало бомбардування радянським літаком будинку «Просвіти» у січні 1943 р.

Окремо слід розглянути педагогічну діяльність В.Дубровського у Харківській «Просвіті», адже, крім читання публічних лекцій, за ініціативою науковця у лютому 1942 р. при «Просвіті» було організовано гімназію. Її завідувачем став А.Червинський, а В.Дубровський викладав історію України [31]. Принагідно зауважимо, що окупаційна влада Харкова суворо контролювала діяльність освітніх закладів та забороняла відкриття нових. Саме це й стало причиною того, що за тиждень після відкриття гімназії В.Дубровського викликали до комендатури й звинуватили у підпільному функціонуванні школи при очолюваному ним товаристві. Оскільки заперечувати той факт, що група молоді регулярно збирається у приміщенні «Просвіти», не було сенсу, В.Дубровський визнав існування репетиторських груп. Науковець пояснив, що діти просвітян приходять до будівлі «Просвіти», оскільки, по-перше, не мають що робити вдома, по-друге, приміщення опалюється, і вони мають можливість повторити шкільний матеріал. В.Дубровський зробив акцент на тому, що репетиторські групи

дають змогу молоді вдосконалити знання німецької мови, вивчення якої активно стимулювалося «новим порядком» [32].

Значний інтерес становить також питання про участь керівника Харківської «Просвіти» у діяльності Історичної комісії. Зокрема, вона ініціювала перейменування міських вулиць. Перед членами комісії – В.Дубровським, П.Ковалівським, В.Троценком – постало завдання реанімувати українське обличчя Харкова. Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національним колоритом, 483 вулиці, майдани та провулки. Наприклад, вулиці К.Лібкнехта було повернуто історичну назву – Сумська; проспект В.Леніна перейменовано у Новий проспект, вулиці Й.Сталіна та В.Молотова – П.Сагайдачного та В.Короленка [33]. Принагідно зауважимо, що у назвах деяких вулиць знайшли відображення реалії окупаційного часу. Наприклад, майдан Дзержинського було перейменовано у майдан Німецької армії.

Під час окупації Харкова В.Дубровський не припиняв наукової діяльності, брав участь у роботі науково-філософської комісії «Просвіти» та виступав з публічними лекціями і доповідями. Крім того, на шпальтах газети «Нова Україна» історик опублікував спогади про своє перебування у таборі НКВС на Забайкаллі.

На особливу увагу заслуговує безпосередня участь В.Дубровського у роботі літературної секції Харківської «Просвіти». Власне, активізація літературної діяльності В.Дубровського взимку 1941 р. була спричинена бажанням довести голові літературної секції А.Гаку, що творчість у царині літератури можлива за будь-яких матеріальних умов, адже головне для митця – свобода духу. На підтвердження своєї точки зору В.Дубровський запропонував літераторам Харкова своєрідне парі: навіть він, не письменник, в окупованому місті за рік напише твори різних жанрів (новелу, авантюрний роман, історичний роман, драму, комедію та ін.) [34].

Для літературної роботи голова «Просвіти» використовував переважно нічні години. Першими у холодній кухні «при малесенькому вогнику олійного «моргосвітача» з-під пера В.Дубровського з'явилися короткі оповідання «Як у раю», «Священик Ємелянов» і «Масло». Невдовзі науковець написав оповідання «Простирadlo», «Зуби» та комедію «Повернення до Європи», яку згодом було інсценізовано у місцевому театрі. В.Дубровський, на жаль, не завершив роботу над драмою «Два брати» та романом «Третя еміграція», чернетки яких було назавжди втрачено під час евакуації з Харкова у січні 1943 р. [35].

Варто зазначити, що літературну ініціативу В.Дубровського сприйняли спочатку іронічно. Втім, коли науковець оприлюднив свої твори на засіданнях літературної секції «Просвіти», враження слухачів «було подібне до шоку від електричного струму».

Значну увагу В.Дубровський приділяв облаштуванню життя харків'ян взимку 1942 р. У складі «Просвіти» функціонувала кооперативна комісія, яка співпрацювала з комерційними установами і отримувала від них допомогу. Наприклад, під час періодичних заборон окупаційною владою купувати продукти харчування поза межами міста, просвітяни отримували матеріальну та харчову допомогу від обласної земельної управи, обласної управи державних маєтків, обласної контори «Заготзерно» та обласної кооперативної спілки. В.Дубровський згадував, що часто особисто складав списки та розподіляв допомогу між членами «Просвіти», щоб не компрометувати небайдужих до долі української інтелігенції керівників організацій. Крім того, науковець підкреслював: «це робилося без відома німецьких органів і всупереч їхнім прямим наказам: «Все – для армії, і нічого для цивільного населення Харкова!». Тому керівники наших установ ризикували не тільки своїм становищем, але й головою» [36].

На початку січня 1942 р. В.Дубровський звернувся за допомогою до Львівського наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. Слід зазначити, що львівські колеги не залишилися осторонь, надавши фінансову підтримку науковцям окупованого Харкова. В.Дубровський особисто відвідав місцевих учених, щоб вручити гроші та підтримати морально. У своїх мемуарах історик згадував, що багатьох ця фінансова допомога врятувала від голодної смерті, наприклад, професорів М.Максименка, М.Бурачека, С.Коцевалова та ін.

Активна участь голови «Просвіти» у роботі кооперативної комісії, спрямована на

матеріальну підтримку просвітян, дала свої результати — наприкінці 1942 р. організація налічувала вже близько 1200 членів та мала дві філії. Крім того, заснований «Просвітою» кооператив володів земельним маєтком із садом (114 га), крамницею, а за рік — і кав'ярнею [37].

В.Дубровський належав до тієї когорти української інтелігенції, яка, залишившись в окупованому Харкові, мусила пристосовуватися до нової влади. Втім, працювали такі харків'яни переважно не на німців, а за покликом української ідеї. З початку окупації вони проводили активну роботу по згуртуванню однодумців. Згодом було сформовано вертикаль організації патріотів, що складалася з політичного проводу та ГК, які діяли конспіративно, та неполітичних культурницьких установ. Найчисельнішою серед останніх була «Просвіта» під керівництвом В.Дубровського [38].

Неабияку роль у зростанні популярності «Просвіти» та її чисельності відіграли організаторські здібності В.Дубровського, його вміння знаходити спільну мову з людьми, перетворюючи співробітників на однодумців. Як слушно зазначала у спогадах секретарка «Просвіти» М.Соловей: «Люди сходилися в Просвіту, мов до клубу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільноти, де можна було інколи просто відвести душу» [39].

Харківська «Просвіта» продовжувала існувати лише завдяки юридичній невідзначеності — не була ні заборонена, ні дозволена. Науковець намагався налагодити «корисні» зв'язки з окупаційною владою, читав лекції та проводив індивідуальні бесіди з історії для німецьких військових [40], ініціював складання вітальних листів окупаційній владі з приводу перемог на фронті [41], як вже зазначалося, офіційно інформував окупаційну владу про заходи, заплановані «Просвітою».

Слід констатувати, що, на перший погляд, відносини керівників ГК, харківської «Просвіти» та окупаційної влади склалися досить вдало. Насправді ж, згідно з архівними документами, «Просвіта» кваліфікувалася нацистами, як підрозділ підпільно діючого ГК [42]. Крім того, оскільки діяльність організації, керованої В.Дубровським, мала чітко виражений національний характер, з перших днів свого існування вона потрапила під пильний контроль німецьких спецслужб. У одній із доповідей гестапо справжньою метою діяльності «Просвіти» називали боротьбу проти окупаційної влади.

Радянська розвідка також відзначала непослідовність німців у відносинах з «Просвітою» та її головою: «Стосунки німців з «Просвітою» були різними та залежали від поглядів того чи іншого представника окупаційної влади. Один придивлявся та гальмував її діяльність, інший шукав шляхи для співпраці, а третій просто говорив, що не довіряє їй, як шовіністичній організації» [43].

Утім, варто констатувати, що ілюзії харківської інтелігенції щодо «воскресіння» України під проводом окупаційної влади поступово розвіялися, а патріотичний запал змінився розчаруванням. За діяльністю «Просвіти» пильно стежили радянська розвідка та гестапо, а байдужість окупаційної влади до ідеї незалежної України дедалі більше виявлялася з наближенням Червоної Армії до Харкова. Просвітяни опинилися у безвиході: перетворившись на колабораціоністів для радянської влади, вони мусили співпрацювати з окупантами на будь-яких умовах, щоб «заробити» право на еміграцію до Німеччини.

Про це свідчить, зокрема, поїздка В.Дубровського у січні 1943 р. до Берліна. Науковець згадував, що під час цієї поїздки намагався довести, що «рішення проблеми Східної Європи немислиме без відродження національних суверенних держав народів — українського, білоруського та інших» [44].

Аналізуючи діяльність В.Дубровського, варто зауважити, що за радянських часів йому повсякчас закидали співпрацю з німцями під час головування у «Просвіті» — саме через це він так і не був реабілітований. Проте у мемуарах науковця обґрунтовано причини його поведінки. По-перше, одразу зрозумівши, що «новий порядок» нічим не кращий за радянську владу, вчений ніколи щиро не підтримував окупантів. Між іншим, доказом відвертості споминів науковця є копії доповідей начальника охорони служби СС, у яких В.Дубровського звинувачено у прагненні відновити незалежну Україну [45; 46]. По-друге, очоливши Харківську «Просвіту», історик перш за все прагнув згуртувати національно свідомих українців навколо відновленої організації.

По-третє, перед В.Дубровським не стояла дилема — підтримувати радянську владу чи німців — після звинувачення у «буржуазному націоналізмі» радянська система назавжди перевела його до категорії «неблагонадійних». Навіть під час окупації Харкова, за свідченням історика та архівних документів, радянська розвідка пильно стежила за В.Дубровським [47]. Відтак можна припустити, що внутрішнє несприйняття радянської влади після заслання перетворило «неблагонадійного» історика на запеклого ворога комунізму [48].

Таким чином, відроджена під керівництвом В.Дубровського Харківська «Просвіта» перетворилась у справжній осередок українського національного життя. Варто відзначити, що В.Дубровський розширив функції «Просвіти» від культурно-освітніх до соціальних. Крім того, під тиском життєвих обставин «Просвіта» набула нехарактерних їй комерційно-благодійних функцій та стала допомоговою організацією.

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897-1966): [Некролог] / Л.Биковський // Український історик. — 1966. — Ч. 1 — 2. — С. 92-97.

2. Коваль О. Дубровський Василь Васильович / О.Коваль, І.Матяш // Українські архівісти: [Бібліографічний довідник] / [Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра]: У 3-х випусках. — К., 1999. — Випуск перший (XIX ст.— 1930-ті рр.). — С. 126-129.

3. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б.Коваленко // Сіверянський літопис. — 1999. — № 2. — С. 106-112.

4. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В.Дубровського) / Г.Курас // Сіверянський літопис. — 2007. — № 1. — С. 136-141.

5. Скоробагатов А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941-1943) / А.В.Скоробагатов // Современное общество. — 1995. — № 1. — С. 1-13.

6. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В.Скоробагатов. — Х.: Прапор, 2004. — 368 с.

7. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» / М.В.Коваль // УІЖ. — 1993. — № 11. — С. 15-38.

8. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В.Коваль // УІЖ. — 1993. — № 9. — С. 13-28.

9. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ — на початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.О.Чугуй. — Х., 2008. — 25 с.

10. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 — 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А.Нестеренко. — К., 2005. — 21 с.

11. Дубровський В. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини / В.Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1964. — 20 серпня. — С. 5.

12. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г.Кураса // Сіверянський літопис. — 2000. — № 6. — С. 147.

13. Чабан М. Учений земляк... / М.Чабан // Вісті Борзнянщини. — 1999. — 16 січня. — С. 2.

14. Світлій пам'яті проф. Василя Дубровського // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1966. — Ч. 21. — С. 4.

15. Дубровський В. У пошуках нових друзів / В.Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1962. — Ч. 3. — С. 5.

16. Дубровський В. Відновлення Харківської «Просвіти» / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). — 1962. — Ч. 9. — С. 5.

17. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової зони у 1941-1942 рр.: порівняльний аспект / Т.О.Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. — 2008. — № 835. — Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Вип. 11. — С. 91.

18. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944) / М.В.Коваль // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 38.
19. Соловей О. Харків. Окупація / О.Соловей // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 111.
20. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» ... – С. 91.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 34 – 36.
22. Там само, спр. 523, арк. 32.
23. Дубровський В. Відновлення Харківської «Просвіти» ... – С. 5.
24. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 531, арк. 74.
25. Дубровський В. Відродження української душі (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 12. – С. 5.
26. Дубровський В. Відродження української душі... – С. 5.
27. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 531, арк. 74.
28. Там само, спр. 531, арк. 73.
29. Дубровський В. В оточенні небезпеки (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 32. – С. 5.
30. Дубровський В. Виставка «Україна під більшовицьким ярмом» / В.Дубровський // Новий літопис (Вінніпег, Канада). – 1963. – Ч. 2 – 3. – С. 15.
31. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 39.
32. Дубровський В. Гімназія Харківської «Просвіти» (З спогадів через 20 років) / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 16. – С. 5.
33. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта»... – С. 92.
34. Курас Г. З літературної творчості Василя Дубровського / Г.Курас, Т.Демченко // Літературний Чернігів. – 2003. – № 4 (24). – С. 85-86.
35. Дубровський В. Літературна секція Харківської «Просвіти» (З спогадів – «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 1. – С. 5.
36. Дубровський В. Боротьба зі смертю (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 23. – С. 5.
37. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта»... – С. 92.
38. Скоробагатов А.В. Західноукраїнські націоналісти у під німецькому Харкові / А.В.Скоробагатов // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 81
39. Соловей О. Харків... – С. 112.
40. Дубровський В. Як я навчав німця / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 37. – С. 5.
41. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 38.
42. Там само, спр. 534, арк. 18.
43. Там само, спр. 523, арк. 24.
44. Дубровський В. Несподіваний «Посол» з Берліна (З спогадів «Через 20 років») / В.Дубровський // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 11. – С. 5.
45. ЦДАГО України, ф.р. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 18-19.
46. Там само, спр. 531, арк. 82.
47. Там само, спр. 523, арк. 32, 39.
48. Дубровський В. Виставка «Україна під більшовицьким ярмом». ... – С. 17.

В статтє определено и проанализировано основные направления и методы деятельности В.Дубровского во главе Харьковской «Просвиты» во время нацистской оккупации (1941–1943 гг.).

Ключевые слова: В.Дубровский, Харьков, «Просвита», оккупация.

The article deals with determination and analysis of the main ways and methods of V.Dubrovskiy's work as a head of Kharkiv «Prosvita» during the period of Nazi occupation (1941–1943).

Key words: V.Dubrovskiy, Kharkiv, «Prosvita», occupation.

Наталія Дорошок

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОГО СТАТИСТИЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ ПО ОПИСУ ТА ОЦІНКАХ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті аналізується один із ключових напрямків діяльності чернігівських земських статистиків.

Ключові слова: земство, земська управа, статистика, оцінка, оподаткування.

Відомо, що статистична наука сягає найдавніших часів, її початок датують приблизно тим періодом, коли виникла держава. Відіграючи спочатку лише практичну роль, статистика поступово сформувалася як наука, що досліджує кількісний бік масових суспільно-економічних явищ та процесів. Саме в умовах земського руху в Україні зокрема і в Російській імперії загалом значно посилилася статистична робота. Із запровадженням земського місцевого самоврядування постала проблема отримання відомостей для встановлення основ розподілу земського збору. Відповідно, для здійснення оподаткування земству конче необхідна була інформація про господарський та суспільно-економічний розвиток губернії [4, 104-105]. З цієї метою при земських управах створювалися статистичні відділення.

Чернігівська губернія не стала винятком, оскільки довгий час статистичні дослідження тут проводились вибірково і носили випадковий характер [1, 151]. Статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було відкрите у лютому 1876 року. Свою роботу чернігівські земські статистики розпочали зі складання програм, які передбачали, по суті, всестороннє статистико-економічне вивчення краю [3, II].

Упорядкувавши програми досліджень, статистичне бюро розпочало опис повітів, який тривав до 1883 р. [4, 118]. Підсумком проведеної роботи стало видання 15 томів (за кількістю повітів губернії) «Матеріалів для оцінки земельних угідь». Крім земельних досліджень, у п'яти повітах були проведені подвірні переписи, результати яких надруковані у відповідних томах «Матеріалів для оцінки земельних угідь», до двох останніх книг додається ще так званий «Румянцівський опис» 60-х рр. XVIII ст. [2, VII-VIII].

Завершивши діяльність у сфері земельних питань, статистичне відділення перейшло до переоцінки міського майна, адже за постановою Чернігівського губернського земського зібрання від 8 грудня 1883 року було вирішено «провести оцінку міст, промислових і фабричних закладів». Виконання цієї постанови, а також вироблення описових програм було покладено на статистичне відділення.

Протягом 1884 р. статистичне відділення займалось описом та оцінкою міського майна, а оцінку фабрик та заводів розпочало на початку 1885 р. [5]. Для вирішення останнього питання завідуючий статистичним відділенням П. П. Червінський запросив у лютому поточного року А. А. Євреїнова і П. П. Гібермана, випускників С.-Петербурзького технологічного інституту, та М. В. Охременка, який закінчив

© Дорошок Наталія Анатоліївна – викладач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

Московське технологічне училище. Крім того, в описах заводів брали участь: Л. Я. Ставровський, який раніше проводив оцінку міст, і Г. К. Караман — технолог при губернській земській управі.

Перед тим, як безпосередньо перейти до роботи, потрібно було вирішити три основні питання:

- що, власне, підлягає оцінці?
- як проводити описування та оцінку?
- як розподілити роботу між тими, хто бере у ній участь?

Перші два питання обговорювались земською управою спільно зі статистичним відділенням, а третє, як таке, що стосується внутрішнього розпорядку роботи відділення, вирішувалося останнім самостійно.

Щодо першого питання, то потрібно було чітко розмежувати фабричні й кустарні установи. Взагалі, факт встановлення точної межі між ними — справа досить делікатна через існування закладів змішаного і перехідного типу. Тому, щоб не залишати в роботі білих плям, земська управа вирішила вважати фабричним той заклад, який відповідає одній із двох таких умов:

- виробництво ведеться в окремому приміщенні; спеціально до цього пристосованому, а не в житловому будинку чи в іншій господарській споруді;
- кількість найманих робітників (постійних) не менше двох.

Заклади, що не відповідали цим умовам, повинні були вважатися кустарними.

Робота проводилася так: протягом літа треба було зібрати всі необхідні оціночні відомості; сама оцінка здійснювалася восени та взимку, щоб усю роботу закінчити до губернського земського зібрання (в грудні), коли нова ціна вартості фабрик і заводів повинна бути прийнята до відома при загальній розкладці губернського земського збору на 1886 р.

Відомості про фабрики і заводи збиралися особисто членами статистичного відділення під час відвідування ними кожного з описуваних закладів та заносилися в описовий бланк чи програму. Щодо величини та значення заводів і розмірів виробництва було вироблено і надруковано три програми (А, В, С). Залежно від розмірів і технічних умов виробництва кожна промислова установа описувалася за однією із згаданих вище програм, тобто або за повною програмою А, або за середньою В чи за скороченою С. Відповіді на запитання, що містилися у програмі, були отримані шляхом опитування (якщо можливо, перехресних) осіб, завідувачів і працівників заводів, а також за допомогою безпосереднього вимірювання усіх частин будівель і машин. Склалися плани споруд, записувалися розміри, матеріал, потужність і конструкції устаткування.

Але, крім цих даних, з яких брався матеріал для оцінки, земська управа побажала мати відомості, хоч би приблизно, про прибутковість заводів і про значення найбільших із них для місцевого населення.

У результаті цього зміст програми (А) для опису найбільших із них розподілявся на чотири частини:

- загальні відомості (місцезнаходження, власник, час заснування заводу);
- відомості щодо визначення обігу прибутковості виробництва (перелік, по можливості, усіх витрат і прибутків по виробництву);
- дані щодо оцінки приміщень та інвентарю;
- економічний опис (найм робітників, робочий день, штрафи тощо).

Щодо обов'язків учасників описів, то відвідувати завод вони мали лише за умови, що ці підприємства описувалися за великою і середньою програмами (А і В). За скороченою програмою (С) відомості про установи могли братись і записуватись із волосних управлінь. Не піддавались опису лише ті установи, які зовсім були закриті або не діяли кілька останніх років.

Крім оціночних таблиць і пояснень до них, уже на початку роботи передбачалося (на думку завідувача статистичного відділення) надрукувати, по можливості, окремі нариси головних галузей заводської промисловості губернії. Усі різновиди виробництва було розподілено (більш-менш рівномірно) між учасниками опису і кожен

з них повинен був оцінити заклади і написати пояснювальний текст щодо тих видів виробництва, які йому дістались.

Губернія була розподілена на райони відповідно до кількості учасників для того, щоб кожен описував усі установи, які були на його ділянці обстеження. Таким чином, заводи і фабрики розподілялися на такі групи:

- суконні, сірникові, панчішні, коноплетіпальні, прядильні і ткацькі, канатні і щетинні (оцінював М. В. Охременко);
- винокурні, пивоварні, тютюнові і крохмале-патокові (А. А. Євреїнов);
- цукрові, лісопилні, механічні і чавуно-ливарні, екіпажні і костопальні (П. П. Гиберман);
- маслоробні (олійницькі), шкіряні, скловарні, миловарні, цегельні і мукомельні (Л. Я. Ставровський, він, до речі, брав участь лише в опису заводів, тобто у зібранні відомостей, оцінку ж їх робили інші особи).

За повітими опис було розподілено так: заводи північних повітів (Новозибківський, Суразький, Мглинський і Стародубський) описував М. В. Охременко за участю Г. К. Карамана. Установи Чернігівського, Городницького і Новгород-Сіверського (крім цукрових заводів) описував Л. Я. Ставровський. Останнім двом учасникам дісталися заводи усіх інших повітів.

Написавши програми і розподіливши роботу, статистичне відділення у повному складі вирушило (на початку березня) до с. Корюківки Сосницького повіту для пробного опису розміщених там заводів: пісково-цукрового, рафінадного, лісопилного, ремонтних майстерень і вітряного млина. Після цього були описані ще деякі заводи різного виду і типу в Сосницькому і Новозибківському повітах, і потім на підставі цього невеликого опису були виправлені й доповнені описові програми. Згодом, у перших числах квітня, всі учасники дослідження роз'їхалися по своїх повітах, щоб там розпочати систематичний опис усіх підприємств.

Робота у повітах розпочиналася із виписування відомостей зі справ повітової земської управи про кількість і місцезнаходження всіх заводів повіту, а зі справ міського управління і поліції — заводи, які знаходились у межах міста, і неоподатковуваних безпосередньо земством. Ці списки заводів перевірялися і доповнювалися потім у волосних управліннях, де також записувалися відомості про величину, розмір і продуктивність тих дрібних установ, які підлягали описуванню за скороченою програмою. Більші описувалися, як було зазначено, безпосередньо на місці їх знаходження.

Робота по збиранню відомостей тривала чотири з половиною місяці. Упродовж цього періоду у червні була перерва на два тижні, коли всі учасники дослідження з'їхалися до Чернігова для спільного вирішення тих проблем, які виникли під час роботи.

До 15 червня, коли було завершено опис підприємств, усі учасники дослідження з'їхалися знову до Чернігова, де було розпочато узагальнення вимог для оцінювання приміщень та устаткування. Оскільки ціни на будівельні матеріали у межах губернії коливалися значною мірою, знижуючись на півночі і підвищуючись на півдні, то не можна було встановити одні й ті ж норми для різних повітів губернії, тому вирішили виділити три регіони. Утворилися, таким чином, північний, середній (центральный) і південний регіони (I, II, III). До північного увійшли: Суразький, Мглинський, Новозибківський і Стародубський, до середнього — Городницький, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Новгород-Сіверський і Глухівський, до південного — Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзнянський і Конотопський регіони.

При оцінці кожної споруди вираховувалася площа підлоги, стелі, стін і даху, кількість вікон, печей, сходів і т.д., одержані результати множились на відповідні цифри (залежно від матеріалу, розміру, району, де знаходилось приміщення, тощо та узяті із таблиці оціночні норми). З цієї суми і складалася повна оцінка приміщень.

Разом із заводськими корпусами оцінювалися і казарми для робітників, але зовсім не оцінювалися такі приміщення, як школи й лікарні, що діяли при деяких заводах, оскільки ці установи — благодійного типу і було б несправедливо оподатковувати їх нарівні із заводами, що приносили прибуток власнику.

Норми вироблялися статистичним відділенням, а все, що мало умовний характер, підлягало обов'язковому розгляду земської управи. Після завершення роботи щодо оцінки усіх заводів, було розпочато друкування таблиці, що містила список усіх заводів, оцінки приміщень та інвентарю, і деякі відомості про устаткування, кількість переробленої сировини, а також чисельний склад робітників і службовців.

Робота щодо оцінки заводів тривала чотири місяці (з серпня по грудень 1885 р.) і закінчилась до початку губернського земського зібрання. Зробивши основну частину дослідження, статистичне відділення не встигло до початку земського зібрання опублікувати пояснювальний текст до надрукованих таблиць, цю роботу довелося відкласти на 1886 р.

На основі вже згаданої вище таблиці списку заводів пізніше було складено ще дві зведені таблиці: по повітах і по виробництву. У першій подано кількість заводів, їх вартість, чисельність робітників і кількість сировини для кожного повіту. У другій — ті ж відомості, згруповані за виробництвами, до того ж додана цифра ціни продуктів кожного окремо взятого виробництва. Потім було розпочато підготовку пояснювального тексту до таблиць, що містив нарис найголовніших галузей заводської промисловості губернії. При цьому вирішили дотримуватися такої програми (при економічному опису окремих підприємств): кількість заводів і розподіл їх по губернії, розподіл заводів щодо їх значимості на групи, місце, яке займало дане виробництво серед інших галузей, величина і технічний рівень виробництва, річний обіг, зв'язок виробництва із землеробством, залежність його від праці робітників, стану доріг і лісів, район, з якого береться матеріал (сировина), район, куди збуваються продукти, особовий склад власників, кількість робітників, район, звідки прибувають робітники, склад робітників за статтю і віком, розпорядок робочого дня, про заробітну плату і утримання робітників, про заробітки, які дають заводи населенню, порівняння характеру виробництва Чернігівської губернії з іншими, історичний нарис виробництва у губернії (як давно існує, коли і де воно почало розповсюджуватись, зміна величини і способу виробництва, кількості робітників протягом певного періоду), ріст та ймовірно майбутнє певного виду виробництва у губернії.

У ході організованої і проведеної статистичним відділенням роботи за період 1885 року були описані з оцінкою приміщень, устаткування тощо такі галузі промислового виробництва Чернігівської губернії: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, суконні фабрики, панчішні заклади, механічні і чавуно-ливарні заводи, сірникові фабрики, лісопилні заводи, маслоробні (олійницькі) заводи, коноплетіпальні, щетинні, рогожані заклади (випуск грубої полотняної тканини), шкіряні заводи, скловарні заклади, миловарні, свічкові, салотопні (салганові) заводи, тютюнові фабрики, крохмале-патокові заводи, воскоробні заклади і медові лазні, заводи воскових свічок, дьогтьові заводи, клеєварні заклади, костопальні заводи (спалювали кістки для очищення цукру), взові (стельмашні) заклади, рицинові (касторові) заклади, цегельні заводи, мукомельні вітряки.

Загалом підлягли опису та оцінці 16 460 промислових закладів, до яких увійшли 13 900 мукомельних вітряків, що, до речі, за своїм характером не підходять до категорії ні фабричних, ні промислових закладів. На залишену цифру 2560 промислових установ припадає незначна кількість великих підприємств (цукрові заводи, суконні фабрики тощо), а решту все ж таки становлять дрібні, на яких працює від 1 до 4 робітників. Загальна вартість описаних підприємств була оцінена статистиками у суму понад 12 млн. руб.

Отже, статистичне відділення Чернігівського губернського земства організувало і провело протягом 1885 року опис та оцінку фабрик і заводів, підготувало відповідні розрахунки і таблиці, а в перші місяці наступного 1886 року було завершено написання і пояснювального тексту до зазначених таблиць. У тексті, крім вступної статті, викладені економічні нариси основних галузей фабричної і заводської промисловості Чернігівської губернії. У поданих описах розглянуто зрушення, які відбулися у виробництві за останні 25 років, його сучасний технічний рівень, економічне значення, становище робітників тощо. Взагалі проведена статистичним відділенням робота

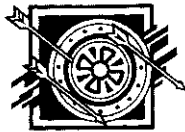
дала повну картину економічного життя різних напрямів промислового виробництва Чернігівської губернії.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. — М., 1899. — 422 с.
2. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 15. Кролевецкий уезд. — Чернигов, 1887. — 114 с. + приложения.
3. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. — Чернигов, 1877. — 186 с. + приложения.
4. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. — 1875. — № 9–10. — С. 103–111.
5. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 1–4. — С. 116–120.
6. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. — 1885. — № 1–2. — Приложение II. — С. 1–88.
7. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. — Чернигов, 1886. — 249 + приложение 239 с.

В статье анализируется одно из ключевых направлений деятельности черниговских земских статистиков.

The article analyzes one of the key areas of Chernihiv zemsk statistics.

Key words: zemstvo, city council, statistics, assessment, tax.

Світлана Іваницька

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ КАДЕТИ ТА ВЛАДА В 1905–1914 РОКАХ: ІМПЕРСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

У статті аналізується життєдіяльність Чернігівської організації конституційно-демократичної партії як регіональної філії впливової політичної сили Російської імперії в добу першої революції 1905–1907 рр. та в постреволуційний період. Увагу зосереджено на взаєминах влади й опозиції, відносинах партійного «центру» й «периферії». Джерелами дослідження є передусім матеріали фондів Державного архіву Російської Федерації й щотижневика «Вестник Партии народной свободы», також — публіцистика, мемуари, листування.

Ключові слова: конституційно-демократична партія, Чернігівська губернія, перша російська революція, влада, опозиція, І.Л. Шраг, О.О. Свєчин, О.О. Муханов.

1. Історіографічні нотатки

Процеси створення, функціонування та діяльності Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії в роки першої російської революції 1905-1907 рр. та постреволуційний період становлять інтерес передусім як сторінки історії однієї з регіональних філій найвпливовішої опозиційної сили пізньої Російської імперії. В той час слід відзначити, що конституційно-демократична партія (*партія народної свободи*) зазвичай трактувалася в українській історіографії як носій ідей російської великодержавності й імперського централізму, як політичне утворення, що, незважаючи на соціальну забарвленість ліберальної доктрини та спроби створити широкий опозиційний фронт поступових сил боротьби з самодержавним режимом, усе ж таки не виявляло достатньої симпатії та співчуття до автономістсько-федералістських постулатів «українського проекту». А тому існування його у просторі української історії не є предметом, що заслуговує на прискіпливу увагу фахівців, «нове прочитання» або, принаймні, на прихильне ставлення до себе. В той час уявляється, що звернення до сюжетів, пов'язаних з партійною історією російського лібералізму, має розширити проблемне поле вітчизняної історіографії, скоригувати наявну «україноцентричність» дослідницької оптики й тим самим — поглянути на новітню історію України як історію формування паростків громадянського суспільства за участю осіб різних політичних переконань і різної етнічної приналежності.

Ще у 1991 р. дослідник уральської провінційної багатопартійності зазначив, що «дослідження історії конституційно-демократичної партії — головної російської ліберальної партії — в загальноросійському масштабі не може вважатися завершеним без глибокого вивчення кадетських організацій в різних регіонах країни...»¹. В російській історіографії цю лакуну вже успішно ліквідовано: з'явилася низка робіт про сибірських, тверських, повольських, уральських кадетів у провінційному, «губернському» й «повітовому» масштабах, де на значному за обсягом матеріалі проаналізовано територіальне розміщення та організаційну динаміку, чисельність, соціальний склад, засоби і методи ідейно-політичного впливу на маси, участь у виборчих кампаніях, форми

© Іваницька Світлана Григорівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя).

взаємодії ЦК і губернських комітетів, взаємини партії і влади, висвітлено політичну поведінку і символіку, соціально-моральні цінності, психологічний настрій, персоналії окремих лідерів та активістів. Що ж до ситуації в українській вітчизняній історіографії, ця думка, здається, не втрачає своєї ваги. За роки незалежності в українській вітчизняній історіографії історія кадетських організацій в українських губерніях та кадетської партії в цілому стала предметом спеціального розгляду в дисертаційних роботах А.О. Білоус (1993), частково — А.І. Павко (2001) й В.І. Корольова (1996), також — у статті О.Г. Старинця². В дисертаціях Л.В. Щербин (2007) та І.О. Демуз (2009) розглянуто ставлення кадетів до українського питання. Щодо Чернігово-Сіверщини діяльність кадетської партії стала предметом тривалих наукових зацікавлень ніжинського історика О.П. Кривобока (2009). Предметом уваги дослідників стали також персоналії чернігівських лібералів М.М. Могілянського (*Г.М. Курас, С.М. Ляшко*), О.О. Свечина (*О.Я. Рахно*), В.М. Хижнякова (*О.І. Ісаєнко, Л.М. Шара, О.Я. Рахно*), І.Л. Шрага (*Т.П. Демченко, Г.М. Курас, І.М. Старовойтенко*). Іллі Людвиговичу Шрагу — одному з провідних діячів громадсько-політичного опозиційного руху Північного Лівобережжя України, присвячена ґрунтовна монографія Т.П. Демченко, що вдало поєднує в своєму дослідженні персоніологічний та регіональний аспекти. Український радикальний демократ і водночас російський кадет, громадський діяч, що поєднав у життєвій траєкторії участь у загальноросійському визвольному русі, в «українському проєкті» та локальних патріотичних починаннях — таким постає І.Л. Шрага на сторінках книги... Членство І.Л. Шрага в КДП Т.П. Демченко пояснює низкою чинників особистого та громадського характеру, передусім — сподіваннями, що плекав і сам він, і його однодумці з Української демократично-радикальної партії (УДРП) (1905–1908) щодо можливості заручитися підтримкою кадетів у Державній думі у вирішенні «українського питання»³. Відзначимо, що переважна більшість матеріалів, де розглянуто події в роки «малої революції» на Чернігівщині, — вибори до Державної Думи, діяльність Чернігівської міської думи, боротьбу за свободу українського друкованого слова, життя партій, ліволіберальний рух, заснування «Просвіти» та долі людей, що творили ту історію, — опублікована в 1995–2011 рр. на сторінках всеукраїнського журналу «Сіверянський літопис»⁴. Автор пропонованої увазі читача статті також неодноразово зверталася до вивчення окремих постатей із середовища чернігівської громади, членів КДП та УДРП, історії відносин цих двох політичних сил у 1905–1917 рр.⁵

Подальше дослідження філій конституційно-демократичної партії на території українських губерній повинно розгортатися саме у контексті регіональної історії. Вірогідно, детальніше та всебічніше слід простежити діалог центральних та місцевих органів кадетської партії, взаємин кадетів із представниками інших політичних та етнічних сил, уважніше придивитися до співвідношення імперського та регіонального факторів у революційних політичних процесах на Чернігівщині, взаємин партійного «центру» й «периферії», відносин влади й опозиції на початку ХХ ст. Щодо останньої проблеми, російські автори слушно відзначають, що «проблеми ставлення політичних партій до влади традиційно досліджені краще, ніж ставлення зворотного порядку — влади до політичних партій (і рухів)». Зокрема, «ставлення лібералів до царської влади досить добре вивчене. В той же час про настанову влади до лібералів відомо набагато менше»⁶. Ця думка є вельми актуальною щодо «українського випадку».

Таким чином, процес відносин владних інституцій та місцевих осередків конституційно-демократичної партії (*партії народної свободи*) на Чернігівщині в 1905-1912 рр., незважаючи на значну відстань часу, є одним із тих сюжетів нової політичної історії, що й донині зберігають академічний і практичний інтерес. І це не випадково, бо в сучасній Україні в умовах постійного тиску влади на громадянське суспільство й безперервних коливань політичного режиму між конституціоналізмом та авторитаризмом (зазвичай на користь останнього), як і раніше, не втрачає гостроти проблема дискусії між владою та опозицією.

2. Джерельна база

Джерельною основою дослідження послуговували насамперед базові, власне кадетські матеріали, значна частина яких сконцентрована у ф. 523 (ЦК кадетської партії) і ф. 579 (особистий фонд лідера партії П.М. Мілюкова), що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Важливими для з'ясування «обличчя» місцевих організацій та позицій активістів і лідерів є публікації в щотижневому журналі «Вестник Партии народной свободы» (ВПНС), що був органом ЦК партії кадетів та видавався в Петербурзі з 22 лютого (7 березня) 1906 по 3 (16) лютого 1908 рр. (редактор-видавець В.Д. Набоков), в центральній та провінційній пресі, що вийшли з-під пера ідеологів та активістів партії та згодом були перевидані окремими збірками (див., напр.: *Могиланский М. Первая Государственная Дума — СПб., 1907*), мемуари, листування. Базові джерела дозволяють поглянути на історію кадетських структур «зсередини», простежити процес створення, структуру, чисельність, склад, засоби та методи діяльності. Без сумніву, цінний матеріал про місцевих кадетів міститься в документах урядового табору, насамперед — у фондах Особливого Відділу Департаменту поліції (ДАРФ, ф. 102, ОО).

3. Чернігівська організація КДП: чисельність, розміщення, особистий склад

Щодо буремних подій так званої «малої революції» 1905–1907 рр., що сколихнули тищу провінційного Чернігова, відзначимо, що після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. саме партія кадетів стала однією з провідних антиурядових сил у регіоні, вслякою намагаючись поширити свій вплив на середні міські верстви, на селянський та — частково — робітничий рухи. Кадетська партія заявляла про потребу здійснення радикальних перетворень у Російській державі парламентським шляхом на підставі загальнолюдських цінностей, відзначалася тяжінням до легальності та законності дій. «Кадети вітали Маніфест 17 жовтня 1905 р., але не поспішали оголосити про безумовну підтримку уряду, жадаючи від нього гарантій реалізації оприлюднених декларацій. Однією з центральних була вимога скликання Установчих зборів з метою прийняття Конституції. негайне проведення цілого комплексу структурних реформ мав би забезпечити «діловий кабінет» з громадських діячів і царських адміністраторів ліберального штибу»⁷. Внаслідок підписання імператором 23 квітня 1906 р. основних державних законів «Росія виявилася включеною в процес інституціоналізації відносин між елітою і масами, який був характерний для європейських країн на межі ХІХ — ХХ ст.»⁸. В країні була створена система дуалістичної монархії, якій були притаманні: поділ влади, що ледь намітився; законодавче народне представництво; новий тип прийняття державних рішень; становлення публічної політики; наявність партій, які перетворювалися на інститути громадянського суспільства; народження людини політичної; початок діалогу влади з політичним соціумом. Стрімке народження багатопартійності примусило пересічного обивателя несподівано замислитися, як би то «не бути диким» та в яку партію «встряти», про що з гумором писав колишній діяч Чернігівської української громади (1893–1905), поет В.І. Самійленко у вірші «Заклопотаний росіянин»⁹.

Значне зацікавлення викликала партія кадетів. Задекларована позакласовість партії, полегшені умови вступу нових членів (достатньо було «словесної заяви» неофіта одному із членів місцевого комітету), дозволений статутром широкий плюралізм думок, помірковано-радикальна програма призвели до бурхливого зростання її лав з кінця 1905-го й до весни 1906 р. На місцях процес організації партії відбувався у взаємозв'язку з початком виборчої кампанії в Першу Державну думу. Формування місцевих територіальних структур КДП, їхня взаємодія з центром на принципах широкої автономії, особистої ініціативи, раціональної координації та корегування дій свідчило про те, що КДП формувалася як партія гібридного типу, що поєднувала в собі елементи устрою кадрової та масової партій. До квітня 1906 р. в Російській імперії функціонувало вже понад 360 місцевих осередків різних рівнів, а чисельність партії сягала 70 тис. чол. В Україні найбільш чисельні та впливові організації були створені в Києві та Одесі¹⁰. Серед членів кадетської партії були видатні представники української інтелігенції, які відігравали помітну роль у національному

русі: М.П. Василенко, Д.М. Григорович-Барський, І.В. Лучицький, В.П. Науменко, Ф.Р. Штейнгель, І.Л. Шраг та ін., що підтримували національно-культурні, а подекуди й політичні вимоги українства. До складу Чернігівського комітету КДП увійшли: А.В. Верзилов, Н.К. Галімський, К.П. Добровольський, М.К. Імшенецький, О.О. Муханов, І.М. Полторацький, М.Д. Пухтинський, А.М. Сац, О.О. Свечин, І.М. Соколовський, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг¹¹. Лист у Московське відділення ЦК, одержаний 18 травня 1906 р. та пересланий в подальшому до Петербурзького відділу ЦК, подає відомості щодо створення повітових організацій. Так, у м. Городня в квітні 1906 р., напередодні виборів у Першу думу, з'явилася організація КДП. У склад місцевого комітету увійшли: голова — Степан Дмитрович Репчицький, товариш голови — Микола Юхимович Щербак, секретар-скарбник — Володимир Іванович Венглинський¹². Вірогідно, комітет постав із місцевої ініціативи, а про його створення було згодом повідомлено Чернігівський губернський комітет. Нарешті, керівники останнього проінформували ЦК, що в новостворений Городнянський комітет увійшло 26 членів (*лист за підписами О.М. Полторацького та М.К. Імшенецького*)¹³.

Відзначимо розбіжності в літературі щодо кількісного складу чернігівських осередків КДП. Так, за думку провідного фахівця з історії російського лібералізму В.В. Шелохаєва, організації КДП існували в Чернігові (міський і одночасно губернський комітети) і в м. Городня та, відповідно, нараховували 100 й 26 осіб; місцями розташування кадетських повітових комітетів (чисельність яких достеменно не встановлена) були також м. Глухів, Стародуб, Новгород-Сіверський¹⁴. О.П. Кривобок, посилаючись на спогади І.Л. Шрага та Т.В. Локотя, вважає, що організацій було все ж таки десять або одинадцять, додаючи також осередки в Козельці, Клинцях, Суражі, Сосниці, Конотопі, Ніжині, Борзні, та наполягає, що кількість членів партії на Чернігівщині наближалась до 400–450 чол.¹⁵

ЦК КДП уважно відстежував динаміку зростання первинних осередків у імперії. Так, у першому огляді — «Відомості про місцеві губернські та повітові групи та комітети кадетської партії» — від 30 грудня 1905 р. в розділі «Україна й Південно-Західний край» щодо Чернігівщини відзначалось: «Имеется группа с А.А. Свечиным и А.А. Мухановым во главе. Ведет деятельную пропаганду, но сведений о составе комитета пока нет»¹⁶. У справі «Алфавитный список адресов местных групп партии народной свободы» контактною особою по Чернігівській губ. значився спочатку О.О. Свечин, а в подальшому — І.М. Полторацький¹⁷. У листі комітету чернігівської групи у відповідь на лист із ЦК КДП від 21 січня 1906 р. (№2) повідомлялось: «...2) Наша группа по существу только городская, но в состав пока входят и лица, живущие в разных местах губернии, так как местные группы по уездам еще не организовались, поэтому наш комитет пока исполняет функции губернского. Комитет в настоящее время занят организацией групп в уездах и городах губернии (копия циркулярного письма комитета прилагается). Участники комитета организуют издание местной газеты «Десна», газета будет издаваться не партией, но будет поддерживать партийную программу. Во время январского губернского собрания велись переговоры с земцами, но почти безуспешно; очень немногие из них вступили в партию и взяли за организацию местных групп. Большинство гласных присоединилось к Союзу 17 октября. 3) Наша группа начала официальное существование с 11 декабря, когда созвано было организационное собрание, разрешенное администрацией при условии присутствия на собрании полиции. Вскоре после этого собрания местный полицмейстер отказал в разрешении печатания повесток комитета и квитанционной книги, и их пришлось послать для печатания в Киев. На второе общее собрание 29 декабря с участием и не членов партии разрешение было дано без затруднения (на основании усиленной охраны губернатором издано обязательное постановление, которым никакие собрания без разрешения не допускаются). 4) Лица, вошедшие в состав партии, проявляли свою деятельность в духе партийной программы и до 11 декабря, и репрессии администрацией начались до формирования группы. Так, местный податной инспектор г. Имшенецкий (член комитета) вследствие телеграммы губернатора 11 декабря устранил от должности министром финансов от 12 декабря

за противоправительственную агитацию. Затем [...] декабря был арестован член комитета присяжный поверенный Иван Николаевич Соколовский; в виду его болезни тюремный арест заменен строгим домашним арестом, который до настоящего времени не снят. 30 декабря арестован член комитета помощник присяжного поверенного г. Пухтинский, до настоящего времени находится в тюрьме. Причины этих арестов совершенно неизвестны, никаких обвинений арестованным не предъявлено. 9 января в г. Нежине арестован (сидит в тюрьме) земский страховой агент Гужовский, по обвинению в принадлежности к какому-то противозаконному сообществу. Гужовский заявляет себя членом к.-д. партии, но в состав нашей группы не входит. Комитету он известен, и по своим убеждениям не может принадлежать к какой-либо тайной организации. ...В январе член группы Кривцов хотел устроить в м. Репках собрание крестьян в порядке закона 12 октября для собеседования по поводу манифеста 17 октября, о чем подал заявление местному исправнику, от которого получил отказ. Тогда один из крестьян пригласил к себе Кривцова и своих знакомых односельчан для беседы о манифесте 17 октября. За это Кривцов и подвергнут губернатором месячному аресту как за нарушение обязательного постановления (устройство частного собрания без разрешения). Некоторые записавшиеся в группу чиновники выходят из партии без объяснения причин, но очевидно под давлением начальства. 5) Сведения о местных уездных и городских группах будут сообщены по организации этих групп. *Председатель А. Муханов. Секретарь Полторацкий*¹⁸. За период 14–24 лютого 1906 р. ЦК КДП одержав від Чернігівського комітету оновлений звіт¹⁹.

Утворення осередків партії кадетів відбулося швидко. Навесні 1906 р. вони діяли майже в усіх повітових містах губернії; цьому сприяли такі чинники: наявність уже існуючих осередків організаційних попередників — «Союзу визволення» і «Союзу земців-конституціоналістів», достатня кількість ініціативних кадрів з певним політичним досвідом; стабільність впливу у земських і міських органах самоврядування (так, О.О. Свечин був головою губернської земської управи, О.О. Муханов — колишнім губернським маршалком); можливість керівників місцевої організації кадетів — землевласники О.О. Муханов та О.О. Свечин мали змогу фінансувати її діяльність (останній, володіючи майже 6814 дес. землі, щедро спонсорував і видатки ЦК партії); відносно впорядкована структура Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії. Узагальнений соціальний портрет Чернігівської організації КДП виглядає так. Участь у Чернігівській організації КДП брали переважно дворяни, юристи, інженери, лікарі, поодинокі вчителі і священники; соціальна база місцевих організацій була обмеженою²⁰. Як відзначає О.П. Кривобок, «на Чернігівщині ... провідними діячами повітових осередків кадетів були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, які були обрані у виборщики від кадетів, працювали у земстві, тобто були співробітниками земських діячів партії народної свободи, які склали кістяк місцевих організацій партії. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови — все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, можна зважити на те, що загальний склад партійних груп та їх прихильників був строкатіший, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її найактивнішими і авторитетними діячами...»²¹. «Вестник партии народной свободы» уважно занотовував факти зацікавлення селянства програмою КДП: див., наприклад, записи за 1 січня 1906 р. у щоденнику М.М. Черненкова «Из деревни», що висвітлюють інтерес чернігівських селян до агітаційної літератури КДП²²; лист в ЦК партії від козака Федота, який заявляв, що бажає брати участь у КДП («Я вполне надеюсь на эту партию...»), плакав надію бути обраним депутатом Думи, прохав надіслати йому програму кадетів як орієнтир для майбутньої парламентської діяльності²³.

Показово, що окремі місцеві діячі виявляли значно більший радикалізм у національному, зокрема українському питанні, порівняно з ортодоксальною позицією КДП (так, І.Л. Шраг і ще кілька осіб одночасно були членами Української радикально-демократичної партії, О.О. Свечин як депутат Першої думи брав участь в

Українській думській громаді (1906 р.) та виступав за національно-територіальну автономію українських земель). О.О. Свечин та І.Л. Шраг входили до складу ЦК «Союзу автономістів-федералістів» під головуванням проф. В.І. Вернадського²⁴. Водночас з обережністю до українських планів ставився М.К. Імшенецький, вважаючи першочерговою справою демократичні реформи в Російській державі.

І все ж таки в 1906-1907 рр. Чернігівська кадетська партійна організація, незважаючи на відносно малочисельність, була однією з найвпливовіших політичних сил у регіоні, що підтвердили результати виборів до Першої та Другої державних Дум.

4. Чернігівські кадети та влада напередодні та в період діяльності Першої Державної Думи

Внаслідок стрімкого процесу самоорганізації в кожному повіті Чернігівської губернії вже навесні 1906 р. кадетські кандидати брали участь у виборах до Першої Державної думи по всіх куріях виборщиків, крім робітничої. Метою агітації було створення широкого опозиційного блоку на виборах у Думу з провідною роллю кадетів. Так, чернігівець родом, учасник тих подій, М.М. Могилянський щодо виборів по Городнянському повіту Чернігівської губ. свідчив: «...Уездный комитет к.-п. партии принял довольно энергичные меры к распространению партийной литературы, на партийных же собраниях всем избирателям были розданы программа партии и брошюра «Чего хочет конституционно-демократическая партия»...Имели шансы на успех только те кандидатуры тех не крестьян, которые пользовались в уезде известностью своим доброжелательным отношением к крестьянству. Земская деятельность в очень редких случаях служила к известности и популярности деятеля. Очень укрепляло симпатии избирателей известие об административных преследованиях, которым кандидат подвергался или подвергся.... Представители к.-д. партии на предвыборных собраниях открыто заявляли о своей принадлежности к ней, развивали, объясняли и защищали партийную программу, а также выставляли свою кандидатуру в выборщики, как кандидатуру партийную»²⁵. Щодо підсумків виборів у Першу думу, в ЦК КДП на ім'я секретаря О.О. Корнілова 14 квітня 1906 р. полетіла тріумфальна телеграма від І.М. Полторацького: «Думу избраны крестьянами Куриленко левее к.-д., всеми Муханов, Шраг, Свечин, Миклашевский члены комитета к.-д., рабочий Остроносков, крестьяне Гужовский, Бабич, проф. Локоть. Все не правее к.-д. Десять избирается»²⁶.

Після перемоги на думських виборах кадети виступили з різкою критикою на адресу центральної та місцевої влади, але разом з тим наполегливо шукали «на шляхах до свободи» можливого компромісу з нею. Висловлюючи суспільний настрій ліволіберальних сил, М.М. Могилянський в перші дні першої думської сесії твердив: «...Перед Государственной Думой, перед страной стоит основная задача — обеспечить дальнейшее мирное культурное развитие народа свободными учреждениями демократического конституционного строя. ...Поэтому вся тактика Думы должна быть построена в соответствии с действительным настроением страны, на учете степени ее политического развития...»²⁷. Освітлюючи перші дні роботи Думи, писав: «...Речи Стаховича, Родичева и Шрага создали из вечернего заседания (4 мая) большой парламентский день»²⁸. Розмірковуючи над проблемою «тиску» кадетів на владу, акцентував: «Видя в тактике лишь средство для достижения поставленных целей, мы полагаем, что она будет тем целесообразнее, чем более окажется гибкой и способной приспособиться к конкретной постановке и сообразоваться с действительным настроением страны»²⁹. Ці позитивні й реалістичні в умовах трансформаційних процесів у суспільстві принципи стратегії й тактики КДП не завадили загостренню конфлікту партії «Опозиції її величності» з непоступливою авторитарною владою. В фонді ЦК КДП збереглась телеграма О.О. Муханова, адресована в Москву секретарю ЦК КДП О.О. Корнілову про заборону адміністрацією зібрання партії 26 лютого 1906 р.³⁰. Також О.О. Муханов як голова комітету в листі до ЦК к.-д. партії повідомляв, що «2 марта в г. Глухове арестован член партии П.А. Трофименко будто по распоряжению Департамента полиции по подозрению в какой-то агитации. По газетным сообщениям, одновременно с И.Н. Полторацким арестованы и другие члены партии, в том

числе А.П. Литвинов». У Глухові вони висувались як виборщики в Думу. Нагадував про долю козака Я.А. Гужовського, що перебував у тюрмі, але, незважаючи на це або й завдяки цьому, був успішно обраний виборщиком по Ніжинському повіту (Про нього ж йшлося у телеграмі О.О. Муханова до В.Д. Набокова (СПб.) від 9 квітня 1906 р. як про виборщика, котрий утримується в тюрмі без пред'явлення звинувачення: «Прошу ЦК немедленно просить освобождения. Крайне спешно. Выборы 14». Напис на телеграмі (не дуже розбірливий): «Очевидно, что просьба была бы бесперспективна»³¹. Одночасно О.О. Муханов прохав надіслати 500 екз. брошури кн. Д.І. Шаховського «О черной сотне» з метою проведення контрпропаганди у відповідь на брошуру «Дружеский совет евреям», надруковану за розпорядженням петербурзького градоначальника та розповсюджвану в м. Стародубі та повіті; за виразом автора листа, «для парализования такого влияния»³².

Кадетський публіцист В.П. Обнинський ретельно систематизував у двох хронікальних виданнях факти безперервної боротьби влади з революцією та опозицією в масштабах імперії. Стислі телеграфні повідомлення газет «Русское слово» та «Страна» змальовують напружену атмосферу конфронтації. В цих документах доби згадується й Чернігівщина... *3 березня 1906 р.* у Глухові напередодні передвиборчого зібрання в Першу думу арештовано кадетів П.А. Трофименко та Литвинова — «найбільш ймовірних і прогресивних кандидатів»³³. *24 лютого 1906 р.* Судовою палатою винесені вироки по справах про замах на життя чернігівського та ніжинського поліцейстерів. Захист здійснювали по першій справі місцеві присяжні повірені Шраг та Вакар, по другій — київський адвокат Марголін. У першій справі підсудний був визнаний винним і засуджений до чотирьох років каторжних робіт, у другій — до чотирьох місяців тюремного ув'язнення. *27 березня 1906 р.* у Сибір без пред'явлення звинувачення засланий громадський діяч присяжний повірений М.Д. Пухтинський³⁴. *10 червня 1906 р.* в Чернігові припинено вихід газети «Десна»; замість неї вийшла «Утренняя заря» (*Обидві — прокадетського напрямку*). *1 квітня 1906 р.* губернатор запропонував головам земських управ вилучити з народних бібліотек газети і журнали «революційного напрямку» («Биржевые ведомости», «Русские ведомости», «Киевские отклики») та замінити їх «патріотичною пресою»; в іншому випадку погрожував закриттям бібліотек. *16 липня 1906 р.* призупинено видання газети «Утренняя заря»³⁵.

Архівні справи фонду особливого відділу департаменту поліції (ДП, ОВ) теж містять інформацію про утиски владою організаційних ініціатив чернігівських кадетів. Ось, наприклад, шифрована телеграма з Чернігова від губернатора М.М. Родіонова до ДП, ОВ від 16 квітня 1906 р. за №1257 з проханням повідомити, чи можна визнавати існування конституційно-демократичного союзу та дозволити зібрання членам партії. Відповідь директора департаменту від 18 квітня 1906 р.: «...собрания могут быть разрешаемы, но не партии как таковой, а определенным лицам в качестве ответственных устроителей при условии присутствия полиции и вообще точного соблюдения всех правил, установленных законом о собраниях от 4-го сего марта». Підкреслювалось, що партія кадетів ще не легалізована. Аналогічні запити надійшли також із Сум та Одеси³⁶.

Штрихи щодо взаємовідносин влади та чернігівських лівих лібералів знаходимо у мемуарах відомого земського діяча, члена КДП В.М. Хижнякова. Так, характеризуючи настрої перших місяців революції в рідному місті, він писав: «В Чернигове в это время среди интеллигенции всех степеней было большое оживление. Группировались в политические партии, собирались сходки в частных домах и довольно многолюдные митинги в публичной обстановке, и велись до поздней ночи горячие прения, с резкою критикой настоящего и проектами будущих реформ и измененного общественного строя»³⁷. Змальовував багатолюдний мітинг, влаштований КДП у залі губернського дворянського зібрання, що вмещувало більш ніж тисячу осіб, та вільну дискусію, що йшла між опонентами, здивовано відзначаючи несподіваний нейтралітет влади: «...полиция несколько не вмешивалась во все, происходившее на митинге»³⁸. В розповіді про нараду земців (45 осіб) у помешканні О.О. Муханова згадував про настирливу вимогу поліції розійтися та рішучу відмову, яка була дана

господарем; внаслідок цього зібрання продовжилося в присутності поліцеймейстера. Описував напружені, через політичні розбіжності, особисті стосунки губернатора О.О. Хвостова та О.О. Муханова³⁹ та, як наслідок, своєрідну форму помсти влади в період революційних потрясінь: «Когда позднее в Городнянском уезде вспыхнули крестьянские волнения, и обезумевшие толпы разорjali дотла усадьбы нескольких «левых» землевладельцев, для защиты их не было послано ни одного полицейского и солдата»⁴⁰. Постраждав і маєток О.О. Свечина⁴¹.

Поширення кадетської літератури в умовах посиленої і надзвичайної охорони в більшості українських губерній (так, Чернігівщина з 4 січня 1906 р. вся була переведена на стан надзвичайної охорони) було пов'язано з ризиком і мало здійснюватися нелегально. Центрами поширення слугували передусім редакції к.-д. газет, частково – земства. Чернігівські кадети, підтримуючи протест ЦК партії проти порушення свободи агітації в період передвиборчих перегонів, приєдналися до заяви від 20 лютого 1906 р. від представників місцевих комітетів від 28 губерній (були також присутні делегати від Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської губ.), щодо насильницьких дій місцевої влади в період передвиборчих перегонів. «...Надежды на перемену правительственной тактики относительно выборов, которая связывалась некоторыми с назначением срока выборов, ныне оказались обманутыми. ...При этих условиях свобода избирательной агитации во многих местах фактически сведена к нулю и участие в выборах всех элементов затруднено до крайности»⁴².

Після розпуску Першої думи 8 липня 1906 р., який для більшості провінційних відділів партії виявився повною несподіванкою, репресії влади проти кадетської партії посилювалися. Відповідно, різко скоротилися канали впливу на маси. Кадети-першодумці, що підписали особисто Виборзький маніфест, були назавжди позбавлені пасивного виборчого права (зокрема, І.Л. Шраг) і відтоді не мали права займати виборні посади. Щодо реакції на Виборзьку відозву місцевої громадськості в цілому, чернігівських кадетів зокрема, важливим є свідчення М.М. Могилянського, який 10 червня 1906 р. виїхав із Петербурга та перебував на батьківщині до самого розпуску Думи, повернувшись у північну столицю лише 9 липня. Суспільний настрої периферії він характеризував так: «В провинции сразу же высоко оценили принципиальную сторону Выборгского воззвания, то есть готовность защищать народное представительство даже разрывом исключительно со строго конституционными средствами и вступлением на путь пассивного сопротивления. Но нам не приходилось слышать двух различных мнений о практической осуществимости выборгских решений теперь же... Гельсинское решение с чувством удовлетворения принято в провинции...»⁴³.

Цікавий документ із архіву ЦК КДП, пов'язаний з історією Виборзької відозви — лист до ЦК кадетської партії від секретаря Чернігівського комітету М.К. Імшенецького: «В ЦК п. н. с. В №8 нашей газеты «Утренняя Заря» от 9 июня н. г. было перепечатано рассылавшееся ЦК воззвание: «Граждане, Вы, пославшие в Думу своих избранных, в настоящую тревожную минуту должны поддержать их. Народу брошен вызов» и т. д. Теперь редактор наш привлекается к суду между прочими многочисленными преступлениями и за эту перепечатку. Давая это воззвание в печать, я имел в виду, что оно, к тому времен (9 июня) уже было напечатано в некоторых газетах. Но теперь после ликвидации дел нашей газеты я не могу найти тех номеров газет, где оно печаталось. Помнится, что я читал его в «Русских Ведомостях» или какой-то другой московской газете. Установление факта печатания этого воззвания до 9 июня в других газетах чрезвычайно важно для защиты нашего редактора»⁴⁴.

Отже, протидія влади ліволіберальним організаціям після розпуску Першої думи виявлялась у різноманітних формах: встановлення перешкод розповсюдженню кадетських видань (передусім «Маніфеста к народу от народных представителей», більш відомого під назвою «Виборзької відозви», що містив програму громадянської непокори владі); залучення до слідства депутатів Думи, що підписали Виборзьку відозву, та виключення їх зі складу виборних органів міського та земського самоврядування; висилка окремих осіб за межі губернії (особливо напередодні нових виборів); штрафи, обшуки, конфіскація окремих номерів, арешт редакторів або вза-

галі припинення та закриття опозиційних періодичних видань, здебільшого тих, що користувалися популярністю у читачів (найважчим ударом для чернігівських кадетів було закриття газети «Утренняя заря» та висилка за межі губернії редактора-видавця – кадета І. Іванова; спроба відновлення партійного органу виявилася невдалою); обшуки, що інколи супроводжувалися конфіскацією агітаційно-пропагандистської літератури; негласний нагляд поліції за окремими «неблагонадійними» особами; відсторонення від посади, часто з подальшою висилкою; заборона у створенні нових місцевих осередків партії; суворий нагляд за зібраннями партійного, міжпартійного та непартійного характеру; заборона зустрічей окремих депутатів Думи з виборцями... В Чернігові рупором офіційної пропаганди були «Черниговские губернские ведомости», які, за словами губернатора, «...после искоренения мерами административного воздействия частной газеты усиленно занялись выборной агитацией, убеждая изо дня в день не выбирать в Думу прежних людей, а выбрать людей, степенных и умеренных, которые не посмели бы порицать и дерзко осуждать действия властей». Цей офіціоз губернатора, писав М.М. Могиланський, був насправді «підголоском чорносотенної преси»⁴⁵.

Таким чином, мирна просвітницька «місіонерська» діяльність кадетів під гаслами побудови нового, конституційного та демократичного ладу в державі регулярно й безнадійно наштовхувалась на неприхильну реакцію влади. Формально нелегалізований статус КДП давав владі привід розглядати її відділи як нездозволені організації та зараховувати їх членів у списки неблагонадійних елементів. Чиновникам взагалі категорично було заборонено брати участь у кадетських організаціях під загрозою звільнення зі служби.

5. Чернігівські кадеті і влада під час виборчих перегонів та в період діяльності Другої Державної Думи

Особливий відділ департаменту поліції в листі від 9 серпня 1906 р. вимагав від губернаторів та градоначальників терміново до 16 серпня 1906 р. надати інформацію щодо передвиборчої діяльності кадетів і надалі надсилати її щомісячно⁴⁶. На виконання розпорядження чернігівською владою було зафіксовано такий факт: «...6 сентября 1906 г. у бывшего депутата, помещика Черниговской губ. А.А.Муханова — собрание 20 чел. с бывшим Первой Думы Муромцевым. Подобные собрания А.А.Мухановым предположено устраивать каждый день»⁴⁷.

З листопада 1906 р. з ЦК КДП спілкувалась Ольга Василівна Татарінова, старша дочка В.М. Хижнякова. Листи надходили саме на її ім'я (мешкала вона в будинку батька). Так, важливим є лист О.В. Татарінової від 10 січня 1907 р. (*датовано за текстом*) з приводу примусових засобів влади щодо передплати на проурядову газету «Черниговское Слово»⁴⁸; в додатку до листа мстились відповідні документи⁴⁹. Детальний огляд справ у Чернігівській організації КДП був у наступному листі (*датування за текстом документа — друга половина 1907 р.*): «Черниговская губерния. Черниговская губерния никогда не имела правильной партийной организации. Центром партийной деятельности всегда был Чернигов, городская группа которого и взяла на себя функции губернского комитета. По территориальному положению Чернигова в губернии сообщения его с уездами очень плохи. Частью потому, а частью и по самому составу партийной группы Чернигова сети уездных комитетов в губернии не организовались. Кроме Черниговского комитета, комитет существовал только в г. Городня.

Состав партийной группы в губернии представлял следующее: организаторами и руководителями были старые земцы, как Муханов, Свечин, Хижняков, люди испытанные в оппозиционной борьбе с правительством. Авторитет их велик во всех слоях населения. Этим авторитетом и объясняется существование в губернии организации партии народной свободы, так как все остальные элементы, примкнувшие к партии (так называемые корреспонденты, через которых рассылалась литература) никоим образом не могут называться конституционалистами-демократами. Это все или с.-р. или с.-д., внесшие в нашу группу много обломков своих прежних вероиспо-

веданий і сделавши групу пестрою і нестройною. Со смертю Муханова і с переїздами Свечина в Петербург нестройність эта особливо сильно стала проявлятися, і діяльність комітета Чернігівського почти совершенно замерла.

С самого начала существования партии, то есть с первой выборной кампании в губернии административный произвол благодаря положению всей губернии на усиленной охране ширился беспредельно. Собрания не разрешались, видные граждане, кандидаты в выборщики преследовались и пр. Но выборы, тем не менее, прошли удачно, партия к.-д. руководила ими и провела из 10 депутатов 4 к.-д., 2 близких, 1 рабочего и 3 левых крестьян. Правые были все забаллотированы. Без блока с левыми нельзя было обойтись и при первых выборах. Во вторую выборную кампанию репрессии еще более увеличиваются. Еще до выборов началось гонение на депутатов 1-й Думы. Двое из них были арестованы и высланы из губернии. Перед самыми выборами аресты, обыски и высылки усилились и со стороны администрации было сделано все, чтобы помешать влиянию прогрессивных групп на выборы, тем не менее, выборы оказались левее первых: из 10 депутатов к.-д. имели 4, левые 5 и октябристы 1 [*Далее зачеркнута фраза: «После роспуска 2-й Думы высылки из губернии к.-д. усилились»*].... В настоящее время от Чернігівського комітета остались одни обломки и то не чисто кадетского строения. Из деятельных членов только один, и тот скоро покидает Чернігів совсем. Остальные по своему служебному положению и по дурным отношениям к администрации не могут вести широкую организационную работу. Комитету необходимы добавочные работоспособные силы». Змальовуючи відносини місцевого осередку партії народної свободи та чернігівської громадськості, відзначала: «Что касается до работы в общественно-культурных начинаниях, то она идет, и все свободные силы в нее вошли, хотя таких начинаний и немного. Земство настроения ... не правее левых октябристов. Помещики — октябристы по преимуществу. Крестьяне или черносотенные, причем это направление выражается главным образом в антисемитизме и недовольстве революцией, не больше, — или организованы с.-р. Существует, правда, и группа крестьян, организованных и сознательно принявших программу к.-д., но при невозможности вести пропаганду она не расширяется, хотя почва для принятия нашей программы, по-видимому, среди крестьян есть. В городских слоях большое сочувствие к.-д. Третий земский элемент и учителя заметно поворачиваются к к.-д. Еврейский элемент неустойчив, украинский элемент — враждебен». Висновок виглядав несподівано оптимістично: «В общем авторитет партии высок. Приезд в Чернігів агента ЦК ничего не даст. Местные силы все на работе, какую только комитет в силах исполнять, а главного недостатка — наличие лица, живущего постоянно в губернии и по своему положению независимого от администрации, разъездной агент дать не может»⁵⁰.

6. Участь чернігівських кадетів у керівних органах партії. Політичне меценатство О.О. Свечина

У 1907 р. у ЦК кадетської партії входили чернігівці М.М. Могилянський та О.О. Свечин, що на той час мешкали у Петербурзі, й О.О. Муханов, котрий перебував у Франції⁵¹. М.М. Могилянський (11 березня 1907 р.) та О.О. Свечин (15 квітня 1907 р.) у склад ЦК були кооптовані⁵². В 1916 р. в склад ЦК КДП, що містив на той час 59 чол., від Чернігівщини входили Я.К. Імпшенецький та О.О. Свечин⁵³.

Популярною постаттю в керівних органах партії був, беззаперечно, Олексій Олексійович Муханов — губернський маршалок дворянства, заможний землевласник (своє майно він оцінював у 28 тис. крб.), видатний оратор. Він входив до складу аграрної комісії ЦК КДП, брав участь у її засіданні 21 лютого 1906 р.⁵⁴, виступав у думській дискусії з аграрного проекту «33-х»; балотувався на засіданні парламентської фракції КДП 25 квітня 1906 р. у кандидати на посаду товариша голови Думи та одержав 47 голосів — його випередили П. Д. Долгоруков (93 голоси) та В.Д. Набоков (82 голоси)⁵⁵; регулярно запрошувався до участі у нарадах ЦК (наприклад, березень 1906 р. з питання виборів у Державну раду)⁵⁶. Його кандидатура висувалася на пост міністра під час переговорів кадетів із урядом І.Л. Горемікіна⁵⁷. Від імені партії провадив перемовини з прем'єр-міністром П.А. Столипіним. Шаноблива згадка про О.О. Муханова

міститься у збірнику «К десятилетию Первой Государственной Думы»: «Конституціоналіст із широкими поглядами ... Один із засновників партії народної свободи...»⁵⁸.

В аграрній комісії ЦК КДП брав також участь чернігівський кадет Є.К. Добровольський. Документальне свідчення містить справа «О кадетской партии в Черниговской губ.». У звіті начальника Чернігівського губернського жандармського управління в особливий відділ департаменту поліції від 5 листопада 1906 р. згадується перлюстроване листування дворянина Євгенія Пантелеймоновича Добровольського, який «служит заведующим оценочно-статистического бюро Черниговского губернского земства и состоит видным членом комитета Черниговского отдела кдп», а також «...состоит под негласным наблюдением». У справі міститься текст листа М.М. Черненко до Добровольського (СПб., від 19 листопада 1906 р.), де повідомляється про майбутнє засідання аграрної комісії в Москві 22 листопада 1906 р. в будинку кн. Долгоруких, членом якої був адресат: «Ваш приезд был бы очень важен. Дело в том, что нами теперь предпринят ряд работ учетно-статистического характера, особенно по Малороссии, и исполнение их требует привлечения опытных статистических сил (даже при самой выработке плана работ)». Йшлося також про обласну аграрну нараду селян та інших осіб восьми промислових губерній, заплановану на 24–26 листопада 1906 р.⁵⁹

Регулярну фінансову допомогу партії надавав О.О. Свечин, який з весни 1907 р. до того ж обійняв маловдячну посаду скарбника ЦК КДП (замість О.І. Камінки). Саме на його ім'я повинні були надходити внески від місцевих груп. На той час, як відзначалося у циркулярі ЦК, скарбниця партії була спустошена, борги провінційних груп КДП — не виплачені⁶⁰.

У листі ЦК КДП «Об издании общедоступной народной газеты для ознакомления населения с деятельностью Думы и с тактикой парламентской фракции к.-д. в ней» (за текстом документа орієнтовно — 1907 р.) йшлося про видання газети «Думский листок», яка вже набрала 10000 передплатників. Але для рентабельності видання, вважало керівництво партії, потрібно було мати не менш як 45000–50000 передплатників. Тому вирішено було створити особливий фонд під керівництвом кн. Д.І. Шаховського шляхом добровільного придбання паїв (пай — 50 крб.). Першим вкладником став О.О. Свечин, який придбав 200 паїв на 10000 крб. та відразу ж вніс більш ніж половину належної суми⁶¹.

У циркулярі №5 «По вопросу о смете и раскладке на 1906 г.» від 28 січня 1906 р. йшлося про фінансування партії. Передбачалось на перше півріччя з 1 лютого 1906 р. з Чернігівської губернської організації КДП одержати 500 крб. Це був третій рівень «оподаткування» (перший — 1500 крб. (Київська, Херсонська губ.), другий — 1000 крб. (Харківська губ.))⁶². Існували також інші градації: по 300, 200, 100 крб. Усього за цей період з парторганізації 52 губерній та областей Російської імперії ЦК КДП планував одержати 36900 крб. За перші два роки, коли чисельність партії невпинно зростала, ЦК КДП витратив на пропаганду 120000 крб. Але починаючи з 1907 р. у звітах трапляються заяви про фінансові труднощі та постійні нарікання про те, що «...производит в сколько-нибудь широких размерах рассылку и раздачу партийной литературы, командировать организаторов и пропагандистов наших идей — мы теперь совершенно не можем»⁶³. В «Смете расходов ЦК на 1908 г.» з Чернігівської організації КДП планувалось одержати 150 крб. плюс борг 50 крб. (таку ж суму повинні були виплатити кадети Катеринославщини); найбільшу «контрибуцію» сподівались одержати з Одеси (500 крб.) та Харкова (400 крб.)⁶⁴.

7. ЦК партії народної свободи та місцеві організації партії на Чернігівщині

ЦК не тільки здійснював контроль над фінансовими справами партії, але й визначав програму й тактику. Багато хто з членів ЦК входив за місцем проживання у склад губернських та міських комітетів. У місцеві групи регулярно надсилалися циркуляри ЦК КДП: №1 від 17 січня 1906 р.⁶⁵, №2 від 21 січня 1906 р. В останньому в пункті 2-ому містилося прохання: «...сообщать быстро о жизни партии; присылать издания групп (не менее 100 экз.), различные периодические издания, вырезки о партии из местных газет, сведения о ходе избирательной кампании, о вмешательствах администрации

в партійну жизнь, о жертвах административного произвола. Это очень важно, так как готовится к выходу Еженедельник», а в пункте 3-ому — прохання повідомити адреси всіх груп, що існують «в межах району Ваших дій», та прізвища окремих «найбільш енергійних членів партії для розсилки з ЦК матеріалу»⁶⁶. В циркулярі №18 пропонувалося надсилати відомості про організацію та склад партійних груп, про результати виборів уже не в Москву, а в Петербург, на адресу Миколи Миколайовича Черненкова у зв'язку з перенесенням туди секретаріату ЦК⁶⁷. Слід згадати також циркуляр №31 «О легализации партии», в якому повідомлялось, що устав КДП після доопрацювання було знову подано в «Присутствие об обществах». Що ж до власних перспектив кадетське керівництво оптимістично вважало, що перешкод для легалізації не має бути. «...Все толки о переходе партии «н(ародной) с(вободы)» на нелегальное положение следует признать по меньшей мере преждевременными»⁶⁸.

Колоритною фігурою на локальному рівні політики був гідротехнік Чернігівської губернської земської управи Віктор Олександрович Пахарнаєв. Спочатку він з ентузіазмом тяжів до КДП. У подальшому, можливо, еволюціонував у більш «ліво-му» напрямку. В партію записався в листопаді 1905 р., коли тимчасово перебував у Петербурзі, а надалі вдома, у Чернігові, зробив спробу увійти у місцеву групу КДП. Скаржився, що місцева група обумовила вступ до партії додатковою умовою, вимагаючи рекомендації членів партії для новоприбулих кандидатів. Це не задовольнило В.О. Пахарнаєва, бо, на його погляд, така вимога, «во-первых, отпугивает многих расположенных записаться, а во-вторых, затрудняют лиц, пожелавших бы заняться вербовкой «диких». Ось фрагменти з його листа в ЦК КДП від 26 січня 1906 р.: «...работы кругом тьма-тьмушая и однако приходится наблюдать, что другие партии нас обгоняют. Здесь часто указывают на положение чрезвычайной охраны, парализующей будто бы всякую общественную деятельность, но, право, весьма многие не считают это препятствием для своей личной деятельности и работы, была бы работа»⁶⁹. Звертав увагу ЦК на нестачу партійної агітаційно-пропагандистської літератури, особливо для народу («наша партия и объявила себя народной», «очень нужна программа партии применительно к народному пониманию»), та прохав терміново надіслати програму партії для безкоштовного розповсюдження, звіт, постанови партійного з'їзду, коментарі до окремих пунктів програми⁷⁰. Ця історія мала продовження. У фондах ЦК КДП зберігся лист за підписом І.Л. Шрага та І.М. Полторацького з приводу можливості «подвійного вступу» в КДП: «В секретариат ЦК. Комитет Черниговского городского отдела конституционно-демократической партии настоящим доводит до сведения секретариата, что §3 Устава (во второй его части) отредактирован весьма неясно, и при применении на практике вызывает недоразумения. «Лица, принятые в ЦК, в состав местных групп не входят», — толкование может быть двоякое: — не имеют права входить в состав местных групп, или прием кого-либо ЦК еще не обязателен для местных групп. Наш комитет, по поводу одного случая, дал второе толкование, ибо первое явилось бы совершенно непонятным. Вероятно, с этим толкованием согласится и ЦК, и примет меры при напечатании новых уставов к более ясному изложению §3 Устава. 10 февраля 1906 г., г. Чернигов. За председателя комитета — Шраг. Секретарь — Полторацкий»⁷¹. Можливо, Чернігівський комітет відмовив енергійному, занадто радикально налаштованому неофіту щодо членства в лавах місцевої організації. А про всяк випадок, щоб уникнути непорозумінь, надіслав запит у керівні органи партії та порадив «верхам» удосконалити процедуру прийому в партію.

Лідери чернігівських кадетів наполегливо ставили перед ЦК питання про легалізацію партії, скаржачись на те, що відсутність легального статусу є майже нездоланною перешкодою для роботи в масах: «...Необходимо, чтобы ЦК после регистрации нашего устава прислал бы нам какие-либо официальные доказательства легализации и нашего местного комитета, без чего мы лишены возможности созывать собрания партии как городское, так и губернское». Прохали з'ясувати, «каким способом и каким учреждением, т. е. ЦК или губернским, могут получать право легального существования уездные и другие районные комитеты, организованные по §18 нашего

Устава и в «Черниговских губернских ведомостях» по с. 25 Прав[ил] 4 марта, а нам бы полезно было иметь нотариально засвидетельствованную копию Устава с надписью по ст.24 Прав[ил] 4 марта. Вопрос о легализации уездных и местных комитетов возбуждается как в виду несомненной возможности образования таких комитетов, так и потому, что у нас уже образовался в Городне уездный комитет и имеются сведения об организации нескольких сельских комитетов»⁷².

8. Чернігівські кадети в постреволуційний період

У 1907–1912 рр. відбувався характерний для всіх регіонів імперії розвал кадетської партії на периферії. Радикально налаштовані особи переходили в інші, більш ліві партії. Посилилися репресивні дії влади: члени партії усувалися від виборних посад, виключалися з дворянського стану. 16 лютого 1908 р. Сенат остаточно відмовив партії у легалізації. У результаті чисельність КДП по імперії в 1908 р. скоротилася до 30 тис. чол., а кількість губ. і повітових організацій у 1909 р. зменшилась у 5 разів порівняно з 1906 р.⁷³ Про ситуацію в Чернігові маємо документальні свідчення О.В. Татарінової. Так, у відповідь на запит з ЦК кадетської партії щодо місцевих періодичних видань від 23 грудня 1908 р. вона відповідала: «В Чернигове выходят следующие периодические издания: «Черниговское Слово» — типичная бездарная и безграмотная черносотенная газета, не представляющая равно никакого интереса. Рассылается во все волостные правления, потребительские лавки, кредитные товарищества, случается и частным лицам, причем в конце года под разными угрозами взывается подписная плата. Думаем, что получают ее непрерывно — не представляет никакого интереса, будем подбирать более интересные номера и пересылать Вам. «Селянин» — издание, посвященное интересам сельского хозяйства и кооперации, вопросы политические не затрагиваются. Посылаем некоторые ее номера. «Волна» — маленькое сатирическое издание, занимающееся главным образом городскими сплетнями, характеристиками местных обывателей, причем стараются не затрагивать сильных мира. Интересы никакого не представляет. Кроме этих трех изданий, в губернии не печатается больше никаких»⁷⁴. Повідомлялось про розпорядження губернатора М.М. Родіонова щодо передплати в Чернігівську громадську бібліотеку чотирьох правих газет під загрозою негайного закриття бібліотеки у випадку відмови; загальні збори членів бібліотеки відмовились виконати це розпорядження, погодившись лише на передплату газети «Новое время». Писала про звільнення з роботи земського вчителя Остерського повіту Шелеста з причини обрання його земським гласним. Інформувала про дії влади щодо «просвітницького малоросійського» товариства «Просвіта»: «Под угрозой немедленного закрытия Общества губернатор потребовал исключить из числа членов Правления Шрага (депутата Первой Думы) и еще трех лиц. Общество подчинилось этому требованию»⁷⁵. Згадувала про переслідування владою В.М. Хижнякова за публікацію некролога на смерть О.О. Муханова. Правління Товариства взаємодопомоги учителів у початкових школах губернії одержало документ від попечителя округу з доганою щодо «вредного направления деятельности и с угрозой применить надлежащие меры», а «В.М. Хижняков отдан под суд за написание этого некролога по 281 ст. ргime. Дело будет разбираться в первой половине января. Инкриминируемое место в некрологе отмечено»⁷⁶. Обіцяла надіслати до ЦК відомості економічного характеру, зокрема, щодо діяльності на Чернігівщині Селянського банку.

В одному з останніх листів ЦК КДП від 10 січня 1909 р. О.В. Татарінову виразно окреслила стан кризи в середовищі чернігівських лівих лібералів: «Группа лиц, сочувствующих идеям партии народной свободы в Чернигове и раньше была незначительна, теперь она совсем рассеялась. Комитет тоже не существует. По получению предложения ЦК принять участие в расходах партии я обращалась к нескольким лицам, на сочувствие которых можно было рассчитывать; ответ получался всегда один и тот же — не хватает на местные нужды. Затрудняясь заняться систематическими сборами, я обязуюсь от времени до времени высылать хотя бы незначительные суммы. *О. Татарінова*»⁷⁷. В подальшому діяльність чернігівських кадетів мала спорадичні прояви. 29 січня 1911 р. начальник Чернігівського губерньського жандармського управління

проінформував особливий відділ департаменту поліції, що місцеві кадети фактично не виявляють активності напередодні виборів до Четвертої думи⁷⁸.

В умовах жорсткого асиміляторського курсу, започаткованого П.А. Столипіним, набуло гостроти національне питання. На кадетській конференції 14-15 листопада 1909 р. розгорнулася гаряча дискусія щодо потреби запровадження «місцевих мов» у судочинстві та народній школі. М.М. Могилянський⁷⁹ у своєму виступі резонно зауважив: «Как черниговец, и я могу подтвердить, что среди местных национальных групп уже наблюдается недовольство деятельностью Думы, в частности, нашей фракции за недостаточную активность в защите национальных украинских интересов. Практической пользы от Третьей Думы не ждут и думают, что скорее она может профанировать идею народного представительства. Наша обязанность, обязанность нашей фракции в Думе — так организовать свои выступления в Думе, чтобы они не производили комичного впечатления бессилия или равнодушия. Не надо забывать и того, что не за горами уже общие выборы в новую Думу. Что-то должно быть сделано...»⁸⁰. Показово, що згодом аналогічний критичний настрій продемонстрував й І.Л. Шраг, коментуючи в газеті «Рада» дискусію з «українського питання» на партійній конференції 1914 р., де поряд із іншими пролунали голоси й на підтримку політики імперського централізму. Так, він зауважив, що «це мимоволі примушує ставитися обережно до кадетської партії та бажати, щоб вона найближчим часом звернулася до перегляду своєї програми щодо національного питання і встановила щось певне в своєму ставленні до недержавних народів Росії...»⁸¹. Отож аж до революційних лютнево-березневих днів 1917 р. політичне життя партії народної свободи, завмираючи на периферії, зосередилося головним чином у Москві та Петербурзі. Основною формою зв'язку між центром та регіонами, лідерами та активістами стали обласні наради та конференції, де брали участь керівники партії, думські депутати та провінційні діячі.

У цілому ж наведені факти свідчать: у 1905-1914 рр. відносини чернігівських кадетів та влади варіювалися у вельми широкій амплітуді «значень». З боку кадетів, вони коливалися від спроб діалогу, політики «нейтралітету» до «м'якого тиску» на владні структури; з боку влади — від спостереження, вичікування, роз'яснення до категоричних заборон, особистих переслідувань, прямих репресій. Мирна просвітницька «місіонерська» діяльність кадетів під гаслами побудови нового, демократичного ладу регулярно й безнадійно наштовхувалась на неприхильну реакцію уряду. Формально нелегалізовані структури КДП увесь час невсипно були «під прицілом» влади, яка розглядала місцеві відділи партії як недозволені організації та зараховувала їх членів до списків неблагонадійних елементів. Урядовий указ від 14 вересня 1906 р. категорично забороняв чиновникам державних установ, а також службовцям земського та міського самоврядування брати участь у політичних партіях і союзах під загрозою звільнення зі служби. Нелояльність влади в умовах трьохчервневих системи сприядля розпаду кадетської периферії та проявам партійної активності головним чином у столичних осередках, партійних клубах, думських фракціях, також — на сторінках партійної преси й неперіодичних друкованих органів.

1. Нарский И.В. Кадеты на Урале в революции 1905-1907 гг. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. — С.3.

2. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 — лютий 1906 рр.) // Укр. історичний журнал. — 1995. — №6. — С.37-46.

3. Демченко Т. Батько Шраг. — Чернігів: РВК «Деснян. правда», 2008. — С.113-115.

4. Див., напр.: Демченко Т., Онищенко В. З історії боротьби за скасування Емського указу: (Штрихи до громадської діяльності І.Л.Шрага) // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С.10 — 12; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 р. // 2006. — №2. — С.11 — 19; Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році (до століття першої російської революції) // 2005. — №6. — С.27 — 35; Вона ж. Небезпека провалу підлоги, або Грудневі баталії у Чернігівській

міський думі // 2007. — №1. — С. 60 — 65; Вона ж. Вибір шляху: українська доля Іллі Шпрага // 2007. — №4. — С.3 — 9; Кривобок О. Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // 2004. — №4. — С.55 — 61; Він же. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905 — 1907 роках // 2008. — №3. — С.120 — 136; Легецька Л. Рец.: *Демченко Т.П. Батько Шпраг. — Чернігів: РВК «Деснян. правда», 2008. — 264 с.* // 2010. — №1. — С. 127 — 130; Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // 1998. — №6. — С.124 — 136; Наумов С. Глухівська організація РУП — УСДРП та її література // 2005. — №2 — 3. — С.3 — 15; Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності // 2007. — №5. — С.110 — 115; Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети «Рада» (1906–1914 роки) // 2010. — №4-5. — С.226-233; Фомська С. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906-1908 рр.) // 2010. — №2-3. — С. 185-193 та ін.

5. Детальніше див.: Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX — початок XX століття). — Запоріжжя: Просвіта, 2011. — С. 137-154, 245-264, 278-289, 326-332, 353-361, 397-399, 401-403, 413-418.

6. Штырбул А.А. Политическая культура Сибири: Опыт провинциальной многопартийности (конец XIX — первая треть XX в.). — Омск, Изд-во ОмГПУ «Наука», 2008. — С.172, 176.

7. Шелохаев В.В. Кадеты, или Искусство компромисса // Политические исследования. — 1993. — №1. — С.149.

8. Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. — Пермь, 2009. — С.334.

9. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. — (Серія: Бібліотека української літератури). — К. Наук. думка, 1990. — С.151-152.

10. Канищева Н.И. Конституционно-демократическая партия // Политические партии России. Конец XIX-первая треть XX века: Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С.267-273.

11. ДАРФ. — Ф. 523 (ЦК КДП). — Оп.1. — Спр.414. — Л.6.

12. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.11.

13. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.13.

14. Шелохаев В.В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — М.: Наука, 1983. — С.308; Он же. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. — М.: Ин-т истории СССР, 1987. — С.129.

15. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст.: Моногр. — Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2011. — С.88; Він же. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905 — 1907 роках // Сіверянський літопис. — 2008. — №3. — С.125.

16. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.2. — Спр.32. — Л.1. Див. також: спр. 2; спр. 42. *Документи цитую мовою оригіналу.*

17. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.27. — Л.98.

18. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Лл. 5-5 зв.

19. От секретариата ЦК // ВПНС. — 1906. — 1906. — №2. — С.102.

20. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст. — С. 91-93.

21. Там само. — С.92.

22. Опублікований у «ВПНС» в №1 за 1906 р.

23. ВПНС. — 1906. — №5. — С.296.

24. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр.11. — Л.37 зв.

25. Могилянский М. Первая Государственная Дума. — СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. — С.177. *Цитую публіцистику та мемуари мовою оригіналу.* Його кореспонденції

друкувались у газетах «Речь», «Дума», «Десна» (Чернігів), «Волинь» (Житомир), журналі «Украинский вестник» (СПб.).

26. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.21.

27. Могилянский М. Назв. праця. — С.29.

28. Там само. — С.16.

29. Там само. — С.172.

30. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.17.

31. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.19.

32. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.14. Цей факт також згадується на сторінках «ВПНС».

33. Цей факт згадується й у «ВПНС», але арешт датовано 2 березня 1906 р. (ВПНС. — 1906. — №4. — С.223). Обнинский В.П. Полгода русской революции. Сборник материалов к истории русской революции (октябрь 1905 — апрель 1906 г.). — Вып. 1. — М.: тип. узд. Холчев и К. — 1906. — С.95.

34. Там само. — С.119, 123.

35. Обнинский В.П. Летопись русской революции. Ч.3. Дума и революция. Вып.1. Меры против печати. Тюрьма и ссылка. Карательные экспедиции. Смертные казни. — Хроника. Апрель — июль 1906 г. — М.: Изд-е В.М. Саблина, 1907. — С.1, 34.

36. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Л.316-318.

37. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Предисл. В.Я. [Яковлева] — Богучарского. — Пг., «Огни», 1916. — (Б-ка мемуаров изд-ва «Огни»). — С.235.

38. Там само. — С.235.

39. Там само. — С.235-237.

40. Там само. — С.237.

41. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин // Сіверянський літопис. — 2009. — №4. — С.82.

42. Вестник партии народной свободы. — СПб., 1906. — №1. — 22 февр. — С.45.

43. Могилянский М. Назв. праця. — С.166-167.

44. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.12-12 зв.

45. Могилянский М. Назв. праця. — С.144.

46. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп. 1906. — Д. 25. — Ч.43. — Т.2. — Л.61.

47. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Л.126.

48. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.29- 29 зв.

49. Там само. — Л.30.

50. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Лл.1-4.

51. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр.11. — Л.23.

52. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб.: Общест. польза, 1907. — С.5.

53. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.3. — Спр..11. — Л.27; Оп.2. — Спр.1. — Л.188.

54. ВПНС. — 1906. — №2. — 5 марта. — С.86.

55. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33 б. — Л.1.

56. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.16.

57. Шелохаев В.В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. — С.217-218.

58. К десятилетию Первой Государственной Думы (1906-1916 гг.): Сборник статей переводумцев. — Пг.: Огни, 1916. — С.209.

59. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп. 1906. — Д. 25. — Ч. 76. — Л.1-4.

60. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. — Л.57.

61. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. -Л.118.

62. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляры и циркулярные письма ЦК к-д. партии. — Л. 9 зв.

63. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. — СПб.: Общест. польза, 1907. — С.14.

64. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.33-а. — Л.103.
65. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляры и циркулярные письма ЦК к.-д. партии. — Л.5.
66. ДАРФ. — Ф.523. — Оп.1. — Спр.33-а. Циркуляры и циркулярные письма ЦК к.-д. партии. — Л.6.
67. Там само. — Л.33.
68. Там само. — Л.55-55 зв.
69. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.8 зв.
70. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.8-8 зв.
71. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.10.
72. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.15-15 зв. Чернігівський комітет КДП фігурує також у справі 161 (л. 2) того же фонду. Йдеться про особовий склад комітету (15 вересня 1906 р.) та склад Городнянської групи (Див.: ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.161. — Л.1-2).
73. Канищева Н.И. Назв. праця. — С.268.
74. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.23-25.
75. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.26-27.
76. Там само. — Л.32. В.М. Хижняков у споминах освітлює цей епізод та суд, що, на його думку, фактично порушував закони про друк. Захищав його в суді І.Л. Шраг (1909 р.), домігся виправдання (Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. — С.249-250).
77. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.414. — Л.31.
78. ДАРФ. — Ф. 102, ДП, ОО. — Оп.233. — Спр. 999. — Ч.43. — Т.4. — Л.8.
79. В документах наради, вірогідно, саме він значиться як «чернігівський представник»; зареєстрована в стенограмі адреса: Чернігівська губ., але вказано, що він проживає у СПб., Потьомкінська, 17.
80. ДАРФ. — Ф. 523. — Оп.1. — Спр.9. — Ч.1. Протоколи совещания парламентской фракции п. «народной свободы» с представителями местных групп партии. — Л.2.
81. Черніговець. Конференція «партії народної свободи» і українська справа // Рада. — 1914. — №80. — 10 квітня. — С. 2; Старовойтенко І. Назв. праця. — С. 229.

В статье анализируется жизнедеятельность Черниговской организации конституционно-демократической партии как регионального отдела влиятельной политической силы Российской империи в эпоху первой революции 1905–1907 гг. и в постреволюционный период. Акцент делается на отношениях государственной власти и оппозиции, взаимодействии «центра» и «провинции». Исследование основано на широком круге источников: материалы Государственного архива Российской Федерации и еженедельника «Вестник партии народной свободы», публицистика, мемуары, переписка.

Ключевые слова: конституционно-демократическая партия, Черниговская губерния, первая российская революция, власть, оппозиция, И.Л. Шраг, А.А. Свечин, А.А. Муханов.

The article analyzes of the life and activities of the organization of the Constitutional Democratic Party in Chernigov's province as the regional department of the leading political force of the Russian Empire during the First Revolution of 1905-1907, as well as in post-revolutionary period. Emphasis is placed on the relationship of the government and opposition, on the interaction of the «center» and «province». The study is based on a wide range of sources, such as materials of State archive of the Russian Federation and the weekly «Vestnik Partii narodnoi svobody» («Bulletin of the Party of Popular Freedom»), journalism, memoirs, correspondence.

Keywords: Constitutional-Democratic Party, Chernihiv's province, the first Russian revolution, government, opposition, I.L. Schrage, A.A. Svechin, A.A. Mukhanov

ЧИ НЕ НАСТАВ ТОЙ ЧАС?

У статті мова йде про проблеми забезпечення навчальними приміщеннями Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка за весь період його існування, починаючи від учительського інституту.

Ключові слова: Чернігівський учительський інститут, педагогічний інститут, пошук придатного приміщення.

У вересні 2011 р. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка відзначив 95-у річницю свого існування. Свій початок він бере від Чернігівського учительського інституту, який був відкритий 22 вересня 1916 р. Про проблеми його створення мова йшла у статті «Чернігівський учительський інститут (1916–1919рр.)», надрукованій у «Сіверянському літопису» у 2006 р., №2. Проте в даній публікації йтиметься про проблему, яка виникла від початку існування навчального закладу і не вирішена до цього часу, — це проблема приміщення інституту, а нині університету.

У вже згаданій публікації мова велася про те, що для відкриття нового навчального закладу місцевим органам влади необхідно було виконати кілька урядових вимог. Головною з них було будівництво приміщення для інституту або надання придатної споруди для навчально-виховної роботи. Фінансове забезпечення ВНЗ брав на себе уряд.

20 січня 1913 р. губернські земські збори після детального обговорення питання про відкриття учительського інституту прийняли рішення «поручить Губернської управе возбудити перед Правительством соответствующее ходатайство» [1, арк.3]. На зборах також було вирішено, що у випадку відкриття інституту у м. Чернігові губернське земство виділить на його потреби одноразову допомогу у розмірі 10000 крб.

20 березня 1913 р. Чернігівська міська дума на своєму засіданні підтримала ідею створення учительського інституту і вирішила у випадку його відкриття відвести для будівництва приміщення територію 1000 квадратних сажень на «Хавенщині» та призначити одноразову допомогу в сумі 3 тис. крб. або цеглу для будівництва на цю суму [2, арк. 3 зв.]. Тобто місцеві органи влади гарантували уряду виконання своїх обов'язків щодо відкриття нового навчального закладу та обіцяли підтримку в його діяльності.

Проте, коли настав час виконувати обіцяне, директора інституту і педколектив залишилися сам на сам у вирішенні цієї складної проблеми. На першій педагогічній раді 30 серпня 1916 р. директор інституту О.П. Фльоров повідомляв про проблему пошуку приміщення і вказав, що один клас для навчальних занять та невелику підсобну кімнату інститут буде орендувати у торгової школи. Для канцелярії та житла директора буде орендований один з приватних будинків.

Протягом першого року існування директор інституту разом з пошуком придатного приміщення намагався з'ясувати можливості будівництва нової споруди. В процесі вивчення цього питання стало зрозуміло, що скористатись відведеною міською владою невеликою земельною ділянкою під забудову було неможливо, адже вона розташовувалась у низині і підтоплювалась ґрунтовими водами. Разом з тим у зв'язку з ходом воєнних дій Першої світової війни значна частина чоло-

---

© Боровик Анатолій Миколайович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

вічого населення була призвана до армії, не вистачало робочих рук, у тому числі і будівельників. Тому ідея будівництва нового приміщення відпала сама собою.

Але ж і придбати для інституту уже існуюче приміщення було також не просто. До початку 1917 р. його пошуком активно займався директор інституту. З січня цього року цією проблемою переймалась уже комісія, до складу якої увійшли, крім директора учительського інституту, губернський архітектор, директор учительської семінарії, член міської думи, викладачі інституту [3, арк.113 зв.]. Переглянувши ряд запропонованих приватних будівель, члени комісії також зрозуміли, що придбати у власність приміщення, придатне для навчальних занять, стало теж неможливо. За останній рік відбулося значне зростання цін, у тому числі на землю та будівлі. Будинки, які на початку 1916 р. коштували 1-2 тисячі, уже в 1917 р. оцінювались у 100–120 тис. крб.

Перед початком навчального року загострюється проблема місцеперебування інституту. По-перше, вести плідну роботу двом курсам в одній кімнаті торгової школи було неможливо. По-друге, органи місцевого самоврядування, забувши про обіцяну підтримку в діяльності учительського інституту, вимагали «выбраться с помещения торговой школы» [4, арк.6]. Знову розпочалися пошуки приміщення. Проте вихід директором інституту був знайдений.

Другий 1917 - 1918 навчальний рік Чернігівський учительський інститут працював у приміщенні дворянського пансіону-притулку, орендованому до 1 серпня 1918 р. У розпорядженні навчального закладу було 10 кімнат на другому поверсі, шість з яких зайняли навчальні класи трьох відділень, та ще чотири використовувались як кабінет природничих наук, учительська та як гуртожиток. Канцелярія інституту із житлом директора залишалася в орендованому приватному будинку.

Хоча умови роботи стали значно кращими у порівнянні з попереднім роком, проте у річному звіті за 1917 р. директор інституту із сумом зазначав, що без власного приміщення, при постійному його пошуку, за відсутності обладнання та засобів навчання, вести нормальну роботу інституту неможливо. Не вказуючи на конкретні органи влади чи установи та осіб, які б могли допомогти, О. Фльоров підкреслював, що навчальний заклад не може весь час перебувати в такому становищі і має бути «выведен из своего нищенского убожества» [5, арк.23в.].

Особливо загострилась проблема з пошуком навчального приміщення наприкінці 1917 - 1918 навчального року, адже за умовами договору перебування у будівлі дворянського пансіону-притулку завершувалось 1 серпня 1918 р. Уже 29 березня цього ж року директор інституту О. Фльоров звертається з листом до Міністерства народної освіти, в якому розповідає про проблеми існування інституту та митарства по пошуку придатного приміщення. Директор наголошував, що з 1 серпня існує загроза залишитись учительському інституту взагалі на вулиці. Навчальному закладу загрожувало закриття. Тому педагогічна рада інституту просить Міністерство народної освіти сприяти передачі будівлі, яку займав Селянський банк, у зв'язку з його ліквідацією [6, арк.5]. У ній можуть розміститись не лише усі підрозділи інституту, а й вища початкова школа, яку мали відкрити разом з інститутом ще в 1916 р.

Наприкінці квітня О. Фльоров надсилав ще одного листа до Міністерства освіти з подібним проханням. Зміст його доповнювався проханням звернутись до Міністерства фінансів та Центральної Ради, які б допомогли передачі учительському інституту приміщення Селянського банку [7, арк.63в]. Проте саме в цей час у Києві до влади приходив гетьман П. Скоропадський, а будівля Чернігівського селянського банку переходить до іншої заможної фінансової організації.

Проте пошуки приміщення для інституту були також не марними. О. Фльоров зміг досягнути домовленості з уповноваженими товариства «Олизарок», у розпорядженні якого було приміщення дворянського пансіону-притулку. 15 червня 1918 р. був підписаний акт про оренду інститутом на один рік 12 кімнат другого поверху пансіону-притулку з 2 туалетними кімнатами та 1 кімнатою у підвальному приміщенні для обслуги. Також орендувався великий флігель, що у договорі

значився як «больничный корпус», а також «воспитательный» флігель. Інституту передавались п'ять підсобних приміщень-сараїв та льодник. У договорі встановлювалась оплата за їх використання [8, арк.Ззв.].

У цей час пошуком місця розквартирування займалась також Баварська етапна комендатура, що була відряджена до м. Чернігова. Її керівництво звернуло увагу на приміщення дворянського пансіону. На період літніх канікул учнів інституту представники німецької комендатури розмістились у орендованих інститутом кімнатах з умовою звільнення їх 22 серпня [9, арк.4]. Місце перебування комендатури її співробітникам сподобалось, тому вони не поспішали шукати інше. Зрештою знайшли ще одне місце — будівлю Чернігівського реального училища.

Дізнавшись про це, директор училища Андрієвський звертається з листом до керівництва Баварської етапної комендатури. В ньому він розповідає, що протягом трьох років учням реального училища довелося навчатись у другу зміну в будівлі жіночої гімназії, оскільки їх приміщення займав лазарет та інші військові канцелярії. Нині військові звільнили їхнє приміщення, тому директор реального училища прохав німецького коменданта «сжалитись над дітьми» і не займати цю будівлю [10, арк.10].

5 серпня 1918 р. директор учительського інституту звертається до керівництва товариства «Олизарок», з яким був підписаний договір про оренду дворянського пансіону, з проханням якомога скорішого звільнення «воспитательного» флігеля, де перебували представники Баварської комендатури [11, арк.44а].

У той же день, 5 серпня, керівник Баварської комендатури повідомляє директора учительського інституту О. Фльорова про те, що звільнення дворянського пансіону нині «по военным причинам не возможно». Він пропонував інституту розміститись у приміщенні реального училища, а всі питання погоджувати з її директором [12, арк.11].

У відповідь 9 серпня 1918 р. директор учительського інституту надсилає листа до Баварської етапної комендатури, в якому нагадує про офіційне зобов'язання коменданта від 31 травня за № 28 про звільнення до 22 серпня приміщення, взятого в учительського інституту на період літніх канікул. Усі ті будівлі, куди комендант рекомендував перейти навчальній установі, непридатні для роботи, у них відсутній гуртожиток для проживання учнів. Директор інституту просив коменданта переглянути своє рішення [13, арк.4-5].

10 серпня О. Фльоров надсилає листи до Міністерства освіти та до військового міністра, в яких просить повернути інституту приміщення, зайняте німецькою комендатурою [14, арк.9].

З першого вересня 1918 р. в учительському інституті мав розпочатися третій навчальний рік. Проте через відсутність приміщення розпочати заняття було неможливо. Директор учительського інституту на початку вересня звертається до Чернігівського губернського старости з проханням допомогти звільнити приміщення пансіону-притулку, яке, згідно з договором оренди, має займати інститут [15, арк.83]. 5 вересня губернський староста Висоцький звертається до керівника Баварської комендатури і просить звільнити помешкання, яке вони займають [16, арк.74].

9 вересня 1918 р. комендант Баварської етапної комендатури надсилає лист директору учительського інституту, у якому вимагає у триденний строк «очистить помещения» від майна інституту у приміщенні колишнього дворянського пансіону-притулку, оскільки комендатура «крайне нуждается в этом помещении» [17, арк.77]. А 16 — 19 вересня перевозить усе інститутське майно до духовної семінарії.

Саме в цей складний час для існування учительського інституту його директор виїздить до Києва з метою вирішення проблеми в урядових кабінетах. Але й там він не отримав «уверения, что это осуществится». 24 вересня О. Фльоров знову звертається до губернського старости та керівництва губернської земської управи. Пояснюючи складне становище, в якому опинився учительський інститут, О.Фльоров прохає допомогти перевести з приміщення духовної семінарії Рівненський військово-

вий шпиталь, що займав значну її територію. В існуючих умовах неможливо розмістити навчальні класи та гуртожиток інституту [18, арк.32]. 8 листопада 1918 р., звертаючись до Чернігівської губернської реквізачійної комісії, директор інституту О.Фльоров просить допомоги якомога раніше звільнити будівлю лікарні в духовній семінарії, де проживали сестри милосердя Рівненського шпитало. О.Фльоров пропонував знайти для них у місті 2 квартири по 3-4 кімнати кожна [19, арк.32].

Саме через відсутність навчального приміщення (у будівлі духовної семінарії учительському інституту було надано дві кімнати) своєчасно розпочати навчальні заняття було неможливо. Лише в середині жовтня розпочали їх з випускним третім курсом [20, арк.20]. Два перші курси в першому півріччі не навчались.

На півроку розтягнувся прийом документів вступників. Почали їх приймати з 12 липня 1918 р. і продовжували аж до початку лютого 1919 р. Вступних іспитів не проводили, відбувався конкурс атестатів [21, арк.4].

Значні зміни в суспільному житті України відбувалися наприкінці 1918 - початку 1919 р. Переможне розгортання збройного антигетьманського повстання змусило голову Української держави П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. зректися влади та емігрувати. Залишали українські землі також і німецько-австрійські війська. До державного керівництва прийшла Директорія УНР. Але її влада у загальноукраїнському масштабі тривала недовго. Уже 12 січня 1919 р. війська Директорії залишили Чернігів. У місті почав діяти військово-революційний комітет як тимчасовий надзвичайний орган нової більшовицької влади. Усі зміни, що відбувались у цей час у м. Чернігові, позитивно вплинули на вирішення питання розміщення учительського інституту. Ще наприкінці 1918 р. Баварська етапна комендатура покинула місто і звільнила займані нею приміщення. Але на їх місце прибули керівники військових підрозділів Директорії, які 12 січня також залишили приміщення.

На прохання учительського інституту комісія з освіти військово-революційного комітету 18 січня 1919 р. дозволила зайняти другий поверх колишнього дворянського пансіону [22, арк.1]. Саме в цей час новою владою був звільнений з посади директор О. Фльоров, який з 15 березня 1919 р. продовжував працювати викладачем педагогіки.

21 січня 1919 р. педагогічна рада учительського інституту вирішила, що повернутий лише другий поверх будови не задовольняє потреби інституту, тому педколектив звернувся до комісії з народної освіти Чернігівської губернії з проханням надати інституту й великий флігель пансіону-притулку [23, арк.2], а також передати в користування меблі, що залишилися від попередників [24, арк.3]. 28 січня 1919 р. військово-революційний комітет видав на виділені учительському інституту приміщення квартирний ордер [25, арк.2зв].

Із встановленням радянської влади в Україні відбувалась і реорганізація педагогічних навчальних закладів. На основі вивчення досвіду організації освіти у Москві та Петрограді колегія Чернігівського губернського відділу народної освіти за участю представників Чернігівського і Глухівського учительських інститутів та представників учительських семінарій вирішила учительські інститути реформувати у педагогічні. 14 вересня 1919 р. проект реформи інститутів був поданий на розгляд ради робітничої і селянської оборони України, який був затверджений нею. Внаслідок цього у Чернігові з вересня 1919 р. почав працювати педагогічний інститут [26, с.7]. Саме у цей час вуз змінив і місце свого перебування — перейшов до приміщення колишнього реального училища, яке у зв'язку з реорганізацією структури навчальних закладів було закрито. Будівля була двоповерховою, з напівпідвальним поверхом, загальна площа приміщень становила 1311 кв. саж. [27, арк.59] і була цілком достатньою і пристосованою для навчального закладу. Окрім будинку, за інститутом було закріплене дворище в 1699 кв. саж. землі під городом [28, арк.83].

Проте у статусі педагогічного інститут працював недовго. Уже восени 1920 р. він був трансформований у інститут народної освіти. Вперше за час свого існування

інститут мав достойне приміщення. Для різних потреб використовувались 34 кімнати. З них під аудиторії було відведено 5 кімнат, 22 приміщення були навчально-допоміжного призначення, 3 кімнати займали студентські організації, одне було відведене для актового залу, один кабінет займав ректор, одне приміщення займала викладацька і одне — канцелярія. Хімічна лабораторія займала 2 кімнати; фізичний кабінет — 2 кімнати, педагогічний музей займав 10 кімнат, малювальний клас і студія — 2 кімнати, майстерня — одну кімнату, кабінет мови був один, бібліотека займала 3 кімнати і семінарська кімната була одна [29, арк.84-87].

У 1928 р. інституту додатково був передане приміщення радпартшколи (колишня будівля духовної семінарії). Крім того, в розпорядженні інституту було ще три будинки, в одному з яких розміщувалася бібліотека, а в двох інших обладнано гуртожитки. У зв'язку з тим, що всі студенти повинні були проходити практику в сільському господарстві, інституту були передані землі колишнього Троїцького монастиря (близько 13 га, у тому числі 9,3 га саду) [30, с.18]. Саме період 20-х років у історії інституту був одним із найкращих. У цей час органи місцевого самоврядування звернули увагу на єдиний у місті інститут і створили належні умови для його роботи. Проте цей сприятливий час був недовгим.

Наприкінці 20-х — початку 30-х років відбуваються нові реформування у системі освіти. З 22 липня 1930 р. Чернігівський інститут народної освіти було перейменовано на інститут соціального виховання, що мав готувати педагогів для другого концентру трудової школи, школи селянської молоді та фабрично-заводських семирічок.

Погіршення умов роботи інституту розпочалося з 1933 р., коли у зв'язку з потребою партійно-комсомольської підготовки кадрів для роботи в сільському господарстві в Чернігові була створена Вища комуністична школа, якій було передано головний корпус інституту по вулиці К.Маркса, № 5 (нинішнє приміщення кооперативного технікуму). Навіть постало питання про місцеперебування інституту соціального виховання. Існувала думка перевести його до м. Конотопа, який входив тоді до складу Чернігівської області. Проте наперекорні 1933-34 навчального року інститут було вирішено залишити в Чернігові [31, с.25]. Він продовжував перебувати в частині будинку по вул. Селюка, № 34 (ця вулиця з часом була перейменована на вул. Свердлова, а нині — Гетьмана Полуботка). На першому поверсі були бібліотека, кілька кімнат гуртожитку, магазин, їдальня. На другому поверсі розміщувалися аудиторії і навчальні кабінети. Третій поверх було відведено під гуртожиток. Умови для навчальної роботи і побутові умови студентів значно погіршились. Гуртожиток був обладнаний кустарними довгими столами й лавами. Приміщення не опалювалось, система центрального опалення не працювала, на заняттях і в гуртожитку студенти сиділи в шапках, одягнені [31, арк.25].

Проте у довоєнний період було зроблено ремонт навчальних і житлових приміщень, гуртожитки обладнано меблями, при інституті відкрито лазню, пральню, перукарню. Їдальня була забезпечена продуктами, внаслідок чого значно поліпшилась якість харчування студентів, а також покращились і умови навчальної їх діяльності. Цього було досягнуто за безпосередньої участі в будівельних і ремонтних роботах працівників та студентів вузу.

До війни інститут був розміщений у частині будинку на розі вулиць Селюка, буд. №34 та 1-го Травня, буд. №2 (нині — вул. Гетьмана Полуботка, буд. №40). Тут був ще й цегляний флігель, у якому проживали сім'ї викладачів. Інститут також мав власний чотириповерховий гуртожиток на 400 чоловік, побудований у 1937/1938 навчальному році по вулиці Попудренка №85 [32, арк. 23в.].

На початку Вітчизняної війни інститут як навчальна одиниця не був евакуйований, і увесь його штат був звільнений з роботи. Всі викладачі і співробітники отримали повний розрахунок та трудові книжки. У період німецької окупації інститут не працював. Через кілька днів після початку війни приміщення інституту по вул. Селюка №34 було зайнято під військовий шпиталь, а інститут перебазувався

у приміщення колишньої Вищої комуністичної сільськогосподарської школи по вул. К.Маркса, №5 (нині приміщення кооперативного технікуму) [33, с.36].

Уже у вересні-жовтні 1941 р. великих збитків зазнали приміщення, які належали інституту. Після бомбардувань були зруйновані навчальні корпуси і будівля студентського гуртожитку, були знищені буквально всі цінності інституту: бібліотека, лабораторії, кабінети.

Від нацистських окупантів Чернігів був звільнений 21 вересня 1943 р. Місто було майже повністю зруйноване. Всі державні і громадські будови лежали в руїнах.

За таких складних умов доводилося відроджувати Чернігів і в тому числі Чернігівський державний учительський інститут. Діяльність його було поновлено з 23 квітня 1944 р. постановою Ради Міністрів УРСР №407 від 22 квітня 1944 р. Він був відновлений як дворічний навчальний заклад у складі двох факультетів — історичного і мовно-літературного з двома відділеннями: української мови і літератури та російської мови і літератури, із стаціонарним і заочним відділеннями (термін навчання на заочному відділенні становив три роки). Інститут мав готувати вчителів історії, мови та літератури (української та російської) для 5–7 класів неповної середньої школи [34, арк.1-13в].

З 4 липня 1944 р. розпочався процес прийому студентів на перший та другий курси історичного та мовно-літературного факультетів. Але за відсутності власного приміщення вступні іспити абітурієнтів були проведені у 5-ій Чернігівській міській школі. Вже 8 вересня 1944 р. наказом директора інституту №40 студентами другого курсу стаціонарного відділення було поновлено 59 чоловік, а на перший курс зараховано 28 студентів [35, арк.11].

Спочатку інститут розмістився у маленькому будинку колишнього складського інститутського приміщення, що зберігся серед руїн довоєнного навчального комплексу. Студенти і співробітники власними силами виготовляли столи, парти, вставляли вікна і двері, ремонтували приміщення. У наказі директора інституту №49 від 15 жовтня 1944 р. з цього приводу зазначалося: «З цього року почав у Чернігові функціонувати Учительський інститут, до якого на два факультети — літературно-мовний і історичний — зараховано 420 студентів, більшість з яких зараз ретельно працює над відбудовою вищого учбового закладу». Щоб зменшити житлову кризу, сім студенток-ентузіасток за власною ініціативою під керівництвом заступника директора з адміністративно-господарської частини Беляєва Ф.М. за короткий термін відбудували приміщення для гуртожитку в згорілому корпусі інституту. За прикладом цих сімох ентузіасток організувалась нова група студенток, яка відбудовувала інше приміщення [36, арк.18].

Власними силами, за відсутності належного фінансування співробітників та студенти відбудовували зруйновані приміщення довоєнного інституту. У 1944 р. на ремонт колишнього будинку учительського інституту було, згідно з фінансовим звітом інституту, з 1 червня по 1 жовтня витрачено 2200 крб. Але вказана споруда була передана Народному комісаріату освіти УРСР, а інституту, рішенням Чернігівського облвиконкому від 13 листопада 1944 р., надавалось приміщення по вул. Авіації, буд. №26 (колишня школа сліпих), яке не відповідало вимогам вищого навчального закладу, але дозволяло розпочати навчання. У цьому корпусі 16 листопада 1944 р. в умовах воєнного часу після трирічної перерви Чернігівський державний учительський інститут відновив навчальний процес [37, арк.25-26зв.].

Ця споруда мала 34 навчальні та службові кімнати, які зовсім не відповідали вимогам вищого навчального закладу. Її площа становила 2463 м², в тому числі 2075 м² — корисної. Тут було 11 аудиторій, створено 2 кабінети, під бібліотеку було відведено 2 кімнати [38, арк.15зв]. Одну кімнату (48 м²) було відведено під гуртожиток, у якому мешкало 20 студентів. 250 студентів мешкало по приватних квартирах [39, арк.23зв.].

Нетривалим було перебування інституту і у цьому приміщенні. 10 жовтня 1945 р. йому було надано триповерховий корпус колишньої середньої школи №16 по вул.

Ласаля, буд. 1 (згодом — вул. Свердлова, 53; нині — вул. Гетьмана Полуботка, буд. 53), яке менше постраждало від руйнувань. У ньому розпочався новий 1945/1946 навчальний рік, у ньому проводився й проводиться нині навчальний процес. Воно мало необхідну кількість кімнат та центральне опалення, однак потребувало негайного ремонту [40, арк.45].

Адміністрація інституту до середини 1950-х років робила неодноразові спроби домогтися від місцевих органів влади, Наркомосу УРСР, а потім і Міністерства освіти УРСР проасигнувати відбудову постраждалих довоєнних навчального корпусу інституту та гуртожитку, тобто намагалась повернути власні приміщення. Проектна організація склала проектно-кошторисну документацію.

У 1946 р. каркас будинку гуртожитку по вул. Попудренка був переданий для відбудови облцукротресту та облспиртотресту, але через відсутність фінансування вони припинили роботу. В 1948 р. постановою Чернігівської міськради цей будинок було повернено інституту.

У гуртожитку вже були виконані такі роботи: покрито залізом дах, повністю закінчено міжповерхові перекриття, частково виготовлені вікна та настелена підлога, територія студентського гуртожитку обнесена огорожею. Вартість зробленої роботи становила 180 000 крб., а для завершення робіт потрібно було ще 800000 крб. Проте Міністерство освіти асигнувань на відбудову студгуртожитку не дало, в зв'язку з чим будинок постановою Чернігівського облвиконкому був переданий облспоживспілки для відбудови та організації кооперативного технікуму [41, арк.7].

Приміщення інституту по вул. Селюка, 34 місцевими органами влади було передано для завершення відбудови військовим [42, арк.80], і з 1964 року там почав функціонувати військовий шпиталь.

Отже, основними вадами матеріально-технічної бази інституту впродовж всього відбудовчого періоду залишались відсутність студентського гуртожитку, гостра потреба у транспортних засобах, відсутність необхідної кількості книг за спеціальностями та упорядкованого бібліотечного фонду, сучасного оснащення кабінетів та лабораторій. До того ж не було вирішено питання про відбудову зруйнованих під час війни приміщень довоєнних навчального корпусу та студентського гуртожитку, хоча проектно-кошторисна документація була своєчасно підготовлена для проведення необхідних робіт. А самі приміщення були передані на відбудову та користування установам інших галузей господарства.

У період післявоєнної відбудови інституту належали: триповерховий навчальний корпус по вул. Ласаля, 1, одноповерховий спортивний зал по вул. Селюка, 34 та флігель у довоєнній садибі інституту по вул. 1 Травня, 2 [43, арк.1-2].

Із зростанням контингенту студентів питання гуртожитку ставало ще гострішим. У 1950/1951 навчальному році вже 410 студентів проживало на приватних квартирах. Навчальний корпус не задовольняв потреби навчального процесу [44, арк.44]. Керівництво інституту зверталось до Міністерства освіти УРСР з проханням відбудувати будинок, в якому інститут був розташований до війни. Спроби керівництва інституту покращити житлові умови студентів і викладачів не знаходили підтримки у Києві — Міністерство освіти УРСР не надавало коштів на відбудову гуртожитку і навчального корпусу.

На середину 1950-х рр. об'єктивно назріли зміни статусу та структури вузу. У 1954 р. за рішенням колегії Міністерства освіти УРСР Чернігівський учительський інститут було реорганізовано у педагогічний з такими факультетами і спеціальностями: фізико-математичний з п'ятирічним терміном навчання (спеціальності — математика і фізика); мовно-літературний з чотирирічним терміном навчання (спеціальність — українська мова і література та російська мова і література) [45, арк.1]. Проте у 1954/1955 навчальному році вуз продовжував працювати за програмою учительського інституту [46, арк.25].

Протягом 1957–1960 р. до діючого на той час навчального корпусу було зроблено дві добудови — з актовю та спортивною залами, аудиторіями. Будівництво здій-

снювалося за рахунок місцевого бюджету. Велику допомогу в будівництві інституту надали студенти. Кожна академічна група зобов'язалася відпрацювати по 2,5 тис. год. Перший корпус був уведений в експлуатацію вже в 1959 р. У наступному році було закінчено і другий корпус. У нових корпусах створені кабінети, аудиторії; фізичні лабораторії обладнані найновітнішим устаткуванням, приладами, наочними посібниками. У новому корпусі було відведено відповідну кількість кімнат для індивідуальних і групових занять з музики, хорознавства, диригування, теорії музики тощо. У зв'язку з введенням в експлуатацію нової спортивної зали були створені сприятливі умови для фізичного виховання студентів, спортивних занять і фізкультурно-масової роботи. Справжнім проривом у забезпеченні культурно-масової роботи стало введення в експлуатацію актовій зали на 600 місць [47, арк.4].

Розширення навчальних площ продовжувалось і в 60-і роки. У 1967 р. було розпочато будівництво нового навчального корпусу, який здано в експлуатацію в 1969 р. Загальна площа аудиторій, бібліотеки, читальних залів, їдальні, кабінетів суспільних дисциплін, лабораторій та адміністрації становила 7740 квадратних метрів [48, арк.5]. Активну участь у будівництві брали й студенти.

У подальшому керівництво вузу вишукувало способи розширення площ навчальних приміщень. Так, у 1981-1982 рр. отримали на правах орендного утримання колишню будівлю Чернігівського районного комітету КПУ для розширення навчальної бази факультету фізвиховання [49, арк.2].

Упродовж 1981-1982 рр. вуз збудував їдальню, розраховану на 300 відвідувачів. Її робота розпочалася вже у вересні наступного 1983 р., а реконструйоване приміщення колишньої їдальні було передане під аудиторний фонд факультету загальнотехнічних дисциплін і праці [50, арк.71].

На кінець 80-х рр. у розпорядженні інституту були навчальні і спортивний корпуси, 2 навчальні майстерні, санаторій-профілакторій на 50 місць, спортивно-оздоровчий табір на 200 чол., їдальня, 4 гуртожитки (загальна площа гуртожитків — 24220 кв.м., житлова — 10905 кв.м.), де мешкали 2005 чол. Працювали бібліотека, кімната-музей Т.Г.Шевченка, кімната-музей спортивної слави Чернігівщини [51, арк.12,15]. Проте інститут продовжував працювати у дві зміни.

Керівництво вузу не припиняло спроб знайти порозуміння з урядовими установами та органами місцевого самоврядування з питань будівництва нового приміщення для педагогічного інституту. У другій половині 80-х років така споруда могла з'явитися у м. Чернігові і повною мірою задовольнити потреби вузу. Був розроблений проект цієї будови [52, с.85]. Але не склалось... На місці, де мали стояти навчальні корпуси, вже височать багатоповерхові житлові будинки.

Не можна сказати, що обласне та міське керівництво забувало про проблеми педагогічного інституту. В 1992 р. для потреб історичного факультету була передана будівля, розташована в історичному центрі міста. До революції 1917 р. у цьому будинку був готель М.Бодаєва, у тридцяті роки — НКВС, у повоєнні роки у ньому розташовувалось управління внутрішніх справ області. Приміщення вмістило близько 800 студентів стаціонару, понад 50 викладачів, сектор польової археографії (складова Інституту археографії АН України, створеного у 1991 р.), покликаний збирати, вивчати і видавати документальні джерела з історії України [53].

За радянських часів питання про повернення педагогічному інституту приміщень, які належали йому (колишньої духовної семінарії), неодноразово ставились перед місцевими органами влади. Проте у владних кабінетах говорили, що військовому відомству для багатотисячної армії був потрібний шпиталь. Вихід із цього становища вони вбачали у будівництві нового навчального корпусу. Але минав час, а його будівництво так і не було розпочате.

З утворенням незалежної держави України змінилася військова доктрина. Відпала потреба в існуванні численної армії. Разом з тим галузевий принцип у медичному обслуговуванні населення змінюється на територіальний, коли громадяни лікуються за місцем проживання, а не роботи. Не є військовою таємницею і те, що

Чернігівський військовий шпиталь нині напівпорожній. Тому питання повернення приміщень колишньому їх власнику нині стало особливо актуальним. Для його розв'язання потрібне рішення не лише місцевих владних органів, а й Кабінету Міністрів України. Ось тому в автора статті, а також і у всього великого колективу професорсько-викладацького складу та студентів університету виникає єдине запитання до вищезгаданих органів: «Чи не настав час повернути?».

1. Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф.980, оп. 1, спр. 5, 16 арк.
2. Там само.
3. Там само, спр. 3, 147 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф.Р-608, оп. 1, спр. 41.
5. Там само, спр. 48, 42 арк.
6. Там само, спр. 41, 19 арк.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само, спр.47, 136 арк.
12. Там само, спр.43, 46 арк.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само, спр. 47, 136 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само, спр.43, 46 арк.
19. Там само.
20. Там само, спр. 50, 28 арк.
21. Там само, спр. 42, 22 арк.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само, спр. 76, 5 арк.
26. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1966, 100 с.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 125, 168 арк.
28. Там само.
29. Там само.
30. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1966, 100 с.
31. Там само.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп.2, спр. 4.
33. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1966.
34. Архів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, ф. Р-608, оп.2, спр. 1.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп.2, спр 3, 95 арк.
39. Там само, спр. 13, 31 арк.
40. Там само, спр. 10, 103 арк.
41. Там само, спр. 55, 8 арк.

42. Там само, спр. 3.
43. Там само, спр. 33, 31 арк.
44. Там само, спр. 51, 45 арк.
45. Там само, спр. 139, 58 арк.
46. Там само, спр. 169, 409 арк.
47. Там само, спр. 262, 160 арк.
48. Там само, спр. 542, 148 арк.
49. Там само, оп. 1, спр. 1154.
50. Там само, спр. 1042.
51. Там само, спр. 1184.
52. Боровик А. Чернігівський учительський інститут (1916–1919 рр.) // Сіверянський літопис. — 2006, №2, с.76-87.
53. Сапон В. У істориків — свій навчальний корпус // Деснянська правда. — 1992. — 3 вересня.

В статтє рєчь идѣт о проблемѧх обеспєчєннѧ учебнѧми помещєннѧми Черниговского национального педагогического университета имени Т.Г.Шевченко за весь период его существования, начиная от учительского института.

The article focuses on the problems of provision of educational premises of the Chernihiv national pedagogical university named after T.H. Shevchenko during its existence.

Віталій Морозов

ДВОРЯНКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається внесок представниць дворянських родів Лівобережної України в розвиток літератури пореформеного періоду. Окреслено основні їхні здобутки та подана коротка характеристика літературних розвідок Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Олени Пчілки, Л. Яновської та ін.

Ключові слова: дворянський стан, літературні процеси, авторський доробок, товариства, проза, твори.

Стаття **присвячена** характеристиці внеску представниць дворянства Лівобережної України в розвиток літератури пореформеного періоду. Тематика статті органічно пов'язана з багатьма комплексними проблемами, які досліджують розвиток та становлення літературних процесів у 1861 – 1917 рр.

Окремі аспекти здобутків представників Лівобережного дворянства у сфері літератури свого часу **досліджували** О.М. Лазаревський, Г.О. Милорадович, І.Ф. Павловський, К.О. Ганюкова, І.Д. Бабенко, В.Т. Поліщук, В.І. Подзигун, Ю.Б. Кузнецов та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки розвитку української літератури пореформеного періоду, визначенні провідних критеріїв аналізу її жанрово-стильової єдності.

Об'єктом дослідження є літературна спадщина жінок-письменниць пореформеного періоду.

Предметом дослідження виступає жіночий дискурс періоду українського модернізму.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні внеску представниць дворянства Лівобережної України в літературні процеси 1861 – 1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Представниці дворянських родів Лівобережної України внесли свій посильний вклад у розвиток літератури пореформеного періоду. Так, художня проза **Олександри Михайлівни Куліш-Білозерської** (псевдоніми: Ганна Барвінок, А. Нечуй-Вітер) (1828-1911) є цілим пластом відповідних жанрових форм, які своєю довершеністю являють феноменальне явище в українській літературі пореформеного періоду.

Перші оповідання письменниці вийшли друком наприкінці 50-х рр. XIX ст. у літературному альманасі «Хата» та журналі «Основа». Вона також є авторкою десятків оповідань, новел, мемуарів та художніх нарисів, а її рання творчість була позначена впливом емоційних почуттів. Найбільшою мірою це стосується оповідань «Не було змалку, не буде й до станку», «Лихо не без добра», «Вірна пара», «П'яниця», «Восени літо».

Слід також відзначити, що більшість творів письменниці раннього періоду тяжіє до естетики романтизму, що відповідало літературним віянням пореформеного періоду. Характерними рисами їх стали емоційність, переживання, ліризм та естетизація народного життя [1, с. 36].

© Морозов Віталій Володимирович – докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З 1862 р. Олександра Михайлівна почала друкуватися під псевдонімом Ганна Барвінок. Саме тоді в альманасі «Основа» була надрукована її повість «Наш дід та піп», а згодом світ побачили й такі її твори, як «Домонгар» (Руська Хата, 1877), «Трудящий шукає долю, а доля шукає трудячого», «Чорт у кріпацтві», «Квітки зі сльозами, сльози з квітками» (Рада, 1884), «Жіноче бідуння», «П'яниця» (Складка, 1887), «Вірна пара» (Просвіта, 1886).

Ганна Барвінок також написала й ряд повістей етнографічного плану російською мовою, серед яких дослідники української літератури пореформеного періоду виділяють «С Вольни» (1861), «С дороги» (1861), «Жизнь в одном селе» (1862), «Молотники» (1888), «Половинщик» (1888), «Русалка» (1889) [2].

Авторка розширює жанрову палітру малої прози, конкретизуючи й уточнюючи її видову форму (оповідання «Трудящий шукає долі, а доля трудячого», «Чорт у кріпацтві» (1877); «Перемогла», «Жіноче бідуння» (1887), «Молотники» (1888), «Русалка» (1889), «Побожна пара» (1890), «Спасенний москаль» (1890), «Перший усміх» (1906); казки «Кривенька уточка» (1890), «Казка про орла, про чорта і про чортову дочку», «Лисиця і журавель» (1891), «Гречка», «Дивовижне утя», «Льон» (1910) та інші [3].

До когорти талановитих представників дворянства Чернігівської губернії належала й **Марко Вовчок** (Марія Олександрівна Вілінська) (1833 – 1907), яка була особисто знайома з літературними корифеями (Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Костомаровим, І. Тургенєвим, Жулем Верном) [4].

Твори письменниці мали антикріпосницьке спрямування й описували історичне минуле України. Під час свого перебування за кордоном (1859 – 1867, Німеччина, Швейцарія, Італія, Франція) вона зустрічалася з Д. Менделєєвим, О. Бородіним, І. Сеченовим. Саме там (при сприянні І. Тургенєва) відбулося знайомство Марії Олександрівни з О. Герценом, Л. Толстим, Жулем Верном.

Як український прозаїк, Марко Вовчок розробила жанри психологічної повісті («Три долі») й оповідання («Павло Чернокріл», «Не до пари»), історичної повісті та оповідання для дітей («Кармелюк», «Невільничка», «Маруся»). Також письменниці належить створення жанру соціально-побутової казки («Дев'ять братів і десята сестриця Галя» [5].

Представницею полтавського губернського дворянства була й **Ольга Петрівна Драгоманова (Юсач)** (псевдонім – Олена Пчілка) (1849 – 1930) – українська письменниця, драматург, перекладач, етнограф. З 1868 р. вона, перебуваючи на Волині, записувала пісні, обряди, народні звичаї та збирала зразки народних вишивок [6].

Свій творчий шлях Ольга Петрівна розпочала з перекладів поетичних творів Олександра Пушкіна й Михайла Лермонтова. В 1876 р. виїхала друком її книжка «Український народний орнамент», а в 1881 р. – збірка перекладів М. Гоголя, О. Пушкіна, М. Лермонтова. З 1883 р. Ольга Петрівна почала друкувати вірші та оповідання у львівському журналі «Зоря», а перша збірка поезій «Думки-мережанки» побачила світ у 1886 р. [7].

О. Пчілці належить чимало перекладів світової класики (Овідія, А. Міцкевича, Й. В. Гете, Г. К. Андерсена, В. Гюго). Крім того, вона написала ряд публіцистичних, літературно-критичних статей і спогадів, серед яких слід виділити «М.П. Старицький» (1904), «Марко Кропивницький як артист і автор» (1910), «Євген Гребінка і його час» (1912), «Микола Лисенко» (1913).

Національні і соціальні мотиви становили основний зміст творів Олени Пчілки. Вона в 1887 р. разом з Наталією Кобринською видала у Львові альманах «Перший вінок», а в 1906 – 1914 рр. була видавцем журналу «Рідний Край» з додатком «Молода Україна» [8].

До кращих творів літературного доробку Олени Пчілки належать «Товаришки» (1887), «Світло добра і любови» (1888), «Соловйовий спів» (1889), «За правдою» (1889), «Артишоки» (1907), «Півтора оселедця» (1908), п'єси «Сужена не огужена» (1881), «Світова річ» (1908) та ін. Вона також була автором п'єс для дітей «Весняний ранок Тарасовий» (1914) та ін. [9].

До прогресивних представниць Лівобережного дворянства належала й **Марія Вікторівна Лучицька** (1852 — 1912), яка свого часу була відомим перекладачем. З 1887 р. вона оприлюднювала свої переклади творів скандинавських письменників у «Северном Вестнике», «Русских Ведомостях» та ін. [10]. Окремо були надруковані такі її переклади, як «Сборник произведений скандинавских писателей, Бьернсона, Ибсена, Гарборга и Кьелланда» (М., 1890), «История Европы XIX в.» (Файф, М., 1890), «Историческая география Европы» (Фриман, М., 1892). А в «Северном Вестнике» (1892, IX — XII) Марія Вікторівна дала зелене світло детальній біографії Софії Ковалевської.

М.В. Лучицькій також належить переклад творів Г. Брандеса, рецензія на які була надрукована в журналі «Звезда» (1913. — № 11. — С.175). В її перекладі також вийшов текст Датської конституції (Київ, 1905) [11] та переклад творів норвезьких письменників А. Гарборга, А.К. Лефлера, Г. Гейерстама, А. Стриндберга для «Київського збірника» (1894) [12].

Відомою письменницею та журналісткою була і представниця полтавського губернського дворянства **Надія Матвіївна Симонова (Кибальчич)** (1856 — 1918) (псевдонім Наталка-Полтавка). Вона є автором побутового нариса «Баба Вакулиха» (Харьків, 1902) та «Воспоминаний о Т.Г. Шевченко» [13]. Надія Матвіївна також залишила для нащадків свої спогади «В двух пансионах» (Київская старина. — 1892. — Т. 37. — № 6. С.323-350).

Відома представниця полтавського губернського дворянства **Любов Олександрівна Яновська** (псевдоніми Ф. Екуртьжа, Омелько Реп'ях) (1861 — 1933) свої перші творчі літературні здобутки почала друкувати з 1896 р. Вона також відома і як автор численних розповідей, повістей, романів, драм, комедій, в яких відображала тяжке життя селянської бідноти («Ксенія-воровка» (1896), «Смерть Макарихи» (1900), «Доля», «Івасик», «За високим забором») та ін. А процес зростання революційного настрою народних мас був показаний в її драмах «В предрассветном тумане» (1908), «Жертвы» (1908) [14].

Українська письменниця та літературний критик **Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868–1941)** також належала до полтавського губернського дворянства. В 1888–1893 рр. вона брала активну участь у роботі літературного гуртка «Плеяда», здійснювала керівництво роботою київського літературно-художнього клубу «Родина» та разом із сестрою Марією тісно співпрацювала з галицькими літературними періодичними виданнями «Зоря», «Правда», «ЛНВ», «Життя і слово».

Перші вірші Людмили Михайлівни були надруковані на сторінках львівського альманаху «Перший вінок». Також зразки її поезії знайшли своє місце на сторінках різних культурно-мистецьких альманахів.

Значно більшою за обсягом є прозова, драматична, перекладацька та літературно-критична спадщина Л.М. Старицької-Черняхівської. Серед її драматичних творів слід виділити «Червоний Кавказ» (1908), «Крила» (1913), «Останній сніп» (1917). Людмила Михайлівна також була автором літературно-критичних та літературознавчих статей: «Елементи творчості М. Коцюбинського» (1911), розвідок про Л. Яновську (1909), Г. Барвінок (1911), М. Садовського, Л. Толстого та ін. Її перу належить і перше дослідження з історії українського національного театру. Вона також залишила спогади про видатних діячів української культури: Л. Українку, М. Лисенку, М. Старицького, В. Самойленку, Г. Барвінок, І. Франка, М. Садовського, М. Коцюбинського, М. Заньковецьку, П. Саксаганського, І. Карпенко-Карого та ін.

До дворянства Лівобережної України належала і талановита письменниця **Варвара Миколаївна Цеховська** (псевдонім Ольнем) (1872 — 1941). Її розповіді друкувалися в «Образовании», «Вестнику Европы», «Русской мысли», «Русском богатстве» [15].

Окремим виданням вийшли її «Очерки и рассказы» (1911), «Без иллюзий» (1911), «Цепи». З внутрішньоредакційних подій народилися сюжети оповідань «Муравейник», «Юбилей редактора», «Первый шаг» та ін. До 1912 р. вийшли три збірки розповідей Варвари Миколаївни, які отримали схвальну оцінку критиків. Розповіді були присвячені життю дворянських родин та чиновництва, художників і власників

мебльованих кімнат у провінції, театральних актрис та журналістів і будувалися навколо проблем життя самотніх жінок, сімейних відносин і традиційних любовних трикутників.

Українською поетесою та прозаїком була і представниця полтавського губернського дворянства **Надія Костянтинівна Кибальчич** (1878 — 1914). Друкуватись вона почала з 1899 р., коли в журналах та альманахах з'явилися її віршовані твори. В 1913 р. побачила світ перша збірка віршів Надії Костянтинівни під назвою «Поезії», а в наступному році — і книжка оповідань.

Надія Костянтинівна тонко відчувала природу й опоетизувала її. Найвідоміший твір Надії Кибальчич для дітей — казка «Спогади kota Сивка». З цієї казки, а також з оповідання «Як я колись й собі хотіла писати історію» діти дізнаються багато цікавого про життя тварин, їхню поведінку.

Висвітленню екзистенційних проблем буття письменниці підпорядкувала зображення психології людини в переломний момент її соціального індивідуального існування (новели «З життя», «Нерівня», оповідання «На хуторі», «Злочинець», «Павло Тодосенко») [16].

До осягнення ідеалу жінки прагнуть героїні оповідань Надії Костянтинівни «На канікули», «На хуторі», «З малих краєвидів» та новели «Нарис» [17].

Художній світ Надії Кибальчич містить правду соціальної несправедливості та аморальності можновладців, а персонажі її творів належать до різних соціальних шарів суспільства. Вони надзвичайно вразливі, конфліктують з оточенням через свою глибинну несхожість з іншими людьми. [18].

Висновки. Представниці дворянських родів Лівобережної України внесли помітний вклад у розвиток літературних процесів другої половини XIX - поч. XX ст., а їх спадщина займає чільне місце на сторінках періодичних видань як минулих століть, так і сьогодення.

1. Подзігун В.І. Штрихи до літературного портрета Ганни Барвінок // Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник. — 2005. — Кн. 7 (688). — Липень. — С. 36-48.

2. Киевская старина. — 1888. — №№ 6, 12; 1889. — № 7.

3. Подзігун В.І. Проза Ганни Барвінок у руслі «кордоцентризму» (на матеріалі оповідань «Не було змалку, не буде й до станку» та «Восени літо») // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. 2005. — Випуск 10. — С. 282-297.

4. Брадїс Є. Сила молодая (Повесть о писательнице Марко Вовчок. — Л.: Дет. лит., 1972. — 240 с.

5. Лобач-Жученко Б. Б. Про Марка Вовчка. — К.: Дніпро, 1979. — 310 с.

6. Гнатенко В. До історії волинської косачиніани [про нову книгу «Олена Пчілка і Волинь» (матеріали конференції (29 - 30 червня 1999 р.)] // Дивослово. — 1999. — № 12. — С. 55 — 56.

7. Іваненко В.Г. Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 6. — с. 69 — 77.

8. Аврахов Г. Олена Пчілка: барви особистості і феномен духу // Дзвін. — 1993. — № 10 — 12. — С. 140 — 144.

9. Денисюк І.О. Проза «малих форм» Олени Пчілки // В кн. «Українське літературознавство». — 1970. — Вип. 10. — С. 102 — 108.

10. «Северный Вестник» — ежемесичный литературно-научный и общественно-политический журнал, издававшийся в Петербурге в 1885 — 1898 гг. До мая 1890 выходил под редакцией А.М. Евреиновой. «Русские Ведомости» — газета, выходила в Москве с 1863 по 1918 гг.; в 1863 — 1867 гг. — три раза в неделю, с 1868 г. — ежедневно. К середине 70-х гг. XIX в. стала одной из наиболее влиятельных русских газет.

11. Датская конституция (**Конституционный акт Дании**) — конституция, или основной закон, Дании. Первая датская конституция была принята в 1848 г., дей-

ствуюча конституція була одобрена на референдумі в 1953 г. і состоит из 11 глав и 89 параграфов.

12. «Киевский Сборник в помощь пострадавшим от неурожая» (К., 1892, под редакцією проф. Лучицкого).

13. Киевская старина. — 1890. — № 2. — С. 175 — 184.

14. Синько Г. Ю. Любов Яновська. — К., 1962.

15. «Образование» — педагогический журнал для родителей, наставниц и наставников, выпускавшийся в Санкт-Петербурге в конце XIX - начале XX вв.. С 1872 года по 1875 год выходил под названием «Педагогический листок Санкт-Петербургских женских гимназий», спустя один год публикация журнала возобновилась под заголовком «Женское образование» с главным редактором в лице В.Д. Сиповского, окончательно переименован в «Образование» в 1892 году. Издавался до 1909 года. «Вестник Европы» — русский литературно-политический ежемесячник, выпускавшийся с 1866 по 1918 гг. в Санкт-Петербурге. До 1868 года выходил ежеквартально, с 1869 года — ежемесячно. Редактор-издатель — М.М. Стасюлевич (с 1866 по 1908 гг.). «Русская мысль» — самый распространённый и один из лучших ежемесячных литературно-политических журналов в России. Выходил в Москве с 1880 по 1918 гг. Создателем журнала был известный журналист, издатель и переводчик В.М. Лавров. Особенностью журнала был «Библиографический отдел», который выходил в виде отдельного приложения к журналу и заключал в себе систематический отчет о всех главных новинках русской книжной и журнальной литературы (изредка — и о новых произведениях европейской научной литературы). «Русское богатство» — ежемесячный литературный, научный и политический журнал, издавался в 1876 — 1918 гг. Основан в Москве, с середины 1876 г. издавался в Санкт-Петербурге. С 1880 г. издавался артелью писателей (Н.Н. Златовратский, С.Н. Кривенко, Е.М. Гаршин и др.). С 1893 г. — новая редакция (Н.К. Михайловский, В.Г. Короленко, Н.Ф. Анненский) сделала журнал центром либерального народничества.

16. Комарівська Н. Фрагментарна проза Надії Кибальчич // Сучасний погляд на літературу. — К., 2002. — Вип. 7. — С. 67-74.

17. Комарівська Н. Поетика малої прози Надії Кибальчич // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 76-80.

18. Томчук Л.В. Творчість Надії Кибальчич у контексті української літератури кінця XIX - початку XX ст. // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Вип. VIII. — Рівне: РДГУ, 2000. — С. 161-170.

В статье рассматривается вклад представительниц дворянских родов Левобережной Украины в развитие литературы пореформенного периода. Очерчены основные их достижения и подана краткая характеристика литературных поисков Ганны Барвинок, Марко Вовчок, Олены Пчилки, Л. Яновской и др.

Ключевые слова: дворянское сословие, литературные процессы, авторская работа, общества, проза, произведения.

The article considers the contribution of the representatives of noble families of the Left-bank Ukraine in the development of the literature of post-reform period. Outlined their main achievements and filed the brief characteristic of literary searches Anna Barvinok, Marko Vovchok, L. Yanovskaya, etc.

Keywords: nobiliary state, literary processes, author work, societies, prose, works.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**СЕМЕЙКИНА Н.Н. ДВЕ ПЕВИЦЫ — ДВЕ СУДЬБЫ:
С.Ф.СЕЛЮК - РОЗНАТОВСКАЯ И Г.С.СЕЛЮК-ЛАПИНА. —
ХАРЬКОВ: НАШЕ СЛОВО, 2011. — 166 С.: ИЛ.**

Родина Селюків з Чернігова дала видних діячів революційного руху. Марія Флорівна (Федорівна) Селюк — значима діячка партії соціалістів-революціонерів (есерів) і терористка. На слуху в радянський час було ім'я її родича Володимира Андрійовича Селюка — одного із засновників чернігівської більшовицької організації. Колишня вулиця 2-ий Чорторізький Яр у Чернігові в 1960 році названа його іменем. І Марія, і Володимир походили з купецького роду Селюків, які були громадськими діячами і благодійниками.

У кінці 1980-х років з'явилися статті про Івана Євдокимовича Клименка — діяча Комуністичної партії України з 1912 року, народженого в с. Рівчак-Степанівка Новосівського району. І.Є.Клименка арештували 13 травня 1937 року, 26 листопада розстріляли. А 3 грудня 1937 року як члена сім'ї інтернованих і розстріляних засудили його дружину Віру Миколаївну Лапіну на вісім років виправно-трудоих таборів у Акмолінську (Казахстан). На волю вийшла 16 липня 1945 року. Померла В.М.Лапіна в Москві, а народилася в Чернігові у дворянській родині. Стала помітною постаттю в чернігівській більшовицькій організації. Її брат Сергій Миколайович Лапін був активним діячем студентського земляцтва Чернігова початку ХХ ст. у Петербурзі. Згодом він став підполковником медичної служби.

Сім'я Рознатовських духовного звання, була заснована Миколою Степановичем Рознатовським — глухівським повітовим протоієреєм. У 1907 році громадськість відзначила 50 років з часу його служіння Богові і церкві. Сини Костянтин, Василь, Дмитро, Володимир перебували на державній службі і лікували людей.

Сім'ї Селюків, Лапіних і Рознатовських поріднилися. Про це ми дізнаємося з книги Наталії Миколаївни Сімейкіної «Две певичы — две судьбы». Автор сама належить до цього благородного сімейного об'єднання, яке складалося з яскравих представників чернігівської інтелігенції. Н.М.Сімейкіна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри мистецтвознавства, літературознавства і мовознавства Харківської державної академії культури. У книзі вона розповіла про життя і творчу діяльність талановитих оперних співачок Серафими Флорівни Селюк-Рознатовської та Галини Сергіївни Селюк-Лапіної. Про них у нас практично нічого не відомо. Якщо про Серафиму Рознатовську можна знайти деякі відомості творчого характеру в Інтернеті і музичній літературі, то про Галину Лапіну — ні. Однак безперечним є те, що обидві співачки залишили свій неповторний слід у вітчизняному мистецтві. Наталії Миколаївні вдалося це довести, аналізуючи особливості розвитку оперної і вокальної культури дореволюційної та радянської Росії і України.

Важливим у книзі є те, що автор розширила наші уявлення про рід Селюків, який став частиною соціально-економічного і культурного життя Чернігова. Родоначальник сімейства Олександр Якович Селюк мав наділи землі, займався винокурною справою, оптовим продажем різноманітних товарів. Його діти успадкували винокурні, торгівлю напоями, континентальними товарами, недорогочінними металами. Великий будинок Селюків стояв на Богуславській вулиці* в Чернігові поруч із Красною площею. Понад сорок років О.Я.Селюк працював у Чернігівській міській думі. Мав

---

* Тепер вулиця гетьмана Павла Полуботка.

звання потомственного почесного громадянина, яке за законом того часу переходило до його синів і внуків. Усі вони здобули освіту в університетах Петербурга, Києва, Москви. Потім служили лікарями, юристами, агрономами, адвокатами, членами правління банків, військовими. До революції всі Селюки між собою спілкувалися, дружили і турботливо ставились один до одного.

Марія Флорівна, есерка, була внучкою Олександра Яковича Селюка, а Володимир Андрійович Селюк, більшовик, – його онуком. З книги дізнаємося, що Марія після революції 1917 року працювала заступником у Катерини Пешкової, першої дружини Максима Горького, яка очолювала Російський Червоний Хрест. У Марії Селюк було чотири сестри: Ольга, Людмила, Клавдія і Серафима, яку природа обдарувала артистичним талантом і чудовим голосом. У 1889 році, після смерті батька Флора Олександровича Селюка, купця 3-ої гільдії, Сіма поступила в Петербурзьку консерваторію. Н.М.Сімейкіна розповідає про оточення юної співачки, деяких консерваторських учителів, студентів – вихідців з Чернігівщини. На сторінках книги постають картини культурно-мистецького життя великих міст царської Росії і таких європейських країн, як Італія, де успішно гастролювала Серафима Флорівна.

Авторкою відтворений неординарний образ її чоловіка Дмитра Миколайовича Рознатовського, відомого в Москві лікаря, учасника Другої Балканської війни 1912-1913 років. Н.М.Сімейкіна припускає, що майбутнє подружжя познайомив Олександр Леонтієвич Горелов – теж лікар і музикант. Тоді в Чернігові він був популярним диригентом, творцем симфонічного оркестру і хору. Сьогодні ім'я Олександра Горелова, на жаль, відоме вузькому колу музикознавців.

Після народження сина Вадима Серафима Флорівна деякий час жила в Чернігові, у батьківському домі. В кінці 90-х років XIX ст. Рознатовські назавжди оселяються в Москві. Дмитро Миколайович – приватний лікар, приймає хворих у своєму кабінеті, його дружина Сіма – солістка широковідомої Московської приватної опери Сави Мамонтова. В книзі на диво професійно розглядається виконання Серафимою Селюк-Рознатовською привабливих жіночих партій в операх Мусоргського, Чайковського, Рубінштейна, Римського-Корсакова, Верді, Еспозито та інших композиторів російської та європейської музичної класики. Йдеться і про Московський імператорський Великий театр, в якому Серафима Флорівна працювала солісткою з 1 вересня 1905 до 1918 р. Співачка поступово перейшла на педагогічну діяльність, стала репетитором молодих артистів. «По ходатайству администрации Императорского Большого театра, – читаємо в книзі, – Серафима Флоровна Селюк-Рознатовская в 1916 году была награждена орденом на Александровской ленте. Эта награда выдавалась «За неслужебные отличия» представителям искусства, певцам, художникам, педагогам».

Одночасно Серафима Флорівна проявила свій талант як камерна співачка. Публіка із захопленням приймала в її виконанні українські народні пісні. На вечері пам'яті Тараса Шевченка, влаштованому у Петербурзі 10 березня 1898 р. українською діаспорою, співачка з величезним успіхом виконала народні пісні «Лугом іду», «Ой мамо, мамо» та інші. Вона постійно перебувала в центрі уваги московської критики, мала своїх шанувальників.

Двадцять століття принесло лихоліття Першої світової війни. На фронт лікарем відбув Дмитро Рознатовський. На щастя, він не загинув, повернувся до 1-ої Московської міської лікарні, куди потрапила хвора Серафима Флорівна. Перед цим вона втратила єдиного сина Вадима, який помер від тифу.

Н.М.Сімейкіна припускає, що співачка померла 1923 року, можливо, у віці 52-53 роки. Якщо взяти до уваги енциклопедичні дані про її народження 1870 року, то все збігається. Ця версія також підтверджується автором історією життя і творчості племінниці С.Ф.Селюк-Рознатовської Галини Сергіївни Селюк-Лапіню.

Читаємо в книзі: «Галина Сергеевна Селюк родилась в Чернигове 12 февраля 1904 года в семье Сергея Яковлевича Селюка, который доводился родным племянником Флору Александровичу и был двоюродным братом Серафимы Селюк-Рознатовской. Галина, как и ее старшая сестра Ольга, относились уже к четвертому поколению некогда очень большой семьи. Она была правнучкой Александра Яковлевича и племянни-

цей своєї знаменитой тетки — певички Серафими Флоровны Селюк-Рознатовской».

Дивовижна історія життя цієї гілки родини Селюків. Так, бабуся Галини, гречанка з Ніжина, Олександра Харитонівна була жінкою з яскравою зовнішністю, яку успадкувала її внучка. Після смерті свого чоловіка Якова Олександровича (певний час він обіймав посаду бургомистра Чернігівського повіту) вона володіла винокурнею в с. Борки Остерського повіту, стала членом Чернігівського управління Російського товариства Червоного Хреста. Коли Олександра Харитонівна померла, її урочисто поховали на території Троїцького монастиря в Чернігові. На могильній плиті вибили слова віршованої епітафії. В сім'ї побутовала думка, що її автором був Пантелеймон Куліш.

Н.М.Сімейкіна цікаво розповідає про всіх дітей Якова та Олександри Селюк, а це шість синів. Дослідникам історії банків дореволюційного Чернігова буде цікаво дізнатися, що старший син Григорій обіймав посаду товариша директора міського банку (хазяїн купець В.П.Гутман — почесний громадянин Чернігова, благодійник) і цим був відомим. Яків закінчив юридичний факультет у Петербурзі, жив у центрі столиці і мав успішну адвокатську практику. Іван став лікарем, учасником російсько-японської війни 1904-1905 рр. Саме йому запропонує дантист Микола Олександрович Лапін, майбутній свекор Галини Селюк, очолити свою лікарню. Микола, хоча був обдарованою людиною, не зробив вдалої кар'єри. Михайло займався торгівлею різноманітними товарами разом із своїм дядьком Олександром Олександровичем Селюком. Їхні лавки розміщалися на Красній площі. Тут і на Богуславській вулиці стояли власні будинки багатих братів.

Сергій Якович Селюк, батько Галини, отримав освіту в землеробському училищі. Наталія Миколаївна припускає, що то було в Ніжині. Служив агрономом. Читаємо: «До революції займався он арендаторством землі в селі Андреевка Черниговского уезда, подаренном Петром I Лизогубам в XVIII веке. Те в свою очередь передали это село немецкому помещику Николаю Ригельману, увлеченному историку Малороссии. Наследники же Ригельмана сдавали свое владение арендаторам, среди которых был и Сергей Яковлевич Селюк. В Андреевке семья владела небольшим домом, впоследствии сгоревшим, где обычно взрослые дети проводили летнее время. После революции его городской дом на улице Пятницкой был национализирован, и он с женой переехал в Носовку, где работал агрономом на опытной станции».

Сергій Якович Селюк і його дружина Юлія Василівна виховували дітей у злагоді й любові. Затишок, теплі стосунки між родичами — характерні риси сім'ї, в якій зростала Галина та її старша сестра Ольга. Дівчата навчались у Чернігівській жіночій гімназії. Оля встигла завершити тут навчання, а Галі завадили революційні події. Ольга Сергіївна заробляла на життя як тапер на сеансах німих фільмів у кінотеатрі Чернігова. А потім вийшла заміж, жила у Луганську, працювала машиністкою і секретарем у військовій прокуратурі до виходу на пенсію. В роки війни пройшла тяжкими дорогами солдата, брала участь у Сталінградській битві, у військових трибуналах. Власних дітей у Ольги Сергіївни не було, тому з любов'ю ставилася до внука своєї сестри. «Вот так парадоксально, — пише Наталія Миколаївна, — сложится судьба этой хорошенькой барышни из некогда благополучной черниговской семьи, кокетливой, любящей красиво одеваться, танцевать, читать книжки о принцессах и принцах».

Посилаючись на домашній архів, автор книги наводить уривок із автобіографії Галини Сергіївни Селюк. Вона писала, що музичні здібності у неї виявилися з раннього дитинства. Адже в домі було піаніно і багато музики. Співали і під гітару головним чином українські пісні. У мами Галини, Юлії Василівни, був красивий голос, виразний і задушевний. Розмови про тітку Серафиму точилися не тільки вдома, а й під час відвідин дачного будинку Флора Олександровича у Седневі.

Під час революційних подій Галина з батьками жила в Чернігові, де постійно мінялася влада: денікінці, петлюрівці, махновці, більшовики. Дівчина по закінченні шостого класу гімназії почала працювати в різних радянських установах машиністкою, в тому числі, в бібліотеці. Потім училася у Чернігівському музичному училищі. Коли вирішила виїхати до Москви, аби продовжити навчання, надійшла звістка

про смерть тітоньки Серафими. Опісля було багато важливих подій у житті Галини Сергіївни, про які краще прочитати в книзі, бо вони захоплюючі. Але про одну з них варто розповісти докладніше.

Доля звела дівчину з військовим лікарем Сергієм Миколайовичем Лапіним, який був старший за неї на дванадцять років. Його батько Микола Олександрович Лапін народився у Петербурзі. Там отримав медичну освіту. Як полковий лікар переведений до Чернігова. Одружився з дворянкою Євгенією Миколаївною Поломаренко, батьки якої володіли маєтком у Сокириному. «Согласно существующим правилам, — пише Наталія Миколаївна, — после женитьбы Н.А.Лапин оставил военную службу, получил должность коллежского секретаря, потом открыл в доме жены на углу улиц Николаевской и Гончей*, недалеко от черниговского Детинца, свою частную зубоврачебную практику, став в городе высококвалифицированным и необычайно популярным дантистом».

У Лапіних було троє дітей: Сергій, Віра і Дмитро. Їхні долі після революції склалися по-різному, інколи драматично, про що варто прочитати в книзі. Скажемо лише, що Сергій Лапін одружився з Галиною Селюк. У них народилася дочка Милиця, котра в свою чергу стала матір'ю Наталії Миколаївни Сімейкіної — внучки Галини Сергіївни Селюк-Лапіної, авторки книги «Две певичы — две судьбы». Нині Милиця Сергіївна Лапіна — філолог-класик, доцент Харківського університету імені Каразіна, автор історико-літературних монографій.

Розповідь про Галину Селюк охоплює період 1920-х — 1983 рр., який вмістив у себе навчання у Київській та Ленінградській консерваторіях, народження дочки з ускладненням для здоров'я матері, переїзд до Харкова, виконання творів Ревуцького, Стеценка, Радзівеського та інших українських композиторів сучасності, набуття чималого досвіду камерного співу, дружбу з чудовим музикантом Віктором Косенком і листування з його дружиною після смерті митця та дружбу сім'ями, театральні підмошки Києва, педагогічну діяльність, війну та евакуацію в алтайське місто Барнаул, де Галина Сергіївна викладала в музичній школі та навчала співу артистів Алтайського драмтеатру, повернення до Харкова, викладання в Харківській консерваторії, отримання посади доцента по кафедрі сольних співів, опікування долями талановитих учнів, тяжку хворобу і смерть, яка сталася 1983 року.

Додатком у книзі є науково-методичні роботи доцента Галини Сергіївни Лапіної, унікальні фотографії як героїв книги, так і старого Чернігова.

Безперечно, Н.М.Сімейкіна написала дослідження перш за все краєзнавчого змісту, в якому розкриті маловідомі або просто невідомі факти з життя купецької, дворянської сімей та сім'ї священнослужителів Чернігова, котрі жили, працювали, любили, народжували дітей понад сто років тому. Кожний з них залишив свій позитивний слід як в соціально-економічному розвитку Чернігова, так і в музичній культурі тодішньої країни.

Книга Наталії Миколаївни приваблює тим, що в ній повністю відсутня політизованість, бажання покрасуватися своїм походженням, погрітися у промінні слави своїх талановитих родичів. Це дорогого коштує.

Мета в авторки була зовсім іншою. Краще озвучити її ж словами: «Время бывает беспощадным к тем людям, которые жили и творили в давние времена, вознося одних и забывая других. Поэтому всякие крупинцы воспоминаний, пришедшие из прошлого, проливающие свет на биографию людей ушедших эпох, столь важны потомкам».

Людмила СТУДЬОНОВА

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку ???.2012. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 9,0. Обл.-вид. арк. 9,0. Тираж 800 прим. Зам.??.

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14001, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664